Fernand Braudel

gramatica civilizațiilor

Editura Meridiane

CARTE FINANŢATĂ DE GUVERNUL ROMÂNIEI
PRIN MINISTERUL CULTURII

Fernand Braudel

gramatica civilizaţiilor

Volumul I

În româneşte de
DINU MOARCĂŞ

EDITURA MERIDIANE
BUCUREŞTI, 1994

Pe copertă:
Zeița Kali,
miniatură indiană.

ISBN 973-33-0198-1
ISBN 973-33-0197-3

BRAUDEL NE ÎNVAŢĂ ISTORIA
de *Maurice Aymard*

Această carte este un manual — sau mai degrabă partea principală a unui manual — publicat pentru prima oară în 1963. Un manual conceput şi scris pentru a fi folosit în clasele terminale ale liceelor noastre şi pe care trebuie să-l citim astăzi ca atare, fără idei preconcepute sau rezerve. Căci acesta nu este un text de circumstanţă, unde îl vom regăsi pe F. Braudel, bineînţeles, în spatele manualului. Este, în cel mai adevărat sens, un manual de F. Braudel, redactat într-un context deosebit şi abordat de el cu un fel de provocare. Cu alte cuvinte, un text scris nu pentru egalii săi, nici măcar pentru marele public care la acea dată nu îl cunoştea încă şi de care el, în ce-l priveşte, nu se sinchisea deloc, ci pentru un auditoriu bine definit, băieţi şi fete între 16 şi 18 ani — „adulţi", scria el, în 1983, într-unul din articolele sale din *Corriere della Sera* reprodus aici —, pe care vroia să-i sensibilizeze, precum şi, inutil să mai adăugăm, pentru profesorii lor. Un text menit să arate — şi să demonstreze — că istoria cea mai exigentă, cea mai nouă şi, de asemenea, cea mai neobişnuită dintre alte ştiinţe ale omului, poate fi predată şi cum să fie predată. Un principiu fundamental: să-i intereseze pe cei şi pe cele cărora le era destinată şi trebuia să le permită să o înfrunte, făcându-i să înţeleagă lumea în care urmau să trăiască. Nu este de fapt istorie — după părerea sa — aceea care nu răspunde prin întrebări şi reveniri la trecut, curiozităţilor, incertitudinilor şi problemelor prezentului.

Vom înţelege mai bine, recitindu-l astăzi, de ce, solicitat timp de zece ani de editorul său „să adapteze" textul pentru un alt public, el a amînat acest lucru pentru mai tîrziu, fără a spune vreodată limpede nu. Fiecare carte are logica ei, care nu admite retuşuri de detaliu, ci cere să se reînceapă întotdeauna de la zero. El nu a încetat să repete tuturor celor care l-au abordat: pentru a scrie bine, şi istoria trebuie să fie scrisă bine de către istorici „maeştri ai limbii lor", textul nu trebuie niciodată îndreptat, ci întotdeauna rescris, neîncetat, reluînd de la A la Z, pînă la găsirea expresiei celei mai exacte şi, în acelaşi timp, mai simple a gîndirii sale, pînă cînd textul „apare în chip firesc, fără efort".

Este mai bine deci ca această carte să fie astăzi prezentată din nou în versiunea ei originală, cel mult fără ilustraţii, documente şi note de lectură. Paradoxul ar fi, de altfel, dacă acest lucru nu i s-ar datora în parte lui F. Braudel, că apare atît de tîrziu, la o distanţă de aproape un sfert de secol. Primii săi cititori au depăşit 40 de ani, iar cei mai tineri dintre profesorii care au folosit-o au atins 50 de ani. Ca şi în cazul *Mediteranei*, Spania şi Italia au fost cele care au dat, totuşi, exemplu, încă din 1966. Prima traducînd-o integral pentru studenţii de la Universitate (Madrid, Tecnos), cea de a doua propunînd-o ca lucrare de format mic, reeditată cu regularitate de atunci (Torino, Einaudi, PBE). Ceea ce evidenţiază diferenţe semnificative în circulaţia cărţii, fapt care ar putea surprinde şi Europa noastră pe cale de unificare: nimic mai compartimentat, de fapt, în pofida paralelismului cursurilor şi treptelor învăţămîntului nostru secundar. Să adăugăm la aceasta, cu riscul de a forţa termenii, că, fără îndoială, ca manual el nu a avut în Franţa difuzarea pe care ar fi putut şi ar fi trebuit să o aibă: cîte consilii profesorale nu au decis oare (aşa cum eu însumi am trăit, puţin surprins, această experienţă în 1964, în liceul de provincie, la nord de Paris, unde tocmai fusesem numit) că este prea dificil pentru elevi şi că pentru ei trebuie ales un manual mult mai accesibil, păstrîndu-l pe acesta ca „manual al dascălului". Ceea ce garantează, într-o epocă în care editurile şcolare îşi distribuiau generos manualele, un frumos eşec

editorial! Dar îmi place să cred că dacă această carte își găsea, chiar în aceste condiții, jumătate din publicul căruia îi era destinată, și ar fi servit într-adevăr ca „manual al dascălului“, ajutîndu-i pe profesori să predea, în spiritul dorit de F. Braudel, această nouă și dificilă programă pentru care el a făcut mari eforturi s-o facă acceptată, el ar fi fost mai mult decît pe jumătate satisfăcut. Va găsi el astăzi, în sfîrșit, în același timp cititorii și regulamentul pe care mulți doreau să le evalueze riguros? Cel puțin trei motive ne invită să credem acest lucru: voi încerca să le expun pe rînd.

Această carte, ca și multe altele, își are istoria ei și, pentru a-i aprecia impactul, trebuie să o plasăm în contextul ei: cel de la sfîrșitul anilor '50. Marele efort de reconstrucție și modernizare de după război debutează la această dată cu repunerea în cauză a anumitor structuri esențiale ale societății franceze, a căror inadaptare părea evidentă, cel puțin în opinia unei „elite“ luminate și deschise spre exterior. Sinceritate în politică, sinceritate și în ce privește sistemul educativ, supus unei presiuni fără precedent, de la școala primară pînă la Universitate. Trebuie primiți copiii perioadei baby-boom-ului pentru o durată de școlarizare mai îndelungată și recrutați dascăli prea numeroși din rîndul unor generații reduse numeric, de dinainte de război. Primii vor trebui să învețe, iar ultimii să predea într-un mod diferit discipline profund înnoite. Și aceeași exigență a unui dublu progres — în fapt o veritabilă ruptură — în ce privește cantitatea și calitatea este valabilă pentru pregătirea altor cadre ale națiunii, în frunte cu inginerii și medicii. Reformele sînt la ordinea zilei, în numele sloganului „a guverna înseamnă a prevedea“. Dar ele divizează opinia, pe beneficiari, pe specialiști. Unele reforme vor reuși: predarea matematicilor, studiile medicale. Altele vor cunoaște un eșec total sau parțial. Printre acestea, cea a predării istoriei.

Principiul unei reforme a programelor de istorie a fost hotărît înainte de sfîrșitul celei de a IV-a Republici: începută în 1957, în clasa a șasea, ea ajunge la reluarea cursurilor în 1962, la clasele terminale. Principiul este

simplu. Vechea împărţire (în vigoare din 1945) a istoriei în etape succesive, pornind de la Mesopotamia şi Egipt, rezerva ultimelor două clase epoca aşa-zisă „contemporană": 1789—1851 în prima şi 1851—1939 în ultima clasă. Noua împărţire, datînd din 19 iulie 1957, devansează predarea istoriei cu un an şcolar şi deplasează spre clasele inferioare divizarea internă (1789—1871 în a doua, 1871—1945 în prima), pentru a rezerva claselor terminale studiul „principalelor civilizaţii contemporane". Sub acest titlu provizoriu, B.O. (Buletinul Oficial) din 25 iulie detaliază conţinutul în şase „lumi" (occidentală, sovietică, musulmană, extrem-orientală, asiatică de sud-est, africană neagră), totul precedat de o introducere menită să precizeze „concepţia şi sensul" şi care „va trebui mai întîi să definească noţiunea de civilizaţie, dar va sublinia, explicînd, forma pe care o va căpăta studiul avut în vedere, care va comporta, pentru fiecare dintre ansamblurile enumerate... trei elemente esenţiale — bazele, factorii esenţiali ai evoluţiei, aspecte particulare actuale ale civilizaţiei sale".

Acest titlu reprezintă pentru F. Braudel, la acea dată, o compensaţie mai degrabă decît o adevărată victorie. Constrîns să părăsească preşedinţia juriului unui concurs pentru ocuparea unor posturi de profesori, care i-a permis să cunoască toate dificultăţile de care se putea lovi necesara „reformă a concursurilor", el a fost chemat de Henry Longchambon să redacteze partea referitoare la ştiinţele sociale din raportul asupra cercetării ştiinţifice în Franţa, prevăzut să fie definitivat în planul cincinal în curs. Dar proiectul prezentat de el privind o mică facultate experimentală de ştiinţe economice, sociale şi politice s-a lovit de opoziţia facultăţilor existente — Litere şi Drept —, ameninţate de concurenţă. În iunie 1957, raportul final prezentat guvernului îl reţinea („fără să creadă prea mult în ea" dată fiind „apatia sau rezistenţa sistematică, pornind din teamă sau «bun simţ», a tuturor instituţiilor existente") ca „reformă pe termen lung", posibilă în cadrul unei „adaptări a structurilor". Sub titlul „Ştiinţele sociale în Franţa. Un bilanţ, un program", poate fi citit textul, evident redactat de F. Braudel însuşi, în prima ediţie a *Analelor ESC* din 1958.

Totuşi, acest prim eşec urma să aibă două consecinţe, datorate, şi una şi cealaltă, lui Gaston Berger, pe atunci director al învăţămîntului superior. Proiectul de a crea la Paris o Casă a Ştiinţelor Umaniste (sau Ştiinţelor Sociale pentru că articolul din 1958 foloseşte alternativ cele două expresii), loc de „regrupare a cercetării", în jurul unei biblioteci şi a unor servicii auxiliare („în special un centru de mecanografie şi un laborator de cartografie"). Şi această reformă a programelor claselor terminale (şi în fapt a ciclului al doilea al învăţămîntului secundar) care trebuie să-i pregătească pe elevi pentru Universitate şi pentru lumea contemporană şi să ilustreze pentru ei, prin intermediul noţiunii de civilizaţie, tot ceea ce putea reţine istoria dintr-o lectură atentă a „ştiinţelor sociale înrudite: geografie, demografie, economie, sociologie, antropologie, psihologie". O adevărată lecţie de fenomene la scară mondială.

Dar scoaterea evenimentului din predarea istoriei, sau cel puţin trecerea lui pe planul al doilea, chiar şi pentru un singur an înseamnă că reforma era prea brutală pentru a fi acceptată ca atare şi rezistenţele nu au întîrziat să apară. Doi ani mai tîrziu a trebuit să se accepte concesii. În noul text din 1959, enunţarea părţii a doua, „civilizaţiile lumii contemporane", regrupează Extremul Orient şi Asia de Sud-Est într-o singură lume denumită a „Oceanului Indian şi a Pacificului" şi adaugă o concluzie în ce priveşte „marile probleme ale momentului". Şi mai ales, perioada 1914—1945 este reintrodusă în programa claselor terminale, ocupînd întreg trimestrul întîi, modificînd astfel echilibrul anului şcolar. Bătălia nu era încă pierdută. Dar nici nu era cîştigată, aşa cum urma să dovedească toate rezistenţele întîmpinate, în transpunerea în practică, a modalităţilor şi orientărilor învăţămîntului, alegerea subiectelor etc. Un exemplu dintre multe altele: în plină decolonizare, în timp ce noile state independente căutau, nu fără curaj, să-şi rescrie istoria, o hotărîre din 10 august 1965 elimina pur şi simplu „lumea africană".

În preajma intrării sale în vigoare, rezervele privind noua programă sînt exprimate în mod deschis. Cum să predai istoria fără suportul expunerii amănunţite, al

evenimentelor, al unor cunoştinţe concrete şi verificabile în momentul examenului — se întreabă cei răspunzători de gradul al doilea, conştienţi, fără îndoială pe bună dreptate, de ruptura totală pe care ar urma să o reprezinte această programă pentru profesorii formaţi la o altă şcoală, în Universitate, unde mai multe dintre ştiinţele sociale în cauză nu-şi aveau încă locul? Opţiunea nu s-ar face oare între „fapte", pe de o parte, şi „vorbărie" sau „abstracţie", pe de altă parte? Autorii noilor manuale sau ai unora vechi, reînnoite, nu ezită să-şi exprime perplexitatea, dacă nu chiar neîncrederea. Să recitim din cuvîntul introductiv al unuia dintre cele mai reputate manuale (Hatier, 1962), care a reprezentat *biblia* unor generaţii întregi ale claselor pregătitoare pentru liceu: „Dacă interesul pe care îl prezintă această programă este neîndoielnic, dacă acest studiu al lumii contemporane prezintă atracţie şi avantaje pentru elevii aflaţi la sfîrşitul studiilor din ciclul al doilea, nu pot fi ascunse dificultăţile pe care le comportă transpunerea lor în practică. Multe cuvinte tehnice vor trebui să fie neapărat abordate. Dar acest lucru trebuia făcut simplu de tot...". Şi după ce îi prezintă pe „specialişti", adică universitari sau doctoranzi cărora le-au fost încredinţate faimoasele capitole noi, cuvîntul introductiv continuă: „Această echipă de specialişti s-a străduit să prezinte cartea simplu şi clar, aşa cum dorim toţi. Ea a vrut să indice numai liniile mari, să înţeleagă şi să se facă înţeleasă... Pornind de la pagina 288, cînd se abordează istoria civilizaţiilor *mai anevoioasă decît simpla narare a faptelor*, o listă de argumente cu caractere îngroşate precizează şi completează textul. Această listă ar putea ţine loc de sumar, foarte scurt, fără îndoială, dar suficient, pentru *elevul grăbit* care ar vrea să cunoască la o primă privire cuprinsul lecţiei...". La sfîrşitul volumului „o ultimă parte mai pedagogică încearcă să răspundă *preocupărilor legitime ale candidaţilor*".

Să-mi fie iertat acest citat cam lung, în care am subliniat expresiile semnificative: el nu urmăreşte să incrimineze pe nimeni, nici să facă să reînvie vreo dispută maniheistă între Antici şi Moderni. Dar nimic nu arată mai bine mizele în cauză şi temerile pe care le

provoacă „această programă pasionantă, desigur, dar ambiţioasă". Scriind acest manual, F. Braudel se angajează personal, fără iluzii excesive în ce priveşte opoziţiile de care se va lovi. El optează pentru dificultate. Îşi rezervă partea centrală, cea a „marilor civilizaţii", cea mai contestată şi criticată. Plasînd la începutul volumului cîteva pagini de introducere, „Istoria şi epoca prezentă", a cărei „logică pedagogică" ar trebui să determine „amînarea de preferinţă a lecturii după prima parte a programei" (istoria din 1914 pînă în zilele noastre)..., „cînd va fi abordat studiul dificil al marilor civilizaţii", el reafirmă fără să ezite unitatea profundă a acestei lecturi globale a lumii actuale. În momentul în care apare, acest manual nu este deci un manual printre altele: este o carte de luptă. Şi o luptă dintre cele mai delicate şi ingrate: lupta împotriva obiceiurilor castei sale de istorici, căci nu poate impune, ci trebuie să convingă, iar pentru a convinge trebuie să reînceapă fără încetare şi să repete că erorile, ignoranţele cele mai scandaloase există dintotdeauna, că ele nu trebuie imputate nici elevilor, nici programelor, nici manualelor, de astăzi ca şi de ieri. Dificultăţile — cuvîntul „dificil" revine de două ori în primele zece rînduri, dar în mod limpede el nu are acelaşi sens ca în textul citat mai sus — nu sînt nici negate, nici minimizate. Ele sînt abordate frontal.

S-ar putea crede, fireşte, că F. Braudel s-a expus inutil pe un teren pe care nu îl poate controla şi unde deci nu putea decît să eşueze în faţa inerţiilor unui sistem şcolar cu atît mai puţin capabil să evolueze la această dată cu cît umflarea rapidă a personalului, legată de prelungirea duratei studiilor şi de accesul generalizat la cel puţin primul ciclu al învăţămîntului secundar, începea deja, încă înainte de 1968, să-l aducă într-o situaţie de criză. S-ar putea crede, de asemenea, că adevărata luptă, căreia îi consacră toate eforturile sale, se situează altundeva, în aria cercetării, a acestei „istorii de vîrf" pe care s-a străduit, după L. Febvre, să o dinamiteze şi să o regrupeze, fără excepţie, folosindu-se de acest minunat instrument de acţiune, pe atunci cu totul nou, în plină expansiune, care era Secţia a VI-a

a Şcolii Practice de Studii Înalte. Sau în sfera universitară, al acestui învăţămînt superior care continua să-i refuze participarea la acordarea de grade. A lansa cercetările, a conferi istoriei, aliate cu ştiinţele sociale, o imagine înnoită, a-i impune pe cei mai buni în Universitate şi a asigura în acelaşi timp înnoirea conţinutului programelor şi lărgirea cîmpului disciplinelor predate, a-i forma într-un alt spirit pe viitorii profesori — iată care ar fi fost calea raţiunii. Un pariu diferit în ce priveşte timpul şi transformarea lentă. Dar lui F. Braudel nu-i plăcea să fie raţional. Este suficient, pentru a ne convinge de acest lucru, să revedem ultimele sale cuvinte rostite în public, la Chateauvallon, la 20 octombrie 1985: „Oameni pe care îi iubesc mult mi-au spus: «Nu fi nerezonabil, ca de obicei». Credeţi că le-am urmat sfatul?“ (*O lecţie de istorie de Fernand Braudel, Chateauvallon, octombrie 1985*, Paris, Arthaud-Flammarion, p. 224). Butada, ca întotdeauna în cazul lui, sugerează felul de a fi ironic, ceea ce este, după părerea sa, esenţialul. Şi în cazul predării (a istoriei, ca de altfel a tuturor celorlalte discipline), esenţialul este convingerea intimă, reafirmată cu regularitate, că o schimbare nu se fragmentează. Pentru a avea o oarecare şansă de reuşită, ea nu se poate limita la unul din etaje — şcoala primară, ciclul întîi sau al doilea al şcolii secundare, Universitatea. Este necesar ca ea să fie totală.

Oricum ar fi, el a avut sentimentul, destul de justificat, de a fi eşuat în sfera şcolară. Mult înainte chiar ca elevilor din clasele terminale să le fie oferite noi texte oficiale ale acestei programe care stînjenea prea mult obişnuinţele şi readucea frumoasa istorie veche evenimenţială a epocii prezente — din 1914, apoi din 1939 pînă în zilele noastre — pe locul pe care nu ar fi trebuit să-l piardă vreodată, „manualul Braudel“, pus de fapt la index, a fost discret retras de la vînzare în 1970: semn care nu înşală. Dar, în ochii lui, problema nu era cea unei cărţi; era mult mai profundă, şi anume era vorba de predarea istoriei. O problemă care îl va preocupa pînă în ultima zi şi care îi trezea întotdeauna o pasiune combativă.

Sînt cunoscute intervenţiile sale repetate pentru a

denunţa, cu orice prilej, chiar pînă în ajunul morţii sale, aberaţia pe care o reprezentau pentru el „noile", apoi „şi mai noile" programe. Articolul său din *Corriere della Serra* din 1983, reprodus mai jos, reia argumentele pe care le-a folosit, cu patru sau cinci ani mai înainte, într-o dezbatere care i-a reunit, printre alţii, pe J.-P. Chevènement, M. Debré, A. Decaux, şi anunţa ceea ce urma să spună din nou, doi ani mai tîrziu, la Chateauvallon. Aici, povestind din nou asediul de la Toulon — cel din 1707, căruia i-a consacrat numeroase pagini în *Identité de la France* (Identitatea Franţei), şi nu cel, prea cunoscut, din 1793 — în faţa unor elevi dintr-a treia ai unei şcoli din Toulon, în prezenţa camerelor de luat vederi, el şi-a afirmat convingerile, fără a cruţa nici un efort: filmul există pentru a sta mărturie. Dar nici aici el nu s-a mulţumit să se adreseze elevilor: a ţinut să răspundă, la 17 octombrie, cel puţin unora din întrebările pe care le pregătiseră pentru el circa 40 de profesori în legătură cu predarea istoriei, istoria artelor, locul ştiinţelor şi tehnicilor, cel al geografiei şi, din nou şi mereu, programele şcolare.

Notele luate cu acest prilej de colegul meu Gilbert Buti confirmă, dacă mai era nevoie, continuitatea poziţiilor. El a ţinut să-şi reafirme credinţa într-o istorie deschisă aporturilor altor ştiinţe umaniste — dar fără a se confunda vreodată cu acestea, căci istoria păstrează avantajul de neînlocuit al stăpînirii trecutului, ca trecut care îi permite să înţeleagă mai bine prezentul. Iar el şi-a reafirmat profunda dezaprobare faţă de o structurare a programelor care păreau că se străduiesc să surprindă problemele şi să înfrunte dificultăţile într-o ordine inversă celei care ar fi permis rezolvarea lor. În clasele mici — istoria nouă. În ciclul al doilea şi pînă în clasele terminale — istoria tradiţională, expunerea, evenimentele, cronologia, războaiele. În timp ce în opinia sa demersul trebuia să fie exact invers. Să-l ascultăm încă o dată la Chateauvallon: „Dacă ar depinde de mine, pînă în clasa întîia aş preda istoria tradiţională, istoria-naraţiune: povestesc, mă opresc, explic un lucru ceva mai important şi, din timp în timp, strecor remarci de sociologie, de economie socială etc.; aş concentra «istoria nouă-nouă»

şi istoria «nouă-nouă-nouă» în clasele terminale. Pentru că eu consider îngrozitor, abominabil, ca la bacalaureat elevii să fie întrebaţi despre perioada din 1945 pînă în 1985 aşa cum se procedează astăzi. Sînt sigur că dacă aş fi examinator aş trînti pe orice istoric la bacalaureat! Şi dacă m-aş întreba pe mine însumi, şi pe mine m-aş trînti!".

Să nu vedem şi în aceasta o simplă butadă rostită în euforia acestei întîlniri. Articolul din 1983 nu spune altceva, în termenii săi mai clari chiar, cititorilor italieni: „De unde vine acest scandal? Dintr-o decizie absurdă a Ministerului Educaţiei Naţionale. Personal, aşa cum am propus întotdeauna, aş fi introdus o iniţiere în istoria nouă *numai* în programa *clasei terminale*. Istoria nouă este o alăturare intenţionată de diverse ştiinţe umaniste. Aceste ştiinţe diverse cercetează, explică lumea actuală, făcînd inteligibilă confuzia. Şi mi se pare necesar ca la optsprezece ani, în pragul pregătirii pentru o meserie, indiferent care ar fi, tinerii noştri să fie iniţiaţi în problemele actuale ale economiei şi societăţii, în marile conflicte culturale ale lumii, în pluralitatea civilizaţiilor...".

În felul său provocator, F. Braudel va ţine deci să reafirme pînă la capăt credinţa sa intimă în adevăratul proiect pedagogic care va da istoriei („Cine va nega rolul violent al istoriei?") un loc central şi o va folosi ca instrument privilegiat de decodificare şi înţelegere a lumii, de fapt a trecutului şi prezentului în ansamblu. Dar el nu a încetat niciodată să repete, „pe toate tonurile", că istoria tradiţională, — naraţiunea, bazată pe o cronologie precisă — este singura capabilă să reţină în acelaşi timp atenţia celor mai tineri elevi — „a copiilor" în opoziţie cu „adulţii" din clasele terminale — şi să le dea „ucenicia indispensabilă a timpului". Or, ar fi o greşeală să se vadă în această afirmaţie, reluată în mod regulat, o argumentaţie de circumstanţă, încercînd să restabilească, în numele nu ştiu cărui ecumenism, continuitatea între „istoria tradiţională" şi această „istorie nouă", în timp ce el şi-a consacrat energia de cercetător şi capacităţile de administrator ştiinţific creării rupturii între una şi cealaltă. Ca şi cum el trebuia

să purifice cu orice preţ istoria pe care prefera să o numească „de vîrf", aşa cum există matematicile de vîrf, de toate păcatele care, justificat sau nu, i se imputau: nu a fost el oare făcut, aproape la cel mai înalt nivel, unul din cei răspunzători pentru mai 1968?

La maturitate, o dată cu dificultăţile întîmpinate şi eşecurile suferite, F. Braudel îşi va preciza şi înăspri fără îndoială poziţia. Dar adevărata cauză trebuie căutată în experienţa acumulată în cursul celor zece sau doisprezece ani de învăţămînt secundar în Algeria şi la Paris, între 1923 şi 1935. Chiar dacă cercetarea există pentru a o stimula, a o face mai vie, a o înnoi, istoria este făcută în primul rînd, după părerea sa, pentru a fi învăţată. Iar una dintre primele sale conferinţe ţinute în Brazilia, în septembrie 1936, la Institutul pentru Educaţie din São Paulo, poartă tocmai titlul „Pedagogia istoriei": textul, publicat atunci în portugheză în *Arhivele* acestui institut, a fost republicat în 1955 în *Revista de historia* din São Paulo (nr. 23, pp. 2-21). Angrenat în pregătirea *Mediteranei*, F. Braudel (am fi tentaţi să spunem „Braudel înainte de Braudel") prezintă deja aici nucleul a ceea ce nu va înceta să repete timp de cincizeci de ani.

Pentru a transforma „romanul şcolar" în „roman de aventuri" (traduc liber din portugheză), nu există alt secret decît simplitatea care duce la esenţial, nu (simplitatea care mutilează adevărul, care enunţă vidul şi care constituie un nume de împrumut pentru mediocritate, ci simplitatea limpezită, lumină a inteligenţei...". „Să ajungi la ceea ce reprezintă centrul unei civilizaţii: Grecia, o civilizaţie a Mării Egee, din Tracia pînă în Creta, şi nu a Peninsulei Balcanice. Egiptul, o civilizaţie a Nilului domesticit". Modelul său: Henri Pirenne, „primul istoric de limbă franceză de astăzi" şi, prin el, o cunoaştere care întoarce spatele cărţii pentru a se consacra cuvîntului. Pentru a te face înţeles, sînt interzişi termenii abstracţi. Pentru a te face ascultat, „lasă-i istoriei interesul ei dramatic" şi fă astfel încît „istoria să fie întotdeauna interesantă". A preda istoria înseamnă mai întîi a şti să o povesteşti. Şi, pentru a încheia: „De la activitatea istorică la activitatea didactică este ca şi cum ai trece de la un curs de apă la altu'.. Atenţie:

sarcina voastră pedagogică nu trebuie să fie ghidată de preferinţele ştiinţifice. Insist. Colegul nostru nu îşi va face sub nici o formă datoria dacă va vorbi elevilor săi numai de societăţi, de cecuri, de preţul grîului. Istoriografia a traversat lent diferite etape. Ea a fost cronica prinţilor, istoria bătăliilor sau oglinda evenimentelor politice; astăzi, graţie eforturilor unor pionieri îndrăzneţi, ea plonjează în realităţile economice şi sociale ale trecutului. Aceste etape sînt ca treptele unei scări care duce la adevăr. Nu sacrificaţi nici una dintre aceste trepte cînd veţi fi în compania studenţilor...". Important, adaugă el mai departe — împrumutînd exemplul său de la o geografie, strîns asociată în Franţa cu predarea istoriei —, nu este ca, pentru a explica mareele, să porneşti de la teoria ştiinţifică cea mai exactă, ci să ajungi la ea. Şi „mareea bacalaureatului", denunţată de Henri Poincaré, poate fi un excelent punct de plecare pedagogic. Aceste rînduri dezvăluie continuitatea, aproape surprinzătoare, a unei opţiuni făcute foarte devreme şi menţinute pînă în ultima zi: F. Braudel sau o anumită pasiune pentru predarea istoriei, a istoriei care se învaţă. Cine ar îndrăzni să spună că această propunere pedagogică şi-a pierdut astăzi, la ora unei noi reforme, actualitatea? Să notăm în orice caz în trecere că această propunere, apărată cu pasiune pentru istorie, este valabilă şi pentru alte discipline tot atît de fundamentale după părerea sa ca matematicile sau gramatica.

Cea de-a treia pistă, pe care mă voi limita să o schiţez aici, ar fi cea care va încerca să reaşeze această lucrare, în mod fals „minoră" (şi, împreună cu ea, un întreg ansamblu de alte texte), în continuitatea unei opere. Prizonier al reuşitei sale, F. Braudel s-a văzut adesea redus la o singură carte, şi multora le-a făcut plăcere să stabilească opoziţii între *Méditerranée* (Mediterana), *Civilisation matérielle* (Civilizaţia materială) şi *Histoire de la France* (Istoria Franţei) şi să facă un clasament. Eu cred, dimpotrivă, că opera sa merită astăzi, după trecerea timpului, să fie citită în totalitatea sa şi în continuitatea sa. Vorba şi scrisul, amîndouă repetitive (dar „a învăţa înseamnă a repeta" reprezenta una din

devizele sale favorite), joacă, strîns întrepătrunse, un rol central în elaborarea unei gîndiri, a unei formulări, a unui stil. Ele îi permit să se joace cu ideile şi cu conceptele, să le îmblînzească şi apoi să le abandoneze, înainte de a le găsi expresia şi locul definitiv. De la un text la altul, reluările, la fel ca ţiglele unui acoperiş care se acoperă una pe alta, dau impresia unei suprafeţe omogene. Dar acest proces, în desfăşurarea sa, nu încetează să introducă motive noi care, mai întîi schiţate, sînt puţin cîte puţin, şi întotdeauna în mod progresiv, dezvoltate şi integrate.

În această perspectivă, *Gramatica civilizaţiilor* ocupă un loc intermediar între prima ediţie a *Mediteranei* (1949) pe de o parte şi cea de-a doua (1966) şi primul volum al *Civilizaţiei materiale* (1967) pe de altă parte. Ea se sprijină evident pe capitolul V din *Encyclopédie française*, tomul XX (1959), „Istoria civilizaţiilor: trecutul explică prezentul" (reeditată în *Ecrits sur l'Histoire* — Scrieri despre istorie, 1969, pp. 255–314), precum şi pe alte texte „mari" ale aceloraşi ani, dintre care amintim în primul rînd „Histoire et sciences sociales. La longue durée" (*Annales E.S.C.*, 1958). Practic, aceasta îi oferă prilejul de a dezvolta şi de a duce pînă la capăt (evident provizoriu), profitînd de sfaturile şi de cunoştinţele a numeroşi cercetători chemaţi la iniţiativa sa în cadrul „Domeniilor culturale" din Secţia a VI-a a EPHE — astăzi E.H.E.S.S. —, o reflecţie asupra noţiunii înseşi de civilizaţie, întîlnită în *Mediterana* ca „prima şi cea mai complexă dintre permanenţe", cu toate contradicţiile pe care le comportă. Căci civilizaţiile sînt „frăţeşti şi liberale, dar în acelaşi timp închise, exclusiviste, recalcitrante...; paşnice" şi „nu mai puţin războinice; de o uluitoare fixitate" şi, „în acelaşi timp, mobile, rătăcitoare". Puţin cîte puţin se creează un vocabular sprijinit ca întotdeauna la el pe o reţea coerentă de imagini: suprapunerea nivelurilor, întrepătrunderea duratelor etc. Tuşă după tuşă, el precizează sensul pe care îl va atribui fiecărui cuvînt, într-un sistem care rămîne al său şi care se justifică în primul rînd prin capacitatea sa de a îmbina cît mai strîns posibil contururile complexităţii realului şi de a sugera tot ceea ce, prin opacitate, scapă analizei.

Este suficient să se gîndească la cuvîntul cultură, despre care va sfîrşi prin a scrie, — după ce şi-a pus îndelung întrebări (şi îşi mai pune în paginile care urmează), prin referire la limba germană, în legătură cu raporturile dintre civilizaţie şi cultură, — că o cultură „este o civilizaţie care nu şi-a atins încă maturitatea, punctul culminant, nici nu şi-a asigurat creşterea" (*Civilizaţia materială*, I, p. 79). Definită dimpotrivă aici în mod succesiv în raport cu spaţiul, cu societatea, cu economia şi cu mentalităţile colective, civilizaţia se vede, în 1963, identificată cu însăşi durata lungă: „Ceea ce continuă să trăiască de-a lungul şirurilor de economii, a şirurilor de societăţi, necedînd decît cu greu şi puţin cîte puţin". Dar nu cu totalitatea istoriei, pentru care el este în căutarea unui al treilea cuvînt care să nu fie nici civilizaţie, nici cultură (1959) şi pentru care va sfîrşi, dar mult mai tîrziu, prin a alege cuvîntul societate, definit de data aceasta la singular ca „ansamblul ansamblurilor".

F. Braudel şi-a însuşit adesea, şi o ultimă dată în introducerea cărţii *Identitatea Franţei*, afirmaţia lui Marc Bloch: „Nu există o istorie a Franţei. Nu există decît o istorie a Europei", pentru a adăuga imediat: „Nu există o istorie a Europei, există o istorie a lumii". El nu a avut timp să ducă pînă la capăt această istorie a Franţei, care era — şi el o ştia — ultimul său pariu. Nu a făcut decît să schiţeze, prin film şi text (*L'Europe*, Paris, Arts et Metiers Graphiques, 1982), această istorie a Europei pe care o anunţa *Mediterana*. Cu *Civilisation matérielle, économie et capitalism* (Civilizaţie materială, economie şi capitalism) el ne-a dat o istorie a lumii care duce, spre deosebire de *Mediterana*, la o interogaţie asupra prezentului şi viitorului apropiat. În multe privinţe, această „gramatică a civilizaţiilor" lumii actuale o pregăteşte şi o completează.

ÎN LOC DE PREFAȚĂ[1]

A fost suficient un cuvînt al lui François Mitterrand, în cursul alocuțiunii din 16 septembrie, anul trecut, pentru a reanima disputa privind predarea istoriei. Fără îndoială, aceasta nu aștepta altceva decît să reizbucnească.

Este o dispută veche, care a avut întotdeauna succes și care nu lasă pe nimeni indiferent, nici publicul, îndrăgostit mai mult ca oricînd de istorie, nici oamenii politici obligați să stea la pîndă, nici ziariștii și cu atît mai puțin profesorii de istorie. Este o dispută veche care nu ne mai învață nimic nou și al cărei cerc nu încetează totuși să se lărgească. Toate controversele își găsesc aici cu ușurință locul. Ele ajung la noi în zgomot de tunuri, ca trupele de elită.

În principiu, este vorba numai de programele de învățămînt primar de care, în mod curios, de-abia s-a vorbit; de programele învățămîntului secundar, care mai mult sînt evocate decît studiate. Este vorba, de asemenea, de dezastrul sau așa-zisul dezastru al acestui învățămînt, judecat după rezultatele, despre care se spune că sînt scandaloase, ale copiilor noștri. Dar oare aceste

---

[1] Acest articol, publicat în 1983, în *Corriere della Serra*, inedit în Franța, ne-a părut a fi cea mai adecvată prefață pentru *Gramatica civilizațiilor*.

rezultate ar putea fi, au fost ele vreodată perfecte? Spre 1930, o revistă de istorie se amuza deja, în coloanele unei antologii de umor, să enumere gafele gogonate ale liceenilor. Şi totuşi, la acea epocă, minunatul învăţămînt se făcea după sacrosanctul manual Malet-Isaac, căruia atîţia dintre participanţii la dispută îi aduc astăzi elogii.

În sfîrşit, este pusă în cauză evoluţia istoriei însăşi, în diversele ei forme. Pentru unii, istoria tradiţională, fidelă naraţiunii, sclavă a naraţiunii, împovărează memoria, risipind — fără cea mai mică dorinţă de a economisi — datele, numele eroilor, faptele şi gesturile marilor personaje; pentru ceilalţi, istoria „nouă", care se vrea „ştiinţifică", care cultivă între altele durata lungă şi neglijează evenimentul, ar fi răspunzătoare de aceste eşecuri didactice care sînt adevărate catastrofe, antrenînd cel puţin uitarea de neiertat a cronologiei. Această dispută dintre Antici şi Moderni nu este ea oare bună la toate? Într-o dezbatere care ţine de pedagogie şi nu de teoria ştiinţifică, ea ascunde problemele şi „culpabilităţile" în loc să le elucideze.

Este oare problema atît de complicată? Aveţi în faţa voastră, în învăţămîntul secundar, copii mici, apoi adulţi. În mod necesar, la un moment dat predarea trebuie să se schimbe, cea a istoriei, ca şi a altor materii. Problema este de a şti cum veţi repartiza chestiunile ce urmează a fi predate de-a lungul anilor şcolari care se succed şi nu se aseamănă între ei. La început — copii; la sfîrşit — adulţi. Ceea ce se potriveşte primilor nu se potriveşte ultimilor. Se pune problema de a opera o împărţire şi de a exista, pentru a face acest lucru, o idee directoare, un clasament al urgenţelor şi exigenţelor, o inteligenţă prevenitoare.

Am susţinut întotdeauna, pentru copii, o naraţiune simplă, imagini, seriale de televiziune, filme, în mare o istorie tradiţională dar ameliorată, adaptată mijloacelor de informare cu care este obişnuit copilul. Vorbesc în cunoştinţă de cauză. Am fost multă vreme, ca toţi universitarii din generaţia mea, profesor de liceu şi am cerut întotdeauna, alături de clasele terminale sau de

concursurile care mi-au fost încredinţate, o clasă de a VI-a, adică copii de la 10 la 12 ani. Este un public delicios, care se minunează cu spontaneitate, în faţa căruia poţi face să defileze istoria aşa cum ai face-o cu o lanternă magică. Marea problemă este ca, pe parcurs, să-l faci să descopere perspectiva, realitatea timpului trăit, direcţiile şi semnificaţile pe care le implică, succesiunile care, marcîndu-l, îl jalonează şi îi dă o primă înfăţişare ce poate fi recunoscută. Găsesc abominabil în sine faptul ca un elev mediu să nu-l poată situa pe Ludovic al XIV-lea în raport cu Napoleon, sau pe Dante în raport cu Machiavelli... Pentru că timpul, cunoscut puţin cîte puţin, reduce la minimum posibilitatea unei confuzii! Dar cu condiţia ca naraţiunea uşoară să se deschidă de la sine în spectacole, peisaje, vederi de ansamblu! Sîntem într-un loc sau altul, la Veneţia, Bordeaux, sau la Londra... Alături de ucenicia timpului se impune de asemenea ucenicia vocabularului: să înveţi să vehiculezi cu precizie cuvintele, noţiunile abstracte şi concrete... Noţiunile cheie — o societate, un stat, o economie, o civilizaţie... Şi toate acestea în cel mai simplu mod din lume. Să ceri cunoaşterea datelor esenţiale, să situezi în timp oamenii eminenţi, importanţi, sau chiar detestabili. Să-i pui în locul care li se cuvine.

Iată-ne acum de partea cealaltă a baricadei, faţă în faţă cu tineri, astăzi poate ceva mai liberi, de asemenea mai nefericiţi decît eram noi la vîrsta lor, revoltaţi, în timp ce de fapt societatea, lumea, modul de a trăi sînt cele care se schimbă în jurul lor, ducîndu-i cu sine în acţiunile, constrîngerile şi mîniile lor. Ei sînt poate mai puţin intelectuali, mai puţin îndrăgostiţi de cărţi, dar la fel de inteligenţi, categoric mai curioşi decît eram noi cînd am terminat şcoala. Atunci, ce fel de discurs istoric să le fie impus?

Programele noastre absurde, în Franţa, le impun, în primară, lumea dintre 1914 pînă în 1939, apoi în clasa terminală — lumea de după 1939. De două ori vasta lume, dar aceea a politicii, războaielor, instituţiilor, conflictelor. Adică o masă fabuloasă de date, de

evenimente. Îl provoc pe orice istoric, dotat cu o memorie de elefant, să treacă cu succes garantat orice examen asupra acestei mase de fapte adesea mediocre, succedîndu-se pentru că se succed... Am în faţă ultimul născut dintre aceste manuale referitor la Timpul prezent, cel mai bun din familie, după cum mi s-a spus. Îl găsesc util, bine întocmit, dar decepţionant. Nici măcar un singur cuvînt întemeiat despre capitalism, despre crizele economice, despre populaţia lumii, despre civilizaţiile din afara Europei, despre motivele profunde ale conflictelor în locul conflictelor studiate ca atare.

De unde vine acest scandal? De la o decizie absurdă a Ministerului Educaţiei Naţionale. Personal, aşa cum am propus întotdeauna, aş fi introdus o iniţiere în istoria nouă numai în programa clasei terminale. Istoria nouă este o îmbinare necesară a diverselor ştiinţe umaniste. Aceste ştiinţe diverse cercetează, explică lumea actuală, făcînd confuzia inteligibilă. Şi mi se pare necesar ca la optsprezece ani, în pragul pregătirii pentru o meserie, indiferent care ar fi ea, tinerii noştri să fie iniţiaţi în problemele actuale ale economiei şi societăţii, în marile conflicte culturale ale lumii, în pluralitatea civilizaţiilor. Să fii capabil, pentru a căpăta o imagine clară, să citeşti un cotidian de informaţie înţelegînd ceea ce citeşti.

Or, s-a făcut exact contrariul. Istoria nouă a fost plasată, cantonată în clasele mici, unde a făcut, evident, ravagii. Se putea altfel?

În sfîrşit, cele două discursuri istorice au fost folosite greşit şi sînt dăunătoare şi unul şi celălalt, unul la începutul liceului, celălalt la terminarea lui. Rezultă de aici o confuzie evidentă, agravată şi mai mult de libertăţile pe care învăţămîntul şi le-a luat din 1968, optînd cu cele mai bune intenţii din lume pentru o anume parte din programă şi netratînd alta. În funcţie de hazardul opţiunii şi de profesorii care s-au succedat, unii elevi nu au auzit niciodată vorbindu-se, în cursul vieţii lor şcolare, de o parte sau alta importantă a trecutului. Continuitatea şirurilor cronologice nu a adus nici un cîştig...

Cu istoria predată copiilor noştri s-a întîmplat, din

nefericire, ceea ce s-a întîmplat cu matematicile sau cu gramatica... De ce să-l înveţi, cu sforicele şi nasturi, ce înseamnă o mulţime pe un puşti de 10 ani care, astfel, nu va stăpîni niciodată calculul ordinar şi numai unii dintre ei vor aborda, mult mai tîrziu, matematicile superioare? Lingvistica a dat peste cap gramatica la fel ca năvala unui mistreţ într-un cîmp de cartofi. Ea a îmbrăcat-o într-un limbaj pedant, complicat, incomprehensibil şi care în plus este şi perfect inadecvat. Rezultatul: niciodată gramatica şi ortografia nu au fost atît de neglijate ca acum! Dar nici lingvistica, nici matematica superioară, nici istoria de vîrf nu sînt vinovate de aceste incongruenţe. Ele fac ceea ce au de făcut. Fără să se preocupe de ceea ce este sau nu potrivit să se predea la o vîrstă sau alta. În acest caz, de vină este ambiţia intelectuală a celor care au făcut programele. Ei vor să meargă prea departe. Mă bucură să fie ambiţioşi în ceea ce-i priveşte. Dar să se străduiască să fie simpli pentru cei de care răspund, chiar dacă şi mai ales atunci cînd este greu.

Mă întreb în ce măsură această discuţie poate interesa pe un cititor italian. Şi totuşi, dacă stăm şi ne gîndim bine, fondul disputei este de o imensă importanţă, încît nu-l poate lăsa indiferent. Cine va nega rolul violent al istoriei? Fireşte, ea nu trebuie să se piardă în fabricarea unui naţionalism întotdeauna criticabil, nici să se afunde numai într-un umanism care se bucură de preferinţele mele. Marea problemă este că istoria este ingredientul fără de care nici o conştiinţă naţională nu este viabilă. Şi fără această conştiinţă nu poate exista o cultură originală, o civilizaţie adevărată, nici în Franţa şi nici în Italia.

FERNAND BRAUDEL

INTRODUCERE:

ISTORIA ŞI TIMPUL PREZENT

Aceste prime pagini precizează sensul efortului cerut elevilor din clasele terminale de noua lor programă de istorie. După orice logică, ele nu puteau fi puse decît la începutul acestui volum. Cu toate acestea, logica pedagogică nu va fi de fapt deloc de acord cu această soluţie. Lectura acestor pagini ar urma să fie amînată, de preferinţă după prima parte a programei, spre începutul celui de-al doilea trimestru, cînd va fi abordat studiul dificil al marilor civilizaţii şi cînd candidaţii se vor fi familiarizat într-o oarecare măsură cu vocabularul şi discuţiile filozofice. Încercarea unei prime lecturi, încă de la intrarea în joc, merită să fie făcută.

Noua programă de istorie pentru clasele terminale ridică probleme dificile. Ea se prezintă ca o explicaţie a lumii actuale aşa cum se dezvăluie ea, în termeni adesea obscuri, astfel încît să poată fi înţeleasă sub aspectele multiple ale unei istorii care nu dispreţuieşte ştiinţele sociale înrudite: geografia, demografia, economia, sociologia, antropologia, psihologia.

● *Trei explicaţii succesive.*

A explica actualitatea rămîne o pretenţie. Cel mult se poate nutri ambiţia de a o înţelege mai bine pe o cale sau alta. Programa voastră vă propune succesiv trei căi:

În primul rînd, zilele pe care le trăim se explică, în parte, prin zilele care le-au precedat imediat. Pentru această scurtă întoarcere înapoi, istoria poate vorbi cu uşurinţă. Prima parte a programei voastre pune deci în cauză acele zile, acei ani dramatici, adesea inumani, pe care i-a trăit lumea de la începutul primului război mondial, în august 1914, pînă în momentul de faţă. Aceste evenimente au bulversat, au dramatizat la maximum „prima parte" a secolului XX şi se prelungesc şi în viaţa noastră prezentă prin numeroase consecinţe.

Aceste evenimente de ieri explică şi nu explică ele însele universul actual. Practic, actualitatea prelungeşte, în grade diferite, alte experienţe mult mai îndepărtate în timp. Ea se alimentează din secole trecute, chiar din întreaga „evoluţie istorică trăită de umanitate pînă în zilele noastre". Faptul că prezentul implică o asemenea dimensiune a timpului trecut nu trebuie să vi se pară absurdă, deşi toţi avem, spontan, tendinţa de a considera lumea care ne înconjoară doar în durata foarte scurtă a propriei noastre existenţe şi de a vedea istoria ei ca un film rapid în care totul se succede sau se îngrămădeşte: războaie, bătălii, întîlniri la nivel înalt, crize politice, zile revoluţionare, revoluţii, dezordini economice, idei, mode intelectuale, artistice...

Cu toate acestea, nu vă va fi greu să constataţi că viaţa oamenilor implică multe alte realităţi care nu pot ocupa un loc în acest film al evenimentelor: spaţiul în care trăiesc, formele sociale care îi constrîng şi le determină existenţa, normele etice cărora în mod conştient sau inconştient li se supun, credinţele lor religioase şi filozofice, civilizaţia care le este proprie. Aceste realităţi au o viaţă mult mai lungă decît a noastră şi nu avem întotdeauna timp, în cursul existenţei noastre să le vedem cum se schimbă de la un capăt la altul.

Dacă am recurge la o comparaţie, lumea fizică care ne înconjoară — munţi, fluvii, gheţari, maluri — se schimbă inevitabil. Or, această evoluţie este atît de lentă încît nimeni dintre noi nu ar putea-o observa cu proprii săi ochi, fără referiri la un trecut îndepărtat, fără ajutorul studiilor şi măsurătorilor ştiinţifice care depăşesc limitele propriei noastre observaţii. Viaţa

naţiunilor, a civilizaţiilor, comportamentele psihice religioase au fără îndoială o mai redusă imuabilitate evidentă şi totuşi generaţii întregi de oameni se succed fără a le schimba prea mult. Ceea ce nu diminuează importanţa acestor forţe profunde care se încorporează în viaţa noastră şi fasonează lumea, ci dimpotrivă.

Astfel, un trecut apropiat şi un trecut mai mult sau mai puţin îndepărtat se îmbină în multiplicitatea timpului prezent: în timp ce o istorie apropiată aleargă spre noi cu paşi grăbiţi, o istorie îndepărtată ne însoţeşte cu paşi lenţi.

Această istorie îndepărtată, această *tele-istorie* este cea la care se referă a doua parte a programei voastre. A alege de fapt marile civilizaţii drept „cadre inteligibile" ale lumii actuale înseamnă a depăşi mişcarea rapidă a istoriei aşa cum o veţi urmări, de la 1914 pînă la 1962. Aceasta ne invită să reflectăm la o anumită istorie cu respiraţie lentă, „de lungă durată". Civilizaţiile sînt evident personaje aparte, a căror longevitate depăşeşte puterea de înţelegere. Peste măsură de bătrîne, ele persistă să trăiască în fiecare dintre noi; şi ne vor supravieţui încă multă vreme.

Aceste două explicaţii odată terminate (istoria recentă, istoria îndepărtată), programa voastră necesită o a treia — este vorba de data aceasta de a defini marile probleme ale anului de graţie 1962 la scară mondială. Aici intră toate categoriile de probleme: politice, sociale, economice, culturale, tehnice, ştiinţifice... Pe scurt, vi se cere, dincolo de luminile căii istorice cu dublu sens pe care o vom urma, să faceţi distincţia, în universul care ne înconjoară, între esenţial şi accesoriu.

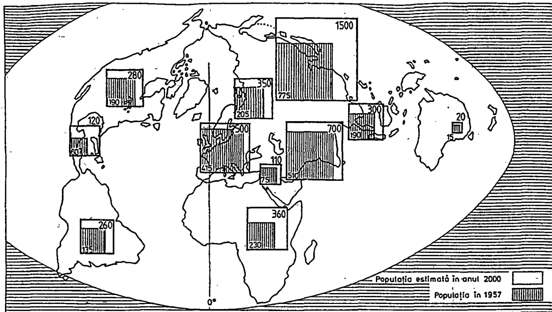
În mod obişnuit, istoricul reflectează şi lucrează cu trecutul şi, dacă documentaţia nu-i dă întotdeauna mijloacele de a-l înţelege exact, cel puţin el ştie dinainte, studiind de exemplu secolul al XVIII-lea, spre ce scadenţe se îndreaptă „Secolul Luminilor" şi fie şi numai acest lucru este un element preţios de cunoaştere şi discernere. *El ştie care este sfîrşitul.* Cînd este vorba de lumea actuală care ni se oferă ca o serie de posibilităţi, a distinge marile probleme înseamnă în esenţă a-ţi imagina deznodămîntul, a discerne, dintre toate posibili-

tăţile, pe cele care vor triumfa mîine. Iată ce este dificil, riscant, dar fără îndoială necesar.

Condorcet credea că această operaţiune este permisă. Istorici serioşi se fac cu curaj apărători ai prognozei, oricît ar fi de periculos. Un economist de reputaţie mondială, Colin Clark, a calculat în 1951, pornind de la statisticile pe care le cunoştea atunci, dimensiunile probabile ale economiei viitorului. Jean Fourastié diserteazā liniştit despre *civilizaţia 1980* pe care o dictează sau ar trebui să o dicteze politica raţională din 1960. O „ştiinţă" foarte fragilă, *privirea spre viitor* a filozofului Gaston Berger, pretinde să se specializeze în înţelegerea viitorului apropiat: „*futuribilul*", cum spun cu un cuvînt oribil unii economişti, deci futuribilul fiind ceea ce poate fi, din acest moment, în mod legitim plasat în viitor, această subţire aşchie a viitorului apropiat care este calculată dinainte şi pe care aproape că îl stăpîneşti.

Această atitudine te face uneori să surîzi. Ea are avantajul în orice caz, de a sugera, în confuzia timpului prezent, această linie de fugă privilegiată, adevărată sau pe jumătate adevărată, care dă naştere, pentru că ea este îndreptată spre viitor, celor mai vaste probleme ale prezentului şi încearcă să le dea un sens. *Lumea actuală este o lume în devenire.*

Veţi găsi mai jos o hartă plauzibilă a răspîndirii populaţiei în anul 2000. Ea vă va face să reflectaţi şi să înţelegeţi, între altele, că nici un planificator — iar planificarea nu este oare, prin excelenţă, studiul atent şi „prospectiv" al marilor probleme actuale? —, deci nici un planificator nu va putea elabora un proiect, indiferent care, fără a avea în minte (în afară de multe alte documente) o asemenea hartă. Ea dă întreaga semnificaţie reflecţiei lui M. Houphouët Boigny, preşedintele Republicii Coasta de Fildeş, şi anume că în Asia şi în Africa neagră planificarea nu poate avea sub nici o formă aceeaşi înfăţişare, căci subdezvoltarea trebuie să facă faţă pe de o parte suprapopulaţiei, iar pe de alta densităţii demografice reduse.

1. Populația lumii în anul 2000.

• *Istoria variată şi singulară.*

Faptul că istoria se pretează la aceste jocuri, la aceste speculaţii, că ea se vrea, pe scurt, ştiinţa prezentului — şi a unui prezent ambiguu — poate uimi. Este oare un abuz din partea ei? Va căpăta ea, ca lupul din fabulă, obiceiurile altora, pe cele ale ştiinţelor sociale cu care se înrudeşte? Vom vorbi despre aceasta la începutul celei de-a doua părţi a acestei cărţi. Atunci problema vă va părea mult mai clară pentru că este o problemă a timpului în sine, iar timpul va fi abordat în perspectiva studiilor voastre de filozofie.

Evidenta multitudine a modurilor de explicare a istoriei, distanţa dintre punctele de vedere diferite, chiar contradicţiile dintre ele converg de fapt într-o *dialectică* particulară a istoriei, întemeiată pe diversitatea timpului istoric însuşi: timpul rapid al evenimentelor, timpul prelungit al episoadelor, timpul lent, leneş al civilizaţiilor. Putem rămîne în limitele unui timp istoric sau ale altuia de fiecare dată cînd este vorba de un studiu particular. Dimpotrivă, orice tentativă de explicare istorică *globală* — cum ar fi istoria civilizaţiilor — te obligă să multiplici aceste fotografii, diverse prin timpul lor de expunere, apoi să asamblezi timpul şi imaginile multiple într-o unitate, aşa cum culorile spectrului solar amestecate cum trebuie recompun obligatoriu lumina albă.

I

GRAMATICA CIVILIZAŢIILOR

CAPITOLUL I

VARIAŢIILE VOCABULARULUI

Ar fi bine să definim cuvîntul civilizaţie cu claritate şi simplitate, dacă s-ar putea aşa cum se defineşte o linie dreaptă, un triunghi, un corp chimic...

Din păcate, vocabularul ştiinţelor umaniste nu permite în nici un fel definiţii categorice. Fără ca totul să fie aici incert sau în devenire, majoritatea termenilor, departe de a fi stabiliţi o dată pentru totdeauna, variază de la un autor la altul şi nu încetează să evolueze sub ochii noştri. „Cuvintele, afirmă Lévi-Strauss, sînt instrumente cărora fiecare dintre noi este liber să le dea întrebuinţarea pe care o doreşte, cu condiţia să-şi explice intenţiile". Aceasta înseamnă că, în sectoarele ştiinţelor umaniste (ca în cel al filozofiei), cuvintele cele mai simple îşi schimbă adesea şi în funcţie de împrejurări sensul, urmînd gîndirea celui care le animă şi le foloseşte.

• ***Cuvîntul civilizaţie — un neologism — apare tîrziu în Franţa, în secolul al XVIII-lea şi are la început o semnificaţie restrînsă.***

El a fost format pornind de la cuvintele „civilizat", „a civiliza", care există deja de multă vreme şi sînt uzuale în secolul al XVI-lea. „Civilizaţie" nu este încă (pe la 1732) decît un termen de jurisprudenţă şi desemnează un act de justiţie sau o hotărîre care conferă un caracter

civil unui proces penal. Expresia modernă, în sensul de „trecere la o condiţie civilizată", vine mai tîrziu, în 1752, sub pana lui Turgot care pregătea atunci o lucrare de istorie universală, dar pe care nu o va publica el. Intrarea oficială în circulaţie a cuvîntului într-un text tipărit, este marcată fără îndoială de publicarea lucrării *Traité de la population* (Tratat despre populaţie) (1756) de Mirabeau, părintele tribunului revoluţionar: se pune problema „resorturilor civilizaţiei" şi chiar a „luxului unei civilizaţii false".

Acestea fiind zise, să ne amuzăm să constatăm că Voltaire însuşi nu a folosit cuvîntul comod civilizaţie „chiar dacă tocmai el este omul care concepuse noţiunea... în lucrarea sa *Essai sur les moeurs et sur l'esprit des nations* (Eseu despre obiceiurile şi spiritul naţiunilor) (1756) făcuse deja o primă schiţă a unei istorii generale a civilizaţiei" (J. Huizinga).

În noul său sens, *civilizaţie* se opune în mare *barbariei*. Există pe de o parte popoarele civilizate, de cealaltă — popoarele sălbatice, primitive sau barbare. Nici măcar „bunii sălbatici", îndrăgiţi într-un fel în secolul al XVIII-lea, nu sînt numiţi *civilizaţi*. Nimeni nu se îndoieşte că în acest cuvînt nou, civilizaţie, societatea franceză de la sfîrşitul domniei lui Ludovic al XV-lea nu vede cu satisfacţie propriul său portret care, de altfel, ne poate seduce încă şi astăzi. În orice caz, cuvîntul a apărut fiindcă era nevoie de el. Pînă atunci, *poli* (politicos, civilizat), *policé* (persoană care a ajuns la un anume grad de civilizaţie), *civil* (persoană care respectă convenienţele, bunele maniere în relaţiile sociale), *civilisé* (civilizat), care se foloseau pentru cineva care avea maniere frumoase şi uşurinţa de a se purta în lume, nu corespundeau nici unui substantiv. Cuvîntul *police* (referitor la legislaţie) avea mai curînd sensul de ordine socială, ceea ce îl îndepărta destul de mult de adjectivul *poli* pe care *Dicţionarul universal* al lui Furetière (1690) îl defineşte după cum urmează: „Se foloseşte la figurat în morală şi înseamnă civilizat. A te civiliza, a rafina moravurile, a deveni politicos şi sociabil... Nimic nu este mai adecvat pentru a civiliza şi a rafina un tînăr decît conversaţia cu femeile".

• *Civilizație și cultură. Pornind din Franța, cuvîntul civilizație face rapid înconjurul Europei. Cuvîntul cultură îl însoțește.*

El există în Anglia din 1772, și fără îndoială și mai devreme, sub forma *civilization*, care cîștigă teren în fața cuvîntului *civility* (politețe), folosit totuși multă vreme. *Zivilisation* se instalează fără dificultate în Germania, față de vechiul cuvînt *Bildung* (cultură). În Olanda, dimpotrivă, se întîlnește cu substantivul *beschaving*, derivat din verbul *beschaven*: a rafina, a înnobila, a civiliza. *Beschaving*, avînd aproape același sens, se va încărca fără dificultate cu conceptul de civilizație și va rezista astfel noului cuvînt care apărea în pofida a orice: *civilisatie*. Aceeași rezistență se constată dincolo de Alpi și din aceleași motive: limba italiană are și va folosi în mod rapid în însăși sensul de civilizație frumosul și vechiul cuvînt *civilità*, pe care îl folosise deja Dante. Bine înrădăcinat, *civilità* va împiedica pătrunderea noului cuvînt, dar nu și discuțiile explozive pe care le provoacă. În 1835, Romagnosi va încerva în zadar să lanseze cuvîntul *incivilmento* care după părerea sa însemna trecerea la civilizație, precum și civilizație ca atare.

În această călătorie în jurul Europei, noul cuvînt, civilizație, este însoțit de un cuvînt vechi — *cultură* (Cicero afirmase deja: *Cultura animi philosophia est*), care este întinerit pentru a căpăta aproape același sens cu civilizație. Multă vreme, *cultura* nu va fi decît dublura civilizației. Astfel, la Universitatea din Berlin, în 1830, Hegel folosește fără nici o diferență un cuvînt sau altul. Dar într-o zi apare necesitatea de a se face o distincție între ele.

Noțiunea de civilizație are, de fapt, cel puțin un dublu sens. Ea desemnează în același timp valori morale și valori materiale. Karl Marx făcea astfel deosebire între *infrastructuri* (materiale) și *suprastructuri* (spirituale), acestea din urmă depinzînd strîns de primele. Charles Seignobos afirma într-o butadă: „Civilizația înseamnă drumuri, porturi și cheiuri", un mod de a spune că nu înseamnă numai spirit. „Este tot ce a realizat omenirea",

afirma Marcel Mauss, iar istoricul Eugène Cavaignac arăta: „Este un minimum de ştiinţă, de artă, de ordine şi de virtuţi...".

Civilizaţia are deci cel puţin două etaje. De aici tentaţia multor autori de a face deosebire între cele două cuvinte, cultură şi civilizaţie, într-un mod în care unul se încarcă cu demnitatea spiritualului, celălalt cu trivialitatea materialului. Din nefericire, nimeni nu a căzut de acord asupra distincţiei care trebuie făcută: ea va varia de la ţară la ţară, sau chiar în interiorul aceleiaşi ţări, după epoci şi autori...

În Germania, după o oarecare ezitare, distincţia va duce la un fel de întîietate acordată culturii (*Kultur*) şi la o devalorizare conştientă a civilizaţiei. Pentru A. Tönnies (1922) şi Alfred Weber (1935), „civilizaţia" nu este decît un ansamblu de cunoştinţe tehnice şi practice, un ansamblu de mijloace folosite pentru a acţiona asupra naturii; „cultura", dimpotrivă, reprezintă principiile normative, valorile, idealurile, într-un cuvînt: spiritul.

Aceste poziţii explică reflecţia, stranie la prima vedere pentru un francez, a istoricului german Wilhelm Mommsen: „Este datoria omului ca în zilele noastre (1951) civilizaţia să nu distrugă cultura, nici tehnica fiinţa umană". Această frază ne uimeşte pentru că în Franţa cuvîntul civilizaţie rămîne dominant, aşa cum este în Anglia sau în Statele Unite, în timp ce în Polonia şi Rusia s-a impus cuvîntul cultură, ca în Germania (şi din cauza acesteia). În Franţa, cuvîntul cultură nu îşi păstrează forţa decît în măsura în care el desemnează „toate aspectele *specifice*, proprii vieţii, spiritului" (Henri Marrou): noi vorbim de cultura, nu de civilizaţia lui Paul Valéry, civilizaţia desemnînd mai curînd valori colective.

Iată ce multe încurcături sînt deja; să le-o adăugăm pe ultima, cea mai importantă. Antropologii anglo-saxoni, începînd cu E.B. Tylor (*Primitive Culture*, 1874), au căutat, pentru a-l aplica la societăţile primitive pe care le studiau, un cuvînt diferit de cel de civilizaţie, pe care limba engleză îl foloseşte în mod obişnuit pentru societăţile moderne. Ei vor folosi, şi aproape toţi antropologii vor sfîrşi prin a face ca ei, *culturi* primitive, în opoziţie cu *civilizaţiile* societăţilor evoluate. În

această lucrare vom recurge deci în mod frecvent tocmai la această dublă utilizare de fiecare dată cînd vom compara *civilizaţia* şi *cultura*.

Din fericire, adjectivul *cultural*, inventat în Germania spre anii 1850 şi a cărui folosire este atît de comodă, nu comportă nici una dintre aceste complicaţii. El desemnează practic *ansamblul* sensurilor care acoperă în acelaşi timp civilizaţia şi cultura. În aceste condiţii, vom spune despre o civilizaţie (sau despre o cultură) că este un ansamblu de *bunuri culturale*, a cărui „locuire“ geografică este o *arie culturală*, istoria sa — o *istorie culturală*, că împrumuturile de la o civilizaţie la alta sînt *împrumuturi* sau *transferuri culturale*, acestea din urmă fiind atît materiale cît şi spirituale. Acest adjectiv prea comod provoacă multe iritări: i se aduce acuzaţia că este barbar, prost format. Dar atîta vreme cît nu i se va găsi un rival, viitorul lui va rămîne asigurat. Pentru funcţia sa, el este singurul.

- ***În jurul lui 1819, cuvîntul civilizaţie, pînă atunci la singular (civilizaţia), trece la plural.***

De atunci, el „tinde să capete un sens nou, *cu totul diferit*: ansamblul caracteristicilor pe care le prezintă viaţa colectivă a unui grup sau a unei epoci“. Se va spune civilizaţia Atenei în secolul al V-lea, sau civilizaţia franceză din timpul lui Ludovic al XIV-lea. A lămuri această problemă a singularului şi a pluralului cuvîntului civilizaţie înseamnă să ajungi într-o nouă încurcătură, nu mai puţin importantă.

În realitate, în mentalitatea omului secolului XX prevalează pluralul care, mai mult decît singularul, este în mod direct accesibil experienţelor noastre personale. Muzeele ne trimit în timp, ne adîncim mai mult sau mai puţin complet în civilizaţii trecute. Trimiterile sînt şi mai clare cînd este vorba de spaţiu: treci Rinul sau Canalul Mînecii, ajungi în Mediterana venind din nord, iată tot atîtea experienţe limpezi şi de neuitat care subliniază — toate — realitatea pluralului cuvîntului nostru. Este vorba incontestabil de civilizaţii.

Dacă ni se cere să definim civilizaţia, vom fi cu siguranţă mai şovăitori. De fapt, folosirea pluralului corespunde dispariţiei unui anumit concept, estompării treptate a ideii — proprie secolului al XVIII-lea — a *unei* civilizaţii confundate cu progresul în sine şi care va fi rezervată cîtorva popoare privilegiate, unor grupuri de oameni, chiar „elitei". Din fericire, secolul XX s-a debarasat de o serie de judecăţi de valoare şi nu va şti cu adevărat să definească — în numele căror criterii? — cea mai bună dintre civilizaţii.

În aceste condiţii, civilizaţia la singular şi-a pierdut strălucirea. Ea nu mai este înalta, foarte înalta valoare morală şi intelectuală pe care o remarca secolul al XVIII-lea. De exemplu, în accepţiunea limbii, se va spune mai degrabă astăzi că un act abominabil este o crimă împotriva *umanităţii* decît împotriva *civilizaţiei*, deşi sensul poate fi acelaşi. Dar limba modernă încearcă o anumită reticenţă în a folosi cuvîntul civilizaţie în vechea lui accepţiune de perfecţiune, de superioritate umană.

La singular, nu este oare astăzi civilizaţia, înainte de toate, bunul comun pe care-l împărtăşesc, în mod inegal de altfel, toate civilizaţiile, „ceea ce omul nu mai uită"? Focul, scrierea, calculul, domesticirea plantelor şi animalelor nu au nici o origine specială: ele au devenit bunuri colective ale civilizaţiei.

Or, acest fenomen de *difuziune* a bunurilor culturale comune ale întregii omeniri capătă în lumea actuală o amploare extraordinară. O tehnică industrială creată de Occident este exportată în întreaga lume care o primeşte cu braţele deschise. Va unifica ea oare lumea, impunînd pretutindeni acelaşi peisaj: clădiri de beton, sticlă şi oţel, aerodromuri, căi ferate cu gările şi megafoanele lor, oraşe uriaşe care, puţin cîte puţin, acaparează cea mai mare parte a oamenilor? „Sîntem într-o fază, scria Raymond Aron, în care desoperim adevărul relativ al conceptului de civilizaţie şi, în acelaşi timp, faptul că acest concept trebuie depăşit ...Etapa civilizaţiilor s-a încheiat şi... spre binele sau răul ei, omenirea este pe cale să ajungă la o nouă etapă", în concluzie cea a *unei* civilizaţii capabile să se extindă la universul întreg.

Cu toate acestea, „civilizaţia industrială" exportată de Occident nu este decît *una dintre trăsăturile* civilizaţiei occidentale. Adoptînd-o, lumea nu acceptă, dintr-odată şi *ansamblul* acestei civilizaţii, ci dimpotrivă. Trecutul civilizaţiilor nu este de altfel decît istoria unor împrumuturi continue pe care aceste civilizaţii şi le fac una alteia de-a lungul secolelor, fără să-şi piardă totuşi nici particularităţile, nici trăsăturile specifice. Să recunoaştem totuşi că este pentru prima dată cînd un aspect decisiv al unei anumite civilizaţii este considerat un împrumut dorit de *toate* civilizaţiile din lume şi că viteza comunicaţiilor moderne îi favorizează difuzarea rapidă şi eficace. Credem că putem spune doar că ceea ce numim *civilizaţie industrială* este pe punctul de a se alătura acestei civilizaţii colective a universului despre care am vorbit ceva mai înainte. Fiecare civilizaţie a fost, este sau va fi bulversată de acest lucru în structurile sale.

Pe scurt, presupunînd că toate civilizaţiile lumii ajung, într-un răstimp mai lung sau mai scurt, să-şi uniformizeze tehnicile uzuale şi, prin aceste tehnici, unele dintre modurile lor de viaţă, nu este mai puţin adevărat că, pentru multă vreme de aici înainte, ne vom găsi în cele din urmă în faţa unor civilizaţii foarte diferenţiate. Pentru multă vreme încă, cuvîntul civilizaţie va avea singular şi plural. În această privinţă, istoricul nu ezită să fie categoric.

CAPITOLUL II

CIVILIZAŢIA SE DEFINEŞTE ÎN RAPORT CU DIFERITELE ŞTIINŢE UMANE

Noţiunea de civilizaţie nu poate fi definită decît în contextul tuturor ştiinţelor umane, inclusiv istoria. Dar în cursul prezentului capitol nu se va pune încă cu adevărat problema acesteia.

Vom încerca de data aceasta să definim conceptul de civilizaţie în raport cu alte ştiinţe umane, făcînd apel pe rînd la geografie, sociologie, economie, la psihologia colectivă. Sînt patru incursiuni în domenii care nu se aseamănă deloc. Dar răspunsurile obţinute se apropie unele de altele mai mult decît s-ar părea la prima vedere.

Civilizaţiile înseamnă spaţii

Civilizaţiile (indiferent care este statura lor, cele mari, ca şi cele mici) pot fi întotdeauna localizate pe o hartă. O parte esenţială a existenţei lor depinde de constrîngerile sau avantajele situării lor geografice.

Bineînţeles, omul a realizat această situare de secole, adesea chiar de milenii. Nu există un singur peisaj care să nu poarte marca acestei munci continue, îmbunătăţite de-a lungul generaţiilor, acumulate. În cadrul acestui efort, omul s-a transformat el însuşi, prin această „puternică muncă a lui asupra lui însuşi“ despre care vorbeşte Michelet sau, dacă vreţi, prin „această producere a omului de către om“, cum spune Karl Marx.

● ***A vorbi de civilizaţie înseamnă a vorbi de spaţii, de pămînturi, de relief, de clime, de vegetaţii, de specii de animale, de avantajele date sau dobîndite.***

Şi tot ceea ce decurge de aici pentru om: agricultură, creşterea animalelor, hrană, locuinţe, îmbrăcăminte, comunicaţii, industrie... Scena pe care se joacă aceste piese de teatru interminabile comandă în parte desfăşurarea lor, le explică particularităţile; oamenii trec, ea rămîne destul de asemănătoare cu ea însăşi.

Două Indii se opun pentru indianistul Hermann Goetz: India plină de umiditatea ploilor puternice, de lacuri, de mlaştini, de plante şi de flori acvatice, de păduri şi de jungle, India oamenilor cu piele brună şi, în contrast su aceasta, India relativ secetoasă, care cuprinde Indusul Mijlociu şi Gangele Mijlociu şi care se prelungeşte de-a lungul Deccanului, acesta fiind domeniul oamenilor cu pielea de culoare deschisă, adesea agresivi. India înseamnă dialogul, lupta dintre aceste două spaţii, dintre aceste două umanităţi.

Fireşte, mediul natural şi, în acelaşi timp, cel realizat de om nu se închide dinainte într-un determinism îngust. Locul nu explică totul, chiar dacă rolul său rămîne important, sub forma avantajelor — date sau dobîndite.

Sub semnul avantajelor date, fiecare civilizaţie ar fi rodul privilegiilor imediate, folosite de timpuriu de om. Astfel, la începutul vremurilor, *civilizaţiile fluviale* ale lumii vechi au înflorit de-a lungul Fluviului Galben (civilizaţia chineză), Indusului (civilizaţia preindiană), Eufratului şi Tigrului (Sumer, Babylon, Assiria); Nilului (civilizaţia egipteană). În acelaşi fel au înflòrit *civilizaţiile thalassosocratice*, roade ale mării: Fenicia, Grecia, Roma (dacă Egiptul este un dar al Nilului, ele sînt un dar al Mediteranei) sau acea grupare de civilizaţii puternice ale Europei nordice, axate în jurul Balticii şi Mării Nordului; fără a uita Oceanul Atlantic şi civilizaţiile sale periferice: partea esenţială a Occidentului actual şi a ceea ce depinde de el nu s-a grupat oare în jurul oceanului, la fel ca lumea romană, cîndva, în jurul Mediteranei?

De fapt, aceste cazuri clasice dezvăluie în special

prioritatea circulaţiei. Nici o civilizaţie nu trăieşte fără mişcare proprie, fiecare se îmbogăţeşte în urma schimburilor, a conflictelor care atrag după sine împrejurimi folositoare. Astfel, Islamul este de neconceput fără deplasarea caravanelor de-a lungul vastelor sale „mări fără apă", deşerturile şi stepele întinderilor sale; este de neconceput fără navigaţia pe Mediterana şi, de-a lungul Oceanului Indian, pînă la Malacca şi China.

Enumerînd însă aceste succese, iată-ne deja dincolo de aceste avantaje naturale, imediate, aflate chipurile la originea civilizaţiilor. Să învingi ostilitatea deşerturilor sau furiile violente ale Mediteranei, să foloseşti vînturile regulate ale Oceanului Indian, să îndiguieşti un fluviu — iată tot atîtea eforturi umane, *avantaje dobîndite, mai degrabă cucerite.*

Dar atunci de ce au fost capabili de aceste reuşite unii oameni şi nu alţii, pe unele teritorii şi nu pe altele, şi aceasta timp de generaţii întregi?

Arnold Toynbee avansează în această privinţă o teorie seducătoare: pentru reuşita umană sînt necesare întotdeauna o *provocare* şi un *răspuns*; este necesar ca natura să se prezinte omului ca o dificultate de învins; dacă omul acceptă provocarea, răspunsul său creează înseşi bazele civilizaţiei sale.

Cu toate acestea, dacă mergem pînă la capătul acestei teorii, ar trebui oare să tragem concluzia că, cu cît provocarea naturii este mai mare, cu atît mai puternic va fi răspunsul omului? Mă îndoiesc. Omul civilizat al secolului XX a acceptat provocarea insolentă a deşerturilor, a regiunilor polare sau ecuatoriale. Or, în pofida unor interese indiscutabile (aur, petrol), nu a putut nici pînă azi să se înmulţească, nu a putut crea adevărate civilizaţii. Astfel, există provocare, există răspuns — dar nu neapărat civilizaţie. Cel puţin pînă în ziua în care vor fi găsite tehnici şi răspunsuri mai bune.

Fiecare civilizaţie este deci legată de un spaţiu cu limite *aproape* stabile; de unde, pentru fiecare dintre ele, o *geografie* particulară, a ei însăşi, care implică o serie de posibilităţi, de constrîngeri date, unele cvasipermanente, niciodată aceleaşi de la o civilizaţie la alta. Rezultatul? O suprafaţă pestriţă a lumii, unde hărţile

indică, la întîmplare, zone cu case din lemn, din chirpici, din bambus şi hîrtie, din cărămidă sau din piatră; zone cu fibre textile diverse: lînă, bumbac, mătase; zone cu mari culturi alimentare de bază: orez, porumb, grîu... Provocările variază, şi nu în mai mică măsură răspunsurile.

Civilizaţia occidentală europeană sau nu este ea oare cea a grîului, a pîinii, chiar a pîinii albe, cu limitele pe care aceasta le implică? Pentru că grîul este o plantă pretenţioasă. Gîndiţi-vă că pentru cultura lui este necesară asigurarea unei rotaţii anuale şi, fie la fiecare doi ani, fie la fiecare an, pămîntul pe care a fost cultivat trebuie lăsat să se odihnească! Orezăriile inundate, extinse progresiv pe terenurile joase din Extremul Orient, impun şi ele multe constrîngeri.

Astfel, reacţiile omului nu încetează să-l elibereze de mediul care îl înconjoară şi să-l supună în acelaşi timp soluţiilor pe care şi le imaginează. El scapă de un determinism pentru a cădea într-altul.

• ***O arie culturală este, în limbajul antropologilor, un spaţiu în interiorul căruia se regăseşte, dominant, asocierea anumitor trăsături culturale.***

Astfel, cînd este vorba de popoarele primitive, în afara limbajului folosit, există anumite culturi productive, o anumită formă de căsătorie, anumite credinţe, o anumită artă a olăritului sau săgeata cu pene, o anumită tehnică a ţesutului... Pornind de la detalii precise pentru a le defini, aceste arii stabilite de antropologi sînt în general restrînse.

Cu toate acestea, diferitele arii culturale se asociază în mulţimi mai mari, conform anumitor trăsături comune de grup şi care, în acelaşi timp, le deosebesc de alte mulţimi considerabile. Marcel Mauss susţinea că în jurul imensului Ocean Pacific culturile primitive formau, în pofida deosebirilor apreciabile şi imensităţii spaţiilor interpuse, un singur şi acelaşi ansamblu uman, sau mai curînd *cultural*.

În mod firesc, urmînd antropologii, geografii şi

istoricii au început să vorbească (de data aceasta în legătură cu civilizaţii evoluate şi greu descifrabile) de *arii culturale*. Este vorba de desemnarea unor spaţii care se pot descompune de fiecare dată într-o serie de ţinuturi individuale. Această posibilă descompunere rămîne esenţială, o vom vedea, în cazul marilor civilizaţii: ele se disociază în mod regulat în unităţi restrînse.

Civilizaţia numită „occidentală" este în acelaşi timp „civilizaţia americană" a Statelor Unite şi cea a Americii Latine, mai înseamnă Rusia şi, bineînţeles, Europa. Europa însăşi înseamnă o serie de civilizaţii — poloneză, germană, italiană, engleză, franceză etc. Fără a mai vorbi de faptul că aceste civilizaţii naţionale se despart la rîndul lor în „civilizaţii" şi mai mici: scoţiană, irlandeză, catalană, siciliană, bască etc.

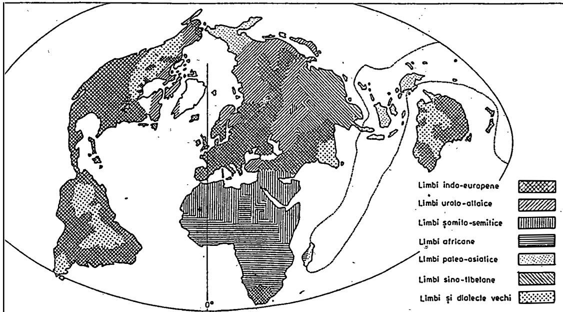
Să nu uităm că aceste diviziuni, acest mozaic format din diferite plăci colorate sînt fără îndoială *trăsături permanente.*

• ***Imuabilitatea spaţiilor durabil ocupate şi a frontierelor care le delimitează nu exclude permeabilitatea aceloraşi frontiere în faţa multiplelor călătorii ale bunurilor culturale care nu încetează să le traverseze.***

Fiecare civilizaţie exportă şi primeşte bunuri culturale. Poate fi vorba la fel de bine despre o tehnică pentru modelarea cerii, despre busolă, praful de puşcă, îndemînarea pentru a căli oţelul, de un sistem filozofic întreg sau fragmentar, de un cult, de o religie sau de acel cîntec din Malborough care, începînd cu secolul al XVIII-lea, va face înconjurul Europei: Goethe îl va auzi pe străzile Veronei în 1786.

Un sociolog, Gilberto Freyre, s-a amuzat să întocmească o listă a ceea ce ţara sa, Brazilia, a primit, una peste alta, din Europa atît de îndepărtată pe atunci, în cursul ultimelor decenii ale secolului al XVIII-lea şi în primele cinci sau şase ale secolului al XIX-lea: berea neagră din Hamburg, vilele englezeşti (cottage), maşina cu aburi (o navă cu aburi circulă în „golful" San Salvador din 1819), costumul de vară din pînză albă, dinţii

2. Harta lingvistică a lumii.

artificiali, gazul de iluminat și, înaintea tuturor acestora, societățile secrete, în special francmasoneria, al cărei rol a fost deosebit în întreaga Americă hispano-portugheză, în momentul independenței sale. Cîteva decenii mai tîrziu, vom găsi aici sistemul filozofic al lui Auguste Comte, a cărui influență a fost considerabilă, în măsura în care regăsim și astăzi, însuflețite, urme ale sale.

Toate aceste intruziuni demonstrează, prin orice exemplu ales dintr-o mie, că nici o frontieră culturală nu este închisă, impermeabilă.

Adevăr de ieri și de altădată: bunurile culturale care soseau pe atunci erau puține, întîrziind din cauza duratei lungi a călătoriilor. Dacă e să dăm crezare istoricilor, formele caracteristice epocii Tang (secolul VII *p.H.*) s-au răspîndit atît de încet încît au ajuns în Cipru și la strălucita curte a Lusignanilor în secolul al XV-lea, de unde se vor difuza cu viteza puternicului trafic mediteranean pînă în Franța, la curtea extravagantă a regelui Carol al VI-lea: podoabele femeiești, pălăriile în formă de con și pantofii cu vîrful întors în sus au făcut aici furori, moștenire a unei lumi de multă vreme dispărută. Astfel, lumina stelelor stinse de multe secole ajunge încă pînă la noi.

Astăzi, răspîndirea bunurilor culturale s-a accelerat extraordinar. În curînd nu va mai exista nici măcar un singur punct în lume „necontaminat" de civilizația industrială provenită din Europa. În North Borneo (care, împreună cu Sarawak-ul vecin, țin de autoritatea britanică), cîteva difuzoare transmit emisiuni ale unor posturi de radio îndepărtate, din China comunistă, Indonezia. Or, chiar dacă ascultătorii nu înțeleg practic nimic, ritmurile auzite le-au alterat deja dansurile și muzica tradițională. Ce să mai spunem de influența cinematografului, în special a filmului american și european, asupra gusturilor și chiar asupra moravurilor unor țări foarte îndepărtate?

Cu toate acestea, nici un exemplu nu poate rivaliza cu istoria povestită în mica lucrare a unui antropolog american, Margaret Mead. În tinerețe, ea a făcut o anchetă într-o insulă din Pacific unde, timp de cîteva

luni, s-a supus modului de viaţă al unei populaţii primitive. Războiul, contactele aberante pe care acesta le-a provocat, i-au aruncat pe aceşti oameni într-o existenţă nouă care i-a legat pentru prima dată de vîltoarea lumii. Margaret Mead a refăcut această experienţă şi mica sa carte, în care adesea se regăsesc alături fotografiile aceloraşi oameni la un interval de 20 de ani, prezintă cu emoţie această extraordinară aventură.

Se evidenţiază astfel din nou dialogul, pe care l-am stabilit de la începutul pînă la sfîrşitul acestei cărţi, dintre civilizaţie şi civilizaţii. Această *difuziune* care se accelerează, va arunca oare în aer frontierele civilizaţiilor, aceste linii, aproape statornicite pînă acum, ale istoriei lumii? Mulţi cred acest lucru, bucurîndu-se sau întristîndu-se. Dar oricît de mare ar fi această aviditate a civilizaţiilor de a împrumuta bunurile vieţii „moderne", ele nu sînt gata să asimileze totul de-a valma. Se întîmplă, dimpotrivă (şi vom reveni asupra acestui lucru), ca ele să se încăpăţîneze în anumite *refuzuri de a împrumuta*, ceea ce explică, astăzi ca şi ieri, că ele pot păstra trăsăturile caracteristice pe care totul pare a le ameninţa.

Civilizaţiile sînt societăţi

Nu există civilizaţii fără societăţile care le dau naştere, le animă cu tensiunile, cu progresele lor.

De aici, prima întrebare de la care nu ne putem eschiva: este oare necesar să creăm acest cuvînt, civilizaţie, apoi să-l promovăm pe plan ştiinţific, dacă el nu este decît sinonimul societăţii? Nu foloseşte Arnold Toynbee în permanenţă cuvîntul *society* (societate) în loc de *civilization* (civilizaţie)? Iar Marcel Mauss aprecia că „noţiunea de civilizaţie este categoric mai puţin clară decît cea de societate pe care o presupune".

• *Societatea nu poate fi niciodată separată de civilizaţie (şi invers): cele două noţiuni se referă la aceeaşi realitate.*

Sau, cum spunea C. Lévi-Strauss, „ele nu corespund unor obiecte distincte, ci celor două perspective complementare asupra aceluiaşi obiect care este caracterizat în mod adecvat fie printr-un termen, fie prin celălalt, potrivit punctului de vedere adoptat".

Noţiunea de societate implică un conţinut extrem de bogat, la fel ca şi noţiunea de civilizaţie cu care se contopeşte adesea. Civilizaţia occidentală în care trăim depinde astfel de „societatea industrială" care îi dă viaţă. Va fi uşor să o descrii zugrăvind însăşi această societate, grupurile ei, tensiunile ei, valorile ei intelectuale şi morale, idealurile, armoniile, gusturile ei etc. Pe scurt, descriind oamenii care sînt purtătorii acestei civilizaţii şi care o vor transmite mai departe.

Dacă societatea subiacentă se clatină sau se transformă, civilizaţia, la rîndul ei, se clatină, se transformă. Este ceea ce afirmă frumoasa carte a lui Lucien Goldmann, *Le Dieu caché* (1955), care se referă la Franţa Marelui Secol. În fond, orice civilizaţie, explică el, îşi extrage punctele de vedere esenţiale din „viziunea asupra lumii" pe care o adoptă. Or, de fiecare dată, această viziune a lumii nu este decît transcrierea, rezultatul tensiunilor sociale dominante. Civilizaţia, la fel ca o oglindă, va fi mecanismul care înregistrează aceste tensiuni şi aceste eforturi.

În timpul jansenismului lui Racine, Pascal, al abatelui Saint-Cyran şi al abatelui Barcos, ale căror scrisori redescoperite de L. Goldmann prezintă un atît de mare interes pentru acest moment pasionant al destinului francez pe care *Le Dieu caché* îl dezbate, viziunea tragică a lumii care se propagă, atunci trebuie pusă pe seama înaltei burghezii parlamentare, la cuţite cu regalitatea şi decepţionată de ea. Tragismul soartei sale, înţelegerea sa, ascendentul său intelectual impun Marelui Secol o viziune dominantă, cea a burgheziei.

Într-un cu totul alt mod, o identificare a civilizaţiilor şi societăţilor domină deopotrivă opiniile lui

C. Lévi-Strauss despre diferenţierea între societăţile primitive şi societăţile moderne, între culturi şi civilizaţii putem spune, aşa cum le deosebesc antropologii.

Culturilor le corespund societăţile „care dau naştere unei mici dezordini pe care fizicienii o numesc «entropie», şi care au o tendinţă de a se menţine la infinit în starea lor iniţială, ceea ce explică de altfel faptul că ne apar ca societăţi fără istorie şi fără progres. În timp ce societăţile noastre (cele care corespund civilizaţiilor moderne)... folosesc pentru funcţionarea lor o diferenţă de potenţial, care se realizează prin diferite forme de ierarhie socială... Asemenea societăţi ajung să creeze în sînul lor un dezechilibru social pe care îl utilizează pentru a produce mai multă ordine — avem societăţi bazate pe maşinism — şi totodată tot mai multă dezordine, mult mai puţină entropie, chiar pe planul relaţiilor dintre oameni".

Pe scurt, culturile primitive ar fi rodul societăţilor egalitare, în cadrul cărora raporturile dintre grupuri sînt reglementate o dată pentru totdeauna şi se repetă, în timp ce civilizaţiile s-ar întemeia pe societăţi cu raporturi ierarhizate, cu puternice diferenţe între grupuri, deci cu tensiuni variabile, conflicte sociale, lupte politice şi o perpetuă evoluţie.

• ***Semnul exterior cel mai puternic al diferenţelor dintre „culturi" şi „civilizaţii" este fără îndoială prezenţa sau absenţa oraşelor.***

Oraşul proliferează la nivelul civilizaţiilor şi este abia schiţat la nivelul culturilor. De la o categorie la alta există, fără îndoială, eşaloane intermediare. Ce este Africa neagră dacă nu un grup de societăţi tradiţionale, de culturi angajate în procesul dificil, adesea crud, al unei civilizaţii în formare şi al unei urbanizări moderne? Oraşele sale, atente la influenţele exterioare, la deschiderea spre o viaţă unitară a lumii, sînt insule în cadrul inerţiei acestor ţări închise. Ele prefigurează societatea şi civilizaţia viitoare.

Cu toate acestea, civilizaţiile, societăţile cele mai

strălucite presupun, chiar în interiorul graniţelor lor, culturi, societăţi elementare. Sesizaţi dialogul, întotdeauna important, dintre oraşe şi sate. În orice societate, dezvoltarea nu a atins în mod egal toate regiunile, toate straturile populaţiei. Sînt frecvente insule de subdezvoltare (zone muntoase sau prea sărace, sau departe de reţelele de comunicaţii), adevărate societăţi primitive, adevărate „culturi" în mijlocul unei civilizaţii.

Primul succes al Occidentului a fost categoric cucerirea satelor sale, a „culturilor" sale de la ţară, de către oraş. În lumea islamică, dualitatea rămîne mai vizibilă decît în Occident; oraşele s-au format aici mai devreme, oraşe mai precoce (dacă se poate spune aşa) decît în Europa, în timp ce satele rămîn în această lume mai primitive, cu vaste regiuni străbătute de nomazi. În Extremul Orient, disjuncţia rămîne regula: culturile au rămas aici separate, trăind în ele însele... prin ele însele. Între oraşele cele mai strălucite se intercalează sate trăind într-o economie aproape închisă, adesea sălbatice.

• ***Dată fiind relaţia strînsă dintre civilizaţie şi societate, este folositor punctul de vedere al unui sociolog, de fiecare dată cînd este abordată istoria îndelungată a civilizaţiilor.***

Dar noi, istoricii, nu vom confunda cu toate acestea societăţile şi civilizaţiile.

Vom explica, în capitolul următor, în ce constă după părerea noastră diferenţa: pe planul duratei, civilizaţia cuprinde, implică spaţii cronologice mult mai vaste decît o realitate socială dată. Ea se transformă mult mai puţin rapid decît societăţ*ile* pe care ea le produce sau le atrage după sine. Dar nu a sosit momentul de a pune în discuţie cu adevărat această perspectivă a istoriei. Fiecare lucru la timpul său.

Civilizaţiile sînt economii

Orice societate, orice civilizaţie depinde de date economice, tehnologice, biologice, demografice. Condiţiile materiale şi biologice influenţează la nesfîrşit destinul civilizaţiilor. Creşterea sau scăderea numărului oamenilor, sănătatea sau degradarea fizică, avîntul sau rămînerea în urmă economică sau tehnică se repercutează asupra edificiului cultural, precum şi al celui social. Economia politică în sensul ei larg înseamnă studiul tuturor acestor probleme uriaşe.

• ***Importanţa numărului: multă vreme omul a fost singura unealtă, singurul motor aflat la dispoziţia omului, prin urmare singurul făuritor al civilizaţiei materiale. El a edificat-o cu forţa braţelor şi a mîinilor sale.***

În principiu, şi în realitate, orice creştere demografică a favorizat deci avîntul civilizaţiilor. Aşa s-a întîmplat în Europa în secolele al XIII-lea, al XVI-lea, al XVIII-lea, al XIX-lea şi al XX-lea.

Cu regularitate, de asemenea, supraabundenţa oamenilor, benefică la începuturile sale, devine la un moment dat nocivă atunci cînd creşterea demografică este mai rapidă decît creşterea economică. Aşa s-a întîmplat fără îndoială în Europa de dinaintea sfîrşitului secolului al XVI-lea. Aşa stau lucrurile şi astăzi în cea mai mare parte a ţărilor subdezvoltate. În trecut, rezultatul acestei stări de lucruri a fost foametea, deteriorarea salariului real, revolte populare, epoci sinistre de recul. Pînă în momentul în care epidemiile, împreună cu foametea, răresc în mod brutal rîndurile prea strînse ale oamenilor. După aceste catastrofe biologice (de exemplu cea din a doua jumătate a secolului al XIV-lea în Europa, cu ciuma neagră şi epidemiile care i-au urmat), supravieţuitorii trăiesc cîtva timp mai uşor şi expansiunea reîncepe, se accelerează, pînă la viitoarea frînă.

Industrializarea este singura care, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi în secolul al XIX-lea, pare să fi rupt

acest ciclu infernal şi să fi redat omului, chiar în număr foarte mare, valoarea sa, posibilitatea de a munci şi a trăi. Istoria Europei va demonstra acest lucru: această valoare în creştere a omului, necesitatea deci de a cruţa folosirea lui, au permis avîntul maşinilor şi motoarelor. Antichitatea greco-romană deşi inteligentă, nu a avut maşinile pe măsura inteligenţei sale. Ea nu a căutat de fapt să le aibă: ea a avut neajunsul de a poseda sclavi. China clasică, formată mult înaintea secolului al XIII-lea, atît de inteligentă şi ea îndeosebi în planul tehnicii a avut, de asemenea, din nefericire, prea mulţi oameni. Omul nu costă nimic; el îndeplineşte orice sarcină într-o economie care ignoră practic chiar şi animalul domestic. În consecinţă, China, multă vreme avansată pe plan ştiinţific, nu va trece pragul ştiinţei moderne. Ea va lăsa Europei acest privilegiu, această onoare, acest beneficiu.

• ***Incidenţa fluctuaţiilor economice: viaţa economică nu încetează să oscileze, unele fluctuaţii fiind scurte, altele lungi.***

Astfel se succed, de-a lungul anilor, perioadele economice bune şi rele, şi de fiecare dată societăţile şi civilizaţiile resimt consecinţele, mai ales cînd este vorba de mişcări prelungite. Pesimismul şi îngrijorarea de la sfîrşitul secolului al XV-lea — această „toamnă a Evului Mediu“, care l-a preocupat atît de mult pe J. Huizinga — corespund unui recul important al economiei Occidentului. La fel, mai tîrziu, romantismul european corespunde unui recul economic de lungă durată, între 1817 şi 1852. Expansiunile economice ale secolului al XVIII-lea (după 1733) au cunoscut cîteva frînări (aşa cum s-a întîmplat în ajunul Revoluţiei), dar, în ansamblu, accelerarea lor benefică înlocuieşte dezvoltarea intelectuală din „Secolul Luminilor“ într-un context de bunăstare, de comerţ activ, industrie în plin avînt, de creştere a numărului oamenilor.

• ***Indiferent dacă fluctuația merge într-un sens sau altul, viața economică este aproape întotdeauna creatoare de surplus.***

Or, cheltuirea, risipirea acestui surplus au reprezentat una din condițiile indispensabile înfloririi civilizațiilor, a anumitor forme de artă. Astăzi, cînd admirăm cutare arhitectură, sculpturi sau portrete, contemplăm de asemenea, fără să o știm întotdeauna, orgoliul calm al unui oraș, extravaganța vanitoasă a unui prinț sau bogăția prea nouă a unui negustor-bancher. Civilizația în Europa, începînd din secolul al XVI-lea (și fără îndoială mai devreme), se află pînă la ultimul ei nivel sub semnul banului și al capitalismului.

Civilizația este astfel funcția unei anumite *redistribuiri* a banilor. Civilizațiile se nuanțează diferit, întîi la nivelurile lor superioare, apoi în cuprinsul lor, potrivit modului de redistribuire care le este propriu, potrivit mecanismelor sociale și economice care prelevă din circuitele bănești partea rezervată luxului, artei, culturii. În secolul al XVII-lea, în vremurile foarte dure din punct de vedere economic ale domniei regelui Ludovic al XIV-lea, mecenatul se practica numai la curte sau aproape numai la curte. Întreaga viață literară și artistică se desfășoară în acest cerc strîmt. În perioada fastului și facilităților economice ale secolului al XVIII-lea, aristocrația și burghezia participă din plin, alături de regalitate, la răspîndirea culturii, științei, filozofiei...

Dar în această epocă luxul rămîne încă privilegiul unei minorități sociale. Civilizația subiacentă, cea a vieții cotidiene și sărace, nu se bucură deloc de acesta. Or, parterul unei civilizații este adesea adevăratul ei nivel. Ce este libertatea? Ce înseamnă cultura individului cînd nu poate fi atins minimul vital? Din acest punct de vedere, secolul al XIX-lea european despre care s-a scris atît, secolul al XIX-lea al noilor îmbogățiți, al „burgheziei cuceritoare“, agasantul secol al XIX-lea anunță (deși el nu realizează încă) un nou destin pentru civilizații și pentru ființa umană. Pe măsură ce numărul oamenilor crește considerabil, iată-i, din ce în ce mai mulți, chemați să participe la o anumită *civilizație*

colectivă. Fără îndoială, prețul unei asemenea transformări (inconștiente, nu trebuie să o mai spunem) a fost, pe plan social, foarte mare. Dar rezultatul este important. Dezvoltarea învățămîntului, accesul la cultură, în universități, promovarea socială sînt cuceririle de mare importanță ale deja bogatului secol al XIX-lea.

Marea problemă, astăzi ca și mîine, este crearea unei civilizații care să fie în același timp de calitate și de masă, teribil de costisitoare, de neconceput fără importante surplusuri puse în slujba societății, de neconceput de asemenea fără timpul liber pe care mașinismul va fi fără îndoială capabil să ni-l ofere în curînd. În țările industrializate, acest viitor este sesizabil, într-un răstimp mai scurt sau mai lung. Dar problema se complică la scara lumii.

Pentru că aceleași inegalități ale accesului la civilizație pe care viața economică le-a creat între diferitele clase sociale, *le-a creat și între diferitele țări din lume.* O mare parte a lumii constituie ceea ce un eseist a denumit „proletariat exterior", care în limbaj curent se numește lumea a treia, masa enormă de oameni pentru care accesul la minimul vital se pune chiar înaintea accesului la civilizația — care le este adesea necunoscută — a propriei țări. Ori umanitatea va munci pentru a umple aceste denivelări gigantice, ori civilizația sau civilizațiile își vor asuma riscul de a dispărea fără urmă.

Civilizațiile sînt mentalități colective

După geografie, sociologie și economie, psihologia ne obligă la o ultimă confruntare. Cu deosebirea că psihologia colectivă nu este o știință atît de sigură de sine, atît de bogată în rezultate ca științele umane la care ne-am referit pînă acum. Ea se aventurează foarte rar pe căile istoriei.

● ***Psihism colectiv, conștientizare, mentalitate sau instrument mental?*** *Este greu de ales între termenii pe*

care îi propune lungul titlu al acestui paragraf. Şi aceste ezitări de limbaj indică însăşi tinereţea psihologiei colective.

Psihismul este termenul favorit al unui istoric, mare specialist al acestui domeniu, Alphonse Dupront. *Conştientizarea* nu înseamnă decît un moment al acestor evoluţii (în general sfîrşitul lor). *Mentalitate* este evident cuvîntul mai comod. Lucien Febvre, în admirabilul său *Rabelais*, prefera să vorbească de *instrument mental*.

Dar cuvintele au puţină importanţă! Problema nu depinde de ele. În fiecare epocă, o anumită reprezentare a lumii şi a lucrurilor, o mentalitate colectivă dominantă însufleţeşte, penetrează întreaga masă a societăţii. Această mentalitate care dictează atitudinile, orientează opţiunile, înrădăcinează prejudecăţile, înclină într-o parte sau alta mişcările unei societăţi este eminamente un fapt de civilizaţie. Într-o măsură mult mai mare decît accidentele sau circumstanţele istorice şi sociale ale unei epoci, ea este rodul moştenirii îndepărtate, al temerilor, credinţelor, al unor nelinişti străvechi aproape inconştiente adesea, este adevăratul rezultat al unei imense contaminări ai cărei germeni sînt pierduţi în trecut şi transmişi de-a lungul unor întregi generaţii de oameni. Reacţiile unei societăţi la evenimentele momentului, la presiunile pe care le exercită asupra ei, la deciziile pe care le cere de la ea se supun mai puţin logicii, sau chiar interesului egoist, cît acestui comandament neformulat, adesea imposibil de formulat şi care ţîşneşte din inconştientul colectiv.

Aceste valori fundamentale, aceste structuri psihologice reprezintă în mod categoric ceea ce civilizaţiile *pot comunica cel mai puţin* una alteia, ceea ce le izolează şi le deosebeşte cel mai bine. Iar aceste mentalităţi sînt de asemenea puţin sensibile la trecerea timpului. Ele se schimbă lent, nu se transformă decît după îndelungate perioade de incubaţie, puţin conştiente şi ele.

• ***Aici religia este trăsătura cea mai puternică, nucleul civilizaţiilor, trecutul şi în acelaşi timp prezentul lor.***

Şi în primul rînd, bineînţeles, nucleul civilizaţiilor neeuropene. În India, de exemplu, toate acţiunile îşi extrag forma şi justificarea din viaţa religioasă şi nu din raţiune. De acest lucru se mirau deja grecii, dacă este să dăm crezare anecdotei povestite de Eusebiu, episcop de Cezareea (265—340): „Aristoxane, muzicianul, povesteşte despre indieni următoarea istorioară: unul dintre ei îl întîlneşte la Atena pe Socrate şi îi cere să-şi definească filozofia. «Este un studiu al realităţilor umane», răspunde Socrate. La care indianul izbucneşte în rîs: «Cum ar putea un om să studieze realităţile umane, a exclamat el, cînd nu cunoaşte realităţile divine!»"

Un filozof hindus contemporan, Siniti Kunar Chatterji, descrie următoarea imagine binecunoscută despre neputinţa omului de a măsura imensul mister şi, în acelaşi timp, unicitatea supranaturalului: „Sîntem asemenea orbilor care, pipăind o parte sau alta a unui elefant, sînt convinşi unul că atinge o coloană, altul un şarpe, al treilea o substanţă dură, al patrulea un zid sau o perie prevăzută cu o coadă flexibilă, după cum ating piciorul, trompa, colţii, corpul sau coada."

În faţa acestei profunde smerenii religioase, Occidentul pare să-şi fi uitat izvoarele creştine. Dar mai degrabă decît de o ruptură pe care raţionalismul ar fi creat-o între religios şi cultură, trebuie să vorbim de fapt de o coexistenţă între laic, ştiinţă şi religie, de dialoguri, dramatice sau pline de încredere, niciodată întrerupte în pofida aparenţelor. Creştinismul se afirmă ca o realitate esenţială a vieţii occidentale şi care îi marchează, fără ca ei să o ştie sau să o recunoască vreodată, chiar şi pe atei. Normele etice, atitudinile în faţa vieţii şi a morţii, concepţia despre muncă, valoarea efortului, rolul femeii sau al copilului, iată tot atîtea comportamente care par să nu mai aibă nici o legătură cu sentimentul creştin şi care, cu toate acestea, derivă din el.

Nu este mai puţin adevărat că tendinţa civilizaţiei occidentale, din momentul din care gîndirea greacă se dezvoltă, este atracţia spre raţionalism, deci spre o

atitudine degajată în raport cu viaţa religioasă. Dar va trebui să revenim asupra singularităţii sale. Cu excepţia cîtorva exemple deosebite (unii sofişti chinezi, unii filozofi arabi ai secolului al XII-lea), nici una dintre aceste detaşări nu se remarcă cu atîta claritate în istoria lumii în afara Occidentului. Aproape întotdeauna civilizaţiile sînt invadate, scăldate de religios, supranatural, magic; ele trăiesc aici dintotdeauna, inspiră cele mai puternice motivaţii ale psihismului lor particular. Vom avea ocazia să repetăm aceasta de multe ori.

CAPITOLUL III

CIVILIZAŢIILE SÎNT CONTINUITĂŢI

Rămîne să punem problema istoriei, a unităţilor ei de măsură, a explicaţiilor ei evident esenţiale într-un demers complicat, pe care ea îl va complica şi mai mult, dar căruia îi *va da un sens*. Practic, nu există civilizaţie actuală care să poată fi cu adevărat înţeleasă fără o cunoaştere a itinerariilor deja parcurse, a valorilor străvechi, a experienţelor trăite. O civilizaţie este întotdeauna un trecut, un anumit trecut viu.

Prin urmare, istoria unei civilizaţii este căutarea, printre coordonatele vechi, a acelora care rămîn valabile şi astăzi. Nu se pune problema să spunem tot ce se poate şti despre civilizaţia greacă sau despre Evul Mediu chinez, ci tot ceea ce, din această viaţă de altădată, rămîne eficient chiar şi astăzi în Europa occidentală sau în China lui Mao Tzedong. Tot ceea ce scurtcircuitează trecutul şi prezentul este, de cele mai multe ori, la depărtare de secole întregi.

Civilizaţiile văzute în duratele lor scurte, de pe o zi pe alta

Să începem însă cu începutul. Orice civilizaţie, de ieri ca şi de astăzi, se dezvăluie în primul rînd printr-o serie de manifestări uşor de sesizat: o piesă de teatru, o expoziţie de pictură, succesul unei cărţi, o filozofie, o modă vestimentară, o descoperire ştiinţifică, o punere

la punct a unei tehnici...; toate — evenimente aparent independente unele de altele (nu există nici o legătură, la prima vedere, între filozofia lui Merleau-Ponty şi o pînză de ultimă oră a lui Picasso).

Aceste fapte de civilizaţie, să reţinem, au întotdeauna o existenţă destul de scurtă. Cum ne vor duce ele spre aceste coordonate pe care trebuie să le descoperim, în acelaşi timp străvechi şi actuale, dacă ele par să se înlocuiască şi să se distrugă uneori unele pe altele mai degrabă decît să se continue?

• ***Aceste spectacole stau de fapt sub semnul schimbărilor permanente. Programul se schimbă, nimeni nu doreşte ca el să se menţină multă vreme pe afiş.***

Această variabilitate se exprimă în însăşi succesiunea *epocilor* literare, artistice sau filozofice. Tot atîtea episoade închise în ele însele. Se poate spune, împrumutînd limbajul economiştilor, că există *conjuncturi* culturale tot aşa cum există conjuncturi economice, adică fluctuaţii, mai mult sau mai puţin lungi sau precipitate, şi care cel mai adesea se succed, contestîndu-se violent. De la o epocă la alta totul se schimbă sau pare că se schimbă, la fel cum la teatru, un proiector, fără a modifica decorurile sau feţele, le colorează diferit şi le proiectează într-un alt univers.

Dintre aceste „epoci", Renaşterea este cel mai frumos exemplu. Ea are temele sale, culorile, preferinţele sale, obiceiurile sale chiar. Ea stă sub semnul pasiunii intelectuale, al dragostei pentru frumos, al discuţiilor libere şi tolerante în care jocurile spiritului vin să se adauge bucuriei de a trăi. Stă, de asemenea, sub semnul unei descoperiri sau al unei redescoperiri a operelor antichităţii, la care participă cu pasiune întreaga Europă cultivată.

Tot aşa există şi o *conjunctură* romantică (în mare de la 1800 pînă la 1850, deşi a existat, fireşte, un preromantism şi un romantism întîrziat); ea va marca simţirea şi mintea de-a lungul unei epoci — confuză, neclară, lipsită de bucurie — de după Revoluţie şi

Imperiu, care va fi o perioadă de reflux economic în întreaga Europă (între 1817 şi 1852). Nu vom afirma că acest reflux, el singur, explică sau, cu atît mai mult, creează neliniştea romantică; nimic nu ne spune că n-ar fi existat şi perioade deosebite în ceea ce priveşte sensibilitatea de a trăi şi de a gîndi, independente sau semi-independente de orice context... În orice caz, fiecare generaţie are dorinţa de a o nega pe cea precedentă, iar cea care îi va urma îi va plăti cu aceeaşi monedă. Ar exista astfel o oscilaţie fără sfîrşit între romantism (sau baroc, afirma Eugenio d'Ors) şi clasicism, între inteligenţa seacă şi inima neliniştită, cu răsturnări spectaculoase.

Imaginea care se impune este deci cea a unui permanent du-te-vino. O civilizaţie, ca şi o economie, are ritmurile sale. Ea arată ca o istorie cu eclipse pe care nu vom ezita să o decupăm în bucăţi succesive, în tranşe aproape străine unele de altele. Nu numim oare *Secolul lui Ludovic al XIV-lea Secolul Luminilor*? Şi chiar „civilizaţia clasică", „civilizaţia secolului al XVIII-lea"? Este vorba aici de „civilizaţiile de epocă", „invenţii diabolice" cum susţine un economist filozof, Joseph Chappey. Acest mod de a discuta i se pare să contrazică, de fapt, însăşi ideea de civilizaţie, care, vom vedea, presupune o *continuitate*. Dar, pentru moment, să lăsăm această contradicţie. De altfel, unitatea şi diversitatea nu încetează să se înfrunte, să trăiască împreună. Iar noi trebuie să le înţelegem aşa cum sînt.

• ***„Cotituri", evenimente, eroi: aceste conjuncturi, această succesiune de evenimente ne ajută să înţelegem locul aparte pe care îl ocupă în istoria civilizaţiilor anumite evenimente sau personaje excepţionale.***

Fiecare eveniment, văzut de aproape, se descompune într-o serie de fapte, gesturi, roluri. În definitiv, civilizaţiile înseamnă oameni şi deci demersurile lor, acţiunile, entuziasmele, „angajamentele" acestor oameni, ca şi schimbările sînt nesfîrşite. Cu toate acestea, în această serie de fapte, de opere, de biografii, o selecţie se impune: se detaşează evenimentele sau oamenii care

semnalează o „cotitură", o fază nouă. Cu cît anunţul este mai important, cu atît semnalul se impune.

Un eveniment foarte important (adică plin de consecinţe) a fost descoperirea gravitaţiei universale de către Newton, în 1687. Un eveniment marcant a fost reprezentaţia *Cidului* (1636) sau a operei *Hernani* (1830).

La fel se evidenţiază şi oamenii, în măsura în care opera lor anunţă o perioadă a istoriei, sau reprezintă un episod, al acesteia. Poate fi vorba la fel de bine despre Joachim du Bellay (1522—1566) cu a sa *Défense et Illustration de la Langue française*, cît şi despre Leibnitz (1646—1716), părintele calculului infinitezimal sau Denis Papin (1647—1714), inventatorul maşinii cu aburi.

Dar numele care domină cu adevărat istoria civilizaţiilor sînt cele care depăşesc o serie de conjuncturi, aşa cum o navă poate învinge mai multe furtuni. La joncţiunea unor vaste perioade apar adesea spirite privilegiate, în care se încarnează mai multe generaţii: Dante (1265—1321) la sfîrşitul Evului Mediu „latin"; Goethe (1749—1832) la sfîrşitul primei perioade moderne a Europei; să-l adăugăm pe Newton la începuturile fizicii clasice şi, de asemenea, ridicat la dimensiunile colosale ale ştiinţei noi de astăzi, prestigiosul Albert Einstein (1879—1955).

Întemeietorii marilor sisteme de gîndire aparţin acestei categorii de excepţie: Socrate sau Platon, Confucius, Descartes sau Karl Marx domină mai multe secole deodată. Ei. sînt întemeietori de civilizaţie; cu greu putem să acordăm mai puţină importanţă acelor aştri de primă mărime, fondatori de religii: Buddha, Christos, Muhammad, strălucitori cu toţii încă, este oare nevoie să o mai spunem?

În concluzie, unitatea de măsură după care se judecă şi se clasează, în ordinea importanţei, masa confuză de evenimente şi masa nu mai puţin confuză de oameni este timpul pe care ei îl aşază pînă la ştergerea lor de pe scena lumii. Numai cei cărora le aparţine *durata* şi care se confundă cu o realitate îndelung trăită contează în marea istorie a civilizaţiei. Astfel se regăsesc, dincolo de o istorie familiară, cu limpezime,

coordonatele secrete ale timpului lung spre care trebuie acum să ne îndreptăm.

Civilizațiile în structurile lor

Acest limbaj al epocilor nu ne-a dat decît imagini schimbătoare: ele apar, pe scena civilizațiilor, apoi dispar. Dacă încercăm să sesizăm ceea ce, în timpul desfășurării spectacolului, nu se schimbă deloc în fundalul scenei, apar atunci alte realități, mai simple, care prezintă un interes nou. Unele durează timp de două sau trei spectacole, altele traversează cîteva secole, altele, în sfîrșit, durează atît de mult încît le credem imuabile; în mod greșit, bineînțeles, căci se mișcă și ele, dar lent, imperceptibil.

• ***Realitățile abordate în capitolul precedent sînt: constrîngerile exercitate continuu de spații, ierarhiile sociale, „psihismele" colective, necesitățile economice, toate acestea fiind forțe profunde, puțin recognoscibile totuși la prima vedere, în special pentru cei care trăiesc în aceeași perioadă cu ele, cărora le par întotdeauna de la sine înțelese și nu le pun nici un fel de probleme. Acestea sînt realități pe care limbajul de astăzi le desemnează sub numele de „structuri".***

Istoricul însuși nu le vede apărînd imediat în expunerea sa cronologică obișnuită, prea precipitată. De asemenea, nu putem nici înțelege, nici urmări îndeosebi aceste realități în evoluția lor foarte lentă decît parcurgînd, consumînd vaste spații temporale. Mișcările de suprafață de care vom vorbi imediat, evenimentele și oamenii înșiși dispar în fața ochilor noștri atîta timp cît le apar în față mari permanențe sau semipermanențe, conștiente și inconștiente în același timp. Aici se află „temeliile" sau mai degrabă „structurile" civilizațiilor: sentimentele religioase de exemplu, sau imobilismele rurale, sau atitudinile în fața morții, în fața muncii, plăcerii, vieții familiale...

Aceste realităţi, aceste *structuri* sînt în general *străvechi*, de lungă durată şi întotdeauna trăsături *distinctive* şi *originale*. Ele dau civilizaţiilor aspectul specific, fiinţa lor. Şi acestea nu le înlocuiesc în nici un fel, fiecare fiind considerate ca valori de neînlocuit. Bineînţeles, aceste permanenţe, aceste opţiuni moştenite sau aceste refuzuri faţă de alte civilizaţii, sînt în general inconştiente pentru marea masă a oamenilor. Şi este necesar, pentru a le contura cu claritate, să te îndepărtezi, cel puţin mental, de civilizaţia în care te afli.

Să luăm un exemplu simplu şi care afectează structuri profunde — rolul femeii în secolul al XX-lea, într-o societate dată, să zicem a noastră, societatea europeană. Particularităţile sale nu se evidenţiază (atît le găsim de „fireşti") decît în comparaţie cu rolul femeii musulmane sau, pentru a merge la celălalt capăt al lanţului, cu cel al femeii americane din Statele Unite. Dacă vrem să înţelegem *de ce*-ul acestei situaţii sociale va trebui să ne întoarcem mult în trecut, cel puţin pînă în secolul al XII-lea, în epoca „dragostei curtenitoare", pentru a ne da seama care a fost concepţia despre dragoste şi cuplu în Occident. Apoi să recurgem la o serie de explicaţii: creştinismul, accesul femeilor în şcoli şi universităţi; ideea europeanului despre educaţia copiilor; condiţiile economice: nivelul de trai, munca femeii în cămin sau în afara casei etc.

Rolul femeii se afirmă întotdeauna ca o structură de civilizaţie, un test, pentru că el este în fiecare civilizaţie o realitate de *lungă durată, rezistentă* la şocurile exterioare, *greu de schimbat* de azi pe mîine.

• ***Unei civilizaţii îi repugnă în general să adopte un bun cultural care pune în discuţie una din structurile ei profunde. Aceste refuzuri de a împrumuta, aceste ostilităţi secrete sînt relativ rare, dar conduc întotdeauna în inima unei civilizaţii.***

În fiecare zi, o civilizaţie împrumută de la vecinii săi, chiar dacă „reinterpretează", asimilează ceea ce tocmai a luat de la aceştia. La prima vedere, fiecare civilizaţie

seamănă cu o gară de mărfuri care nu va înceta să primească, să expedieze bagaje eteroclite.

Cu toate acestea, fiind solicitată, o civilizaţie poate respinge cu încăpăţînare un aport sau altul din exterior. Marcel Mauss va semnala acest lucru: nu este o civilizaţie demnă de acest nume aceea care nu are repulsiile, refuzurile sale. De fiecare dată refuzul este concluzia unei lungi serii şi experienţe. Gîndit, hotărît în timp, el capătă întotdeauna o importanţă extremă.

Nu este oare cazul clasic cucerirea Constantinopolului de către turci în 1453? Un istoric turc de astăzi a susţinut că oraşul s-a predat, că a fost cucerit din interior înaintea asaltului turcilor. Deşi excesivă, teza nu este inexactă. Practic, Biserica Ortodoxă (dar am putea spune civilizaţia bizantină) a preferat uniunii cu latinii, singurii care îi puteau salva, supunerea faţă de turci. Nu vorbim de o „decizie", luată repede pe teren, în faţa evenimentului. Este vorba de rezultatul firesc al unui lung proces, tot atît de lung ca şi decăderea Bizanţului însuşi şi care, zi de zi, a accentuat repulsia grecilor faţă de apropierea de latini, de care îi despărţeau divergenţele teologice.

Uniunea era posibilă. Împăratul Mihail Paleolog o acceptase la Conciliul de la Lyon, în 1274. Împăratul Ioan al V-lea, în 1369, a făcut la Roma profesiune de credinţă catolică. În 1439, Conciliul mixt de la Florenţa a demonstrat din nou posibilitatea uniunii. Cei mai eminenţi teologi greci, Ioan Beccos, Demetrios Lydones, Bessarion au scris în favoarea uniunii cu un talent la înălţimea căruia adversarii lor nu au ajuns nicicum. Cu toate acestea, între turci şi latini, grecii îi vor prefera pe turci. „Dornică de independenţă, Biserica bizantină şi-a chemat duşmanul, i-a predat Imperiul şi Creştinătatea", pentru că, aşa cum scria încă din 1385 patriarhul (Constantinopolului) papei Urban al VI-lea, a lăsat Bisericii greceşti „deplină libertate de acţiune" şi acesta este cuvîntul decisiv. Fernand Grenard, de la care împrumutăm aceste explicaţii, adaugă: „Aservirea Constantinopolului de către Muhammad al II-lea a fost triumful patriarhului antiunionist". Occidentul cunoştea de altfel foarte bine această antipatie a Orientului faţă de el.

„Aceşti schismatici, scria Petrarca, s-au temut de noi şi ne au urît din rărunchi".

Alt refuz care s-a conturat lent (în Franţa, unde ezitarea va fi cea mai mare, îi va trebui aproape un secol) este cel care închide în faţa Reformei Italia şi Peninsula Iberică, apoi Franţa, cîmp de bătălie multă vreme indecis între cele două maniere de a crede în Christos.

Încă un refuz, şi nu numai politic, deşi nu este unanim, este cel care îndepărtează un Occident evoluat şi o Americă anglo-saxonă (inclusiv Canada) de marxism şi de soluţiile totalitare ale Republicilor socialiste: nu-ul este categoric din partea ţărilor germanice şi anglo-saxone; temperat şi mult mai nuanţat din partea Franţei şi a Italiei, şi chiar din partea ţărilor iberice. Este vorba aici, probabil, de un refuz de la civilizaţie la civilizaţie.

Vom spune, pe aceeaşi linie de gîndire, că o Europă occidentală care să fi adoptat comunismul l-ar fi organizat probabil în maniera ei, l-ar fi sistematizat aşa cum sistematizează în prezent capitalismul, într-un mod categoric diferit de cel al Statelor Unite.

• ***Această operaţie, de primire sau de refuz, pe care o civilizaţie o efectuează în faţa unor civilizaţii exterioare, o exercită şi faţă de ea însăşi, într-un ritm lent. Aproape întotdeauna această opţiune este în mică măsură conştientă sau aproape inconştientă. Dar tocmai datorită acestei operaţii o civilizaţie se transformă puţin cîte puţin, „despărţindu-se" de o parte a propriului său trecut.***

Din mulţimea de bunuri sau atitudini pe care trecutul şi evoluţiile sale le împing spre ea şi i le propun, ea triază pe nesimţite, îndepărtează sau favorizează şi, prin opţiunile sale, recompune o faţadă niciodată nouă în întregime, niciodată aceeaşi.

Aceste *refuzuri interne* pot fi directe, atenuate, durabile sau pasagere. Numai refuzurile durabile sînt esenţiale în aceste domenii pe care le explică în mod progresiv studiile de istorie psihologică, extinse fie la

dimensiunile unei țări, fie ale unei civilizații. Astfel, Alberto Tenenti prezintă două lucrări de pionierat despre viață și moarte în secolele al XV-lea și al XVI-lea; de la R. Mauzi avem o punere în discuție a ideii de fericire în Franța secolului al XVIII-lea (*L'Idée de bonheur en France au XVIIIe siècle*); de la Michel Foucault — o carte pasionată și pasionantă, *L'Histoire de la folie à l'âge classique* (1961).

În toate aceste trei cazuri este vorba de „lucrarea" unei civilizații asupra ei însăși, care se luptă cu ea însăși, „lucrare" care nu se remarcă decît rareori în plină lumină. Totul se mișcă cu o asemenea încetineală încît contemporanii nu observă niciodată. De fiecare dată, eliminările și adaosurile complementare care decurg uneori din ele — se operează timp de secole, cu interdicții, baricade, cicatrizări dificile, adesea imperfecte, totdeauna considerabil de îndelungate.

Este ceea ce Michel Foucault numește, într-un limbaj specific, „departajare", cu alte cuvinte respingerea din partea unei civilizații dincolo de frontierele ei și de firul drept al vieții sale a unei valori sau alteia renegate. „S-ar putea face, scrie el, o istorie a *limitelor*, a acestor gesturi obscure care trebuie uitate din momentul în care au fost făcute, prin care o civilizație respinge ceva care va fi pentru ea Exteriorul; și de-a lungul întregii sale istorii, acest vid, acest spațiu alb prin care se izolează, o desemnează în aceeași măsură ca valorile sale. Căci ea primește aceste valori și le menține în continuitatea istoriei; dar în acest domeniu despre care vrem să vorbim ea își exercită opțiunile esențiale, ea face *partajul* (sublinierea o facem noi) care îi dă caracterul său pozitiv; în aceasta constă încetineala originară cu care se formează".

Acest frumos text merită să fie citit și recitit. O civilizație ajunge la reprezentarea ei personală respingînd ceea ce o jenează în obscuritatea terenurilor limitrofe și deja străine. Istoria sa înseamnă decantarea, timp de secole, a unei personalități colective, prinsă, ca orice personalitate individuală, între un destin conștient și clar, și un destin obscur și inconștient care servește drept bază și motivație esențială celuilalt, dar fără ca acest lucru

să fie întotdeauna evident. Vom vedea că aceste studii de psihologie retrospectivă au fost marcate în trecere de descoperirile psihanalizei.

Cartea lui Michel Foucault studiază un caz particular: separarea între raţiune şi nebunie, între nebuni şi raţionali, necunoscută în Evul Mediu european pentru care nebunul, ca orice nefericit, era, mai mult sau mai puţin misterios, trimisul lui Dumnezeu. Nebunii vor fi închişi, cu asprime şi brutalitate mai întîi, în secolul al XVII-lea, căzut în admiraţia ordinii sociale şi pentru care aceştia nu sînt decît epave ce trebuie îndepărtate de lume, aşa cum sînt îndepărtaţi delincvenţii şi trîndavii fără leac; apoi, ei sînt trataţi cu blîndeţe, cu o anumită dragoste în secolul al XIX-lea care îi va recunoaşte ca bolnavi. De la o atitudine la alta problema centrală nu s-a schimbat totuşi: pornind de la epoca clasică şi pînă în zilele noastre, Occidentul s-a „departajat" de nebunie, a proscris limbajul ei şi i-a refuzat prezenţa. Astfel, triumful raţiunii este însoţit în profunzime de o furtună lungă şi silenţioasă, de un demers cvasiinconştient, cvasiignorant şi care este totuşi într-un anumit fel sora acestei victorii care a fost, în plină lumină, cucerirea raţionalismului şi a ştiinţei clasice.

Am putea da, bineînţeles, şi alte exemple în ceea ce priveşte aceste departajări sau semidepartajări. Cartea lui Alberto Tenenti urmăreşte cu grijă procesul prin care Occidentul a „reconsiderat" problema morţii creştine aşa cum fusese ea concepută în Evul Mediu, ca simplă trecere a creaturii, exilată pe pămînt, spre adevărata viaţă de dincolo. În secolul al XV-lea, moartea devine „umană", încercarea supremă a omului în grozăvia descompunerii trupului. Dar în această nouă concepţie despre moarte omul găseşte noua concepţie despre o viaţă care, după părerea sa, îşi redescoperă preţul, valoarea umană. O anumită obsesie a morţii dispare cu secolul următor — al XVI-lea — care, cel puţin la începuturile sale, este secolul bucuriei de a trăi.

• ***Şocurile violente ale civilizaţiilor: pînă acum, argumentele s-au bazat pe civilizaţii aflate în raporturi***

paşnice unele cu altele, libere pe opţiunile lor. Or, raporturile violente au fost adesea regula. Întotdeauna tragice, ele au fost destul de des inutile pe termen lung.

Succese ca romanizarea Galiei şi a unei mari părţi a Occidentului european cucerit nu se explică decît prin durata lungă a încercării şi, de asemenea, indiferent ce s-a spus despre aceasta, prin nivelul scăzut, la început, al popoarelor romanizate, prin admiraţia pe care au avut-o pentru învingător; pe scurt, printr-o anumită conivenţă. Dar aceste reuşite au fost rare; excepţii, ele confirmă regula.

În timpul acestor contacte violente, eşecurile au fost mai frecvente decît reuşitele. „Colonialismul" a putut să triumfe ieri, dar astăzi fiasco-ul lui nu mai trezeşte nici o îndoială. Or, colonialismul este prin excelenţă înecarea unei civilizaţii de către o alta. Învinşii cedează întotdeauna în faţa celui mai puternic, dar supunerea lor rămîne provizorie de cînd există conflicte între civilizaţii.

Aceste perioade lungi de coexistenţă forţată nu se scurg fără concesii sau fără înţelegeri, fără împrumuturi culturale importante, uneori fructuoase. Totuşi, ele nu depăşesc niciodată anumite limite.

Cel mai bun exemplu de interpenetrare culturală sub semnul violenţei ne este oferit de frumoasa carte a lui Roger Bastide — *Les Religions africaines au Brésil* (1960). Este istoria tragică a sclavilor negri smulşi din diferite părţi ale Africii şi aruncaţi în societatea patriarhală şi creştină din Brazilia colonială. Ei vor reacţiona împotriva acesteia adoptînd creştinismul. Mulţi negri „fugiţi" vor forma republici independente, *quilombos*: cea din Palmeiras, dincolo de Bahia, nu se va preda decît în urma unui război în regulă. Faptul că aceşti negri, deposedaţi de tot, au reconstituit vechile practici religioase ale Africii şi dansurile rituale, că, în plus, au amestecat în ale lor *candomblé* sau *macumba* practici africane şi practici creştine şi că acest „sincretism" este astăzi viu pe plan cultural, chiar cuceritor, nu este oare un exemplu uimitor? Învinsul a cedat, dar în acelaşi timp s-a apărat.

Aceste incursiuni în rezistenţele, acceptările, permanenţele, deformările lente ale civilizaţiilor permit formularea unei ultime definiţii, cea care restituie civilizaţiilor chipul lor particular, unic: ele sînt continuităţi interminabile, continuităţi istorice.

Civilizaţia este astfel cea mai lungă dintre istoriile lungi. Dar istoricul nu are acces de la bun început la acest adevăr care nu se degajă decît la capătul unor observaţii succesive. Astfel, într-o ascensiune, priveliştea se lărgeşte progresiv.

● ***Diferitele timpuri ale istoriei: istoria acţionează la diverse niveluri, cu unităţi de măsură adesea diferite, sau zi de zi, an de an, pe zeci de ani deodată sau pe secole întregi.***

Peisajul va varia de fiecare dată, în funcţie de măsura folosită. Contradicţiile dintre aceste realităţi observate, dintre perioadele de timp care sînt diferite ca durată, dau naştere acelei *dialectici* proprie istoriei.

Pentru a simplifica explicaţia, să spunem că istoricul lucrează cel puţin pe trei planuri.

Un plan A, cel al istoriei tradiţionale, al expunerii obişnuite care sare de la un eveniment la altul, la fel ca cronicarul de ieri sau reporterul de astăzi. Astfel, mii de imagini sînt culese în direct şi formează imediat o istorie multicoloră, tot atît de bogată în peripeţii ca un roman în foileton. Dar această istorie, dată uitării de îndată ce a fost citită, ne lasă prea adesea cu un sentiment de insatisfacţie, incapabili să judecăm sau să înţelegem.

Un plan B reflectă evenimentele în mare, fără a intra în detalii: romantismul, Revoluţia franceză, revoluţia industrială, cel de-al doilea război mondial. De data aceasta, unitatea de măsură o reprezintă 10, 20, chiar 50 de ani. Şi datorită acestor ansambluri — fie că le denumim perioade, etape, evenimente sau conjuncturi — se face o apropiere între fapte, sînt interpretate şi se

avansează explicații. Aici găsim, dacă vreți, evenimentele de durată, eliberate de detaliile superflue.

În sfîrșit, un plan C depășește și aceste evenimente de durată și nu reține decît mișcările seculare sau multiseculare. El se referă la o istorie în care fiecare mișcare este lentă și face pași peste mari perioade de timp, o istorie care nu poate fi traversată decît cu cizme de șapte poște. Revoluția franceză nu mai este decît un moment, bineînțeles esențial, al lungii istorii a generosului destin revoluționar, violent, al Occidentului. Voltaire este o simplă etapă a evoluției gîndirii libere...

În acest ultim stadiu — sociologii care au și ei imaginile lor ar spune „palier în profunzime" — civilizațiile apar — cu excepția unor accidente, unor peripeții care le-au dat culoare și le-au marcat destinul — în durata lor sau, dacă preferați, în permanențele lor, în structurile, în schemele lor aproape abstracte dar esențiale.

• ***O civilizație nu este deci nici o economie dată, nici o societate dată, ci ceea ce, de-a lungul unor succesiuni de economii, de societăți, continuă să trăiască, nelăsîndu-se modificată decît cu greutate și cîte puțin.***

Nu ajungem deci la o civilizație decît în timpul mare, durata lungă, apucînd un fir care nu se mai termină; de fapt este ceea ce un grup de oameni de-a lungul unei istorii tumultuoase, adesea furtunoase, a conservat și transmis, din generație în generație, ca pe bunul său cel mai de preț.

În aceste condiții să nu acceptăm prea repede că istoria civilizațiilor ar fi „întreaga istorie", așa cum afirma marele istoric spaniol Rafaël Altamira (1951) și, cu mult înaintea lui, François Guizot (1855). Este întreaga istorie, fără îndoială, dar privită dintr-o anumită perspectivă, cuprinsă în acest maximum de spațiu cronologic posibil, compatibilă cu o anumită coeziune istorică și umană. Și nu este, ca să preluăm imaginea atît de cunoscută a lui Fontenelle, istoria rozelor, oricît de frumoase ar fi ele, ci cea a grădinarului pe care

rozele îl cred nemuritor. Pentru societăţi, economiile şi miile de incidente cu viaţă scurtă ale istoriei, civilizaţiile, şi societăţile înseşi par nemuritoare.

Această istorie de largă respiraţie, această *tele-istorie*, această navigare în larg condusă peste oceanul timpului şi nu de-a lungul coastelor, niciodată pierdute din vedere de un cabotaj înţelept — acest demers istoric, indiferent de numele sau imaginea cu care îl împodobim, are avantajele şi inconvenientele sale. Avantajele: el obligă să gîndeşti, să explici în termeni neobişnuiţi şi să te serveşti de explicaţia istorică pentru a înţelege propriu-ţi timp. Inconvenientele, chiar pericolele: poate cădea în generalizări facile ale unei filozofii a istoriei, pe scurt o istorie mai mult imaginată decît recunoscută sau dovedită.

Istoricii au, desigur, motive să nu fie încrezători în călătorii prea entuziaşti, ca Spengler sau Toynbee. Orice istorie împinsă pînă la explicaţia generală impune reveniri constante la realităţi concrete, la cifre, la hărţi, la cronologii precise, pe scurt, la verificări.

În consecinţă, pentru a înţelege ce este o civilizaţie este recomandabil să ne ocupăm de cazuri concrete mai degrabă decît de gramatica civilizaţiei. Toate regulile de acord şi de dezacord pe care le-am definit vor fi clarificate, simplificate prin exemplele care vor urma.

II

CIVILIZAŢIILE NEEUROPENE

Partea întîi

ISLAMUL ŞI LUMEA MUSULMANĂ

CAPITOLUL I

CE NE ÎNVAŢĂ ISTORIA

Un timp nesfîrşit este necesar civilizaţiilor pentru a se naşte, a se instala, a înflori.

A susţine că Islamul se naşte în cîţiva ani, o dată cu Muhammad, este foarte exact, şi în acelaşi timp inexact, greu de înţeles. Creştinismul, la rîndul său, s-a născut o dată cu Christos şi mult înaintea lui. Fără Muhammad şi fără Christos nu ar fi existat nici Creştinătatea şi nici Islamul; dar de fiecare dată aceste religii noi au ocupat timpul civilizaţiilor deja existente. De fiecare dată ele au constituit sufletul: încă de la început au avut avantajul de a prelua o moştenire bogată, un trecut, un întreg prezent, un viitor deja.

Islamul, formă nouă a Orientului Apropiat

• ***O civilizaţie „de gradul doi": la fel cum creştinismul a moştenit Imperiul roman pe care îl prelungeşte, la începuturile sale Islamul s-a aşezat în Orientul Apropiat, unul dintre cele mai vechi din lume, poate cel mai vechi loc de coexistenţă a unor oameni şi popoare civilizate.***

Consecinţele acestui fapt sînt imense: civilizaţia musulmană a preluat vechi imperative de geopolitică, de forme urbane, de instituţii, obiceiuri, ritualuri, moduri vechi de credinţă şi viaţă.

Credința: sub aspectul religiei, Islamul se leagă de iudaism şi creştinism, urmează filiaţia lui Abraham şi a Vechiului Testament, monoteismul său riguros. Pentru Islam, Ierusalimul este un oraş sfînt, iar Isus cel mai mare profet înaintea lui Muhammad, care este singurul ce îl depăşeşte.

Viața: gesturi vechi de mai multe milenii se perpetuează prin Islam pînă în zilele noastre. În *O mie şi una de nopți*, suveranul este salutat „printr-o temenea adîncă şi sărutarea pămîntului dintre mîini" — adică chiar gestul care se practica la curtea regelui part Chosroes (531—579) şi cu siguranţă mai devreme. În secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi chiar mai tîrziu este gestul pe care încearcă să-l evite ambasadorii europeni la Istanbul, Ispahan sau Delhi, într-atît li se pare de umilitor pentru ei şi, mai mult, pentru prinţul pe care îl reprezintă. Herodot era deja indignat de obiceiurile egiptene pe care le considera respingătoare: „În plină stradă, în semn de salut, ei se prosternează pe jumătate unul în faţa celuilalt; de parcă ar fi cîini, îşi coboară mîinile pînă la genunchi"; această formă de salut există şi astăzi. Alte detalii: băile maure sau turceşti, *hammam*, nu sînt decît vechile terme romane, pe care cuceririle arabe le-au introdus în Persia şi în alte locuri; mîna lui Fătima, echivalentul musulman al „medaliilor şi scapularelor noastre", împodobeşte deja stelele funerare cartagineze; în ce priveşte costumul tradiţional al musulmanilor, E. F. Gautier, de la care am luat aceste detalii, nu ezită să-l recunoască în cel al vechilor babilonieni, aşa cum este descris de Herodot în urmă cu peste douăzeci şi patru de secole. După acesta, „babilonienii poartă mai întîi o tunică de in care coboară pînă la picioare (am spune în Algeria o *gandourah*, comentează E. F. Gautier), iar pe deasupra o altă tunică de lînă (am spune o *djellaba*); se înfăşoară apoi cu o mică manta albă (am putea spune un mic *burnus* alb); îşi acoperă capul cu o mitră (am spune un *fes* sau un *turban*)".

Unde vom ajunge oare, apucînd-o pe acest drum — a determina ce este şi ce nu este musulman într-o ţară islamică? Nu s-a susţinut deunăzi că *cuşcuş*-ul nord-african era roman, ba chiar punic? În orice caz, casa

musulmană cu *patio*, joasă, care predomină în Egiptul arab şi în Maghreb, este preislamică, analoagă casei greceşti cu peristil şi „casei africane din primele secole ale erei noastre".

Acestea sînt detalii, dar semnificaţia lor este clară: civilizaţia musulmană, la fel ca cea occidentală, este o civilizaţie *derivată*, de *gradul doi*, pentru a folosi terminologia lui Alfred Weber. Ea nu s-a edificat plecînd de la nimic, ci pe tuful civilizaţiei pestriţe şi foarte vii care a precedat-o în Orientul Apropiat.

Biografia Islamului nu începe deci prin viziunea lui Muhammad, sau în cursul celor zece ani ai primelor cuceriri fulgerătoare (632—642). De fapt, ea se varsă în nesfîrşita istorie a Orientului Apropiat.

Istoria Orientului Apropiat

Unificarea Orientului Apropiat, începută de asirieni, a continuat timp de mulţi ani prin cuceririle lui Cyrus, Cambyse şi Darius (546—486). Două secole mai tîrziu, imensa construcţie a ahemenizilor cade sub loviturile grecilor şi macedonenilor lui Alexandru (334—331 *a.H.*). Această cucerire a fost mai rapidă chiar decît cea, fulgerătoare, *zece secole mai tîrziu*, a cuceritorilor arabi.

În mare, acest interval de zece secole constituie un extraordinar episod „colonial", în timpul căruia grecii domină imensul spaţiu nedefinit dintre Mediterana şi Oceanul Indian. Colonizatori, ei fondează oraşe, mari porturi (Antiohia, Alexandria), state întinse (seleucizi, lagizi...). Amestecaţi cu supuşii lor, ei nu se confundă însă cu aceştia; astfel, ei nu trăiesc niciodată în afara oraşelor, ţinuturi care le rămîn străine. Pe scurt, micul popor greco-macedonean a colonizat această vastă porţiune din Asia, la fel după cum Europa va coloniza mai tîrziu Africa, impunîndu-i limba şi administraţia sa, comunicîndu-i o parte din dinamismul său.

Cucerirea romană s-a extins şi ea în Asia Mică, în Siria, în Egipt, fără a întrerupe această *eră colonială*: în spatele faţadei romane, civilizaţia greacă continuă să existe şi redevine dominantă la căderea Imperiului

roman, în secolul al V-lea, cînd Bizanţul preia ştafeta — Bizanţul, adică din nou civilizaţia greacă. Emile Félix Gautier, trăind în Algeria, a fost obsedat de această aventură colonială colosală pe care istoria o va mătura într-o bună zi, fără a mai lăsa aproape nimic din ea.

Orientul Apropiat colonizat nu şi-a iubit stăpînii. Încă din 256 *a.H.*, vastul stat al parţilor arsacizi, apoi al perşilor sasanizi (începînd din 224 *p.H.*), s-a constituit pe teritoriul Iranului, de la marginile Indusului pînă la frontiera fragilă a Siriei. Roma, apoi Bizanţul au dus lupte grele împotriva acestui vecin puternic, organizat, belicos, seniorial, birocratic, dispunînd de o cavalerie numeroasă, legat departe, spre est, cu India, mongolii şi China (arcul cavalerilor parţi, a cărui săgeată traversează platoşele romane, vine fără îndoială din Mongolia). Sprijinit pe „religia superioară a lui Zoroastru", el va lupta viguros „împotriva intrusului: elenismul". Dar această ostilitate politică nu îl va împiedica, ocazional, să accepte curente culturale venite de la vest: filozofi greci alungaţi de Justinian şi-au găsit refugiu în marea capitală Ctesifon; prin Iran, nestorienii — creştini eretici persecutaţi în Bizanţ — au ajuns în China, unde s-au bucurat mai tîrziu de o şansă deosebită.

• ***În acest Orient Apropiat ezitant, luptînd împotriva prezenţei greceşti, convertit la creştinism, agitat de tulburări religioase continue, violente, primele cuceriri arabe (634—642) au găsit imediat înţelegere.***

Siria (în 634), iar apoi Egiptul (în 639) îi primesc cu braţele deschise pe noii veniţi. Mai greu de prevăzut, ralierea Persiei (642) este rapidă: bătrînul imperiu, epuizat de lupta seculară împotriva Romei şi Bizanţului, se apără cu dificultate, în pofida cailor şi elefanţilor săi, sau nu se apără deloc împotriva raidurilor feroce ale cămilarilor arabi. Orientul Apropiat a cedat în faţa noilor veniţi. Acestora le-a fost greu să ocupe Africa de nord, de la mijlocul secolului al VII-lea pînă la începutul celui de-al VIII-lea, dar odată această cucerire înfăptuită, Spania a căzut dintr-o lovitură în mîinile lor (711).

În concluzie, foarte rapid — dacă exceptăm Asia Mică, muntoasă, apărată şi salvată de Bizanţ — cuceritorii arabi au ocupat Orientul Apropiat în întregime, iar apoi i-au depăşit cu mult frontierele spre vest.

Această rapiditate a fost oare:

a) rezultatul unei acţiuni surprinzătoare, în avantajul atacatorului pe care nimeni nu-l aştepta?

b) succesul firesc al raidurilor sale în forţă, distrugătoare, ce au izolat oraşele, obligîndu-le să se predea unul după altul?

c) finalul lentei deteriorări a Orientului Apropiat, pe cale de a se decoloniza, cum am spune astăzi?

Fără îndoială, toate cele trei cauze au concurat. Totuşi, în optica istoriei civilizaţiilor aceste explicaţii cu bătaie scurtă nu sînt suficiente. Slăbiciunea sau oboseala nu pot explica succesul *durabil* al invaziei. Nu ar trebui oare pusă în discuţie o profundă afinitate religioasă şi morală, foarte veche, rodul unei îndelungate coexistenţe? Această religie nouă elaborată de Muhammad a fost fabricată în chiar această răspîntie a Orientului Apropiat, în sensul vocaţiei sale profunde, potrivit spiritului său.

Islamul, în primăvara expansiunii sale, nu face decît să dea viaţă anticei civilizaţii orientale care a fost personajul principal al aventurii, cel puţin pentru „a doua coloană“ a casei de construit (prima fiind evident Arabia însăşi). Este vorba despre o civilizaţie solidă, edificată pe regiuni foarte bogate faţă de care Arabia arată săracă.

Într-un fel, destinul Islamului va fi acela de a repune această bătrînă civilizaţie pe o nouă orbită, de a o acorda la un diapazon nou.

Muhammad, Coranul, Islamul

Originile nemijlocite ale Islamului ne pun deîndată în prezenţa unui om, unei cărţi, unei religii.

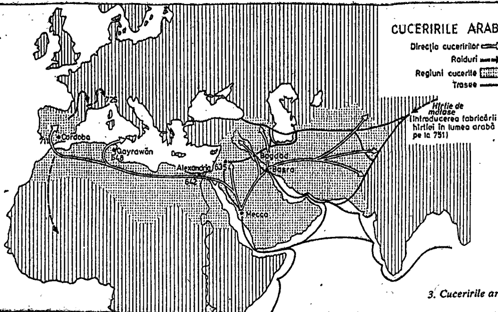
• ***Opera hotărîtoare a lui Muhammad se situează între 610-612 (date problematice, dar probabile) şi 632, data morţii sale.***

Dacă nu ar fi fost el, Arabia — fărîmiţată în triburi şi confederaţii rivale, deschisă influenţelor străine, eforturilor coloniale ale Persiei, Etiopiei creştine, Siriei, Egiptului bizantin — nu şi-ar fi realizat unitatea şi, consolidată în urma acestei reuşite, nu şi-ar fi aruncat briganzii dincolo de lungile frontiere din nord.

Nici Bizanţul şi nici parţii, inamici de secole, nu aveau cea mai mică teamă de a vedea ridicîndu-se un duşman serios din aceste ţări atît de sărace. Fără îndoială, aveau loc incursiuni violente, dar briganzii veneau şi plecau. Cine s-ar fi îngrijorat, mai ales în aceste zone — deseori *no man's land* — pe care şi le disputau perşii şi grecii, la marginea „semilunii fertile"?

Totul se schimbă o dată cu succesul lui Muhammad. Cercetările erudite au curăţat biografia sa de strălucirea cu care a fost împodobită. După decapare, imaginea nu mai este frumoasă, emoţionantă. Născut pe la 570, în primii patruzeci de ani ai vieţii Muhammad a fost covîrşit de necazuri. Această viaţă obscură devine istorie abia cînd profetul împlineşte patruzeci de ani, pe la 610-612. „Într-o noapte din ultima decadă a Ramadanului, într-o grotă de pe muntele Hira", nu departe de Mecca, în vreme ce dormita, „s-a produs infuzia Cuvîntului Necreat în lumea relativă, coborîrea Cărţii în inima profetului". Fiinţa misterioasă i-a arătat în vis „un sul de stofă acoperit de semne, şi i-a ordonat să-l citească... — Nu ştiu să citesc, spuse Muhammad. — Citeşte, mai repetă de două ori îngerul, strîngîndu-i stofa în jurul gîtului. — Ce să citesc? — Citeşte, în numele Domnului tău care a creat omul"... „Alesul se trezeşte cu conştiinţa că o carte a coborît în inima lui" (E. Dermenghem). Un mic detaliu — se poate traduce prin *a citi* sau *a propovădui*, pentru că nu vom şti cu certitudine dacă profetul ştia sau nu să citească şi să scrie.

Această legendă sfîntă este binecunoscută. Că Muhammad, după cuvintele Arhanghelului Gabriel (misteriosul vizitator) se consideră trimisul lui Dumnezeu, ultimul, cel mai mare din profeţii tradiţiei biblice; că, la început, primeşte singurul sprijin din partea soţiei sale, Khadidja şi întîlneşte aproape imediat ostilitatea bogaţilor negustori din Mecca, rudele sale; că atunci îl

3. *Cuceririle arabe.*

covîrşeşte nesiguranţa, ajunge în pragul disperării, al dementei, sinuciderii — la ce bun să urmăm, pas cu pas, această „patimă", aşa cum se reconstituie ea, din mici puncte luminoase, în mărturii, „spusele" profetului (*hadit*) şi versetele (*surate*) Coranului, această culegere postumă, transmisă prin tradiţie, a revelaţiilor lui Muhammad? Esenţialul este să fim atenţi la frumuseţea, la forţa explozivă, la „muzica pură" ale acestui text „inimitabil" (dovadă că este divin), ale acestor preziceri (care precedau adeseori transe îngrozitoare în care Muhammad îşi pierdea pentru multă vreme cunoştinţa), să fim atenţi la poezia extraordinară, puternic marcată, pe care traducerea nu reuşeşte să o redea în întregime. Arabia preislamică trăieşte atunci vremuri homerice: poezia îi deschide urechile şi inimile.

Ani în şir, Profetul nu predică decît unui mic cerc de fideli, cîtorva rude, cîtorva nefericiţi, adeseori oameni foarte săraci: Mecca, pe lîngă negustorii îmbogăţiţi de traficul caravanelor dintre Siria, Egipt şi Golful Persic, îşi are muncitorii, meşteşugarii, sclavii săi. Aşa este Bilâl, sclavul negru pe care îl va răscumpăra Abu Bakr (prietenul şi viitorul socru al profetului), care a devenit primul *muezin* al Islamului.

Curînd, bogaţii sînt înfricoşaţi de o propagandă care i-a făcut mai întîi să surîdă, iar apoi i-a iritat. Ameninţaţi, fidelii lui Muhammad sînt obligaţi să plece, unii în Etiopia creştină, alţii, vreo şaizeci în oaza Yatrib, la nord de Mecca. Acolo s-a refugiat şi Muhammad: Yatrib va fi oraşul Profetului (Medina), iar fuga lui (Hegira) punctul de pornire al erei musulmane (20 septembrie 622). Să remarcăm, chiar dacă este un minuscul amănunt, că se pare că Medina era deja numele oraşului înaintea Hegirei.

Pe atunci, era un oraş pe trei sferturi ţărănesc, cu două triburi arabe ostile unul altuia, şi importante fracţiuni evreieşti, formate în mai mare sau mai mică măsură din negustori. Faţă de acestea din urmă, politica lui Muhammad va trece de la simpatie la neîncredere, apoi la ostilitate. Rugăciunea, orientată pînă atunci spre Ierusalim, se va face de acum înainte în direcţia Meccăi. Totul se petrecea într-un climat de

război continuu: pentru a trăi, musulmanii transfugi fac incursiuni de jaf asupra vecinilor lor, hărţuiesc lungile drumuri ale caravanelor celor din Mecca. Acest război de zece ani, îi va permite în cele din urmă Profetului să revină, învingător, la Mecca, nu fără a fi demonstrat, de-a lungul unor dificultăţi atroce, adeseori un simţ deosebit al deciziei, cît şi, în egală măsură, prudenţă şi toleranţă.

• ***Religie revelată, edificată puţin cîte puţin prin versetele a ceea ce va fi Coranul, prin cuvintele şi acţiunile Profetului, Islamul (supunere în faţa lui Dumnezeu) se afirmă cu o simplitate exemplară.***

Cei „cinci stîlpi" sînt: afirmarea unui singur Dumnezeu, Allah, al cărui trimis este Muhammad — *chahada*; rugăciunea rostită de cinci ori pe zi; postul de 29 sau 30 de zile al Ramadanului; pomana dată săracilor; pelerinajul la Mecca. *Jihadul*, războiul sfînt, care în curînd va fi chemat să joace un rol foarte însemnat, nu face parte din recomandările de bază.

Simbolistica religioasă a Islamului nu are nici o taină, deşi numeroase puncte sînt controversate şi deschid diferite porţi pentru interpretările complicate ale misticii. Din acest punct de vedere, teologia islamică nu are pentru ce s-o invidieze pe cea creştină: amîndouă oferă spiritului căi dificile.

Pentru rugăciune, Profetul s-a inspirat din practica creştină şi evreiască. Dimpotrivă, în ce priveşte pelerinajul, el a fost fidel tradiţiei arabe şi celei din Mecca, menţinînd obiceiurile vechilor pelerinaje legate unul de altul, la Ka'ba de la Mecca şi la muntele Arafat, în vecinătatea oraşului, poate o veche sărbătoare de primăvară şi o veche sărbătoare de toamnă, prima fiind analoagă sărbătorii Tabernacolelor din Vechiul Testament. Aceste vechi practici, al căror sens profund se pierduse în negura timpurilor, sînt retranscrise într-un limbaj nou. „Muhammad a anexat vechea instituţie, justificînd-o *a posteriori* printr-un fel de legendă *culturală*: Abraham, pretindea el, organizase împreună cu fiul

său Ismail, strămoşul arabilor, cultul Sfintei Ka'ba şi ceremoniile pelerinajului. Astfel, era fondată prioritatea Islamului în raport cu iudaismul creat de Moise, şi cu creştinismul legat de Iisus". Ar fi oare suficient să explicăm această legătură cu Abraham prin calculul politic, prin dorinţa de prioritate? Nu au oare religiile logica lor religioasă, adevărurile lor? Este ceea ce susţine Yuakim Mubarac (*Abraham în Coran*, 1958). Pentru Louis Massignon, „Islamul salută în Abraham primul dintre musulmani, ceea ce este adevărat, *adevărat sub aspect teologal*".

Esenţial este şi a înţelege pînă în ce punct credinţele şi practicile religioase influenţează viaţa musulmanului, îi impun o disciplină strictă. Pentru el totul (inclusiv dreptul) decurge din Coran. Practica religioasă rămîne şi astăzi mult mai vie în lumea islamică decît într-o ţară creştină. „De o mie trei sute şaizeci de ani — scrie Louis Massignon în 1955 — în fiecare an la Arafat... se adună 150 000 de pelerini din toate ţările". Şi în oricare sat din Egipt numărul acestor pelerini este relativ identic cu numărul participanţilor la ceremoniile pascale în oricare oraş din Franţa. Avantajul este evident de partea Islamului. Dar trebuie oare atribuit unei *credinţe* mai puternice? Creştinismul a trebuit să facă faţă unor încercări interne, chiar celor ale civilizaţiei pe care o promovează, încercări abia întrezărite pînă acum de lumea islamică. Nu continuă aceasta să se bazeze pe societăţi vechi, arhaice, în care riturile religioase se perpetuează ca şi celelalte gesturi sociale, ca şi restul vieţii înseşi?

Arabia: problema unei culturi abia urbanizate

Ce rol a jucat de fapt imensa Peninsulă Arabică în succesul lui Muhammad şi expansiunea Islamului? Răspunsul nu este simplu.

• ***Primatul urban: Muhammad a trăit, a construit (dacă se poate spune astfel) în mediu urban, la limita unei Arabii primitive încă, la Mecca.***

Averea acestui oraş era *recentă* pe atunci, făurită graţie caravanelor, dobîndită datorită legăturilor sale cu alte centre urbane, îndepărtate, străine şi care vizau doar marele comerţ şi capitalismul de piaţă în faşă al locuitorilor săi.

Este neîndoielnic că în oraşele siriene — mai degrabă decît în Arabia însăşi — a cunoscut Muhammad, conducător de caravane înaintea revelaţiei, mediile iudaizante şi creştine. În orice caz, recomandările sale, chemările *muezin*-ului, rugăciunea în comun de vineri, vălul femeilor, demnitatea pretinsă fidelilor şi *imam*-ilor lor (conducătorii rugăciunii) presupun un cadru urban. Pentru toate acestea este nevoie de martori, de mulţime, de înghesuiala citadină.

„Acest ideal rigorist şi virtuos este cel al negustorilor austeri din Hidjāz. Islamul vizează ordinea în cetăţi mai degrabă decît dezordinea din afara lor" (X. de Planhol). În această viziune trebuie interpretate unele *hadit* ale Profetului: „De ceea ce mă tem pentru poporul meu este laptele în care diavolul se ascunde între spumă şi smîntînă. Le va plăcea să-l bea şi se vor întoarce în deşert, *părăsind centrele unde se roagă în comun.*" (Sublinierea ne aparţine.) O altă remarcă atribuită Profetului, de astă-dată la vederea unui brăzdar de plug: „Acesta nu va intra vreodată în casa credincioşilor, fără ca o dată cu el să nu intre şi înjosirea." Pe scurt, după cum afirmă însuşi Coranul: „Arabii din deşert sînt cei mai înrăiţi în necurăţenia şi ipocrizia lor". În acest Islam de început, centrele credinţei sînt deci oraşele, o situaţie ce o evocă pe cea a Bisericii creştine la începuturile sale în Occident: necredinciosul nu este oare atunci ţăranul, *paganus*, păgînul?

• ***Ciudaţi „ţărani" sînt beduinii Arabiei, este adevărat. La începutul secolului al XX-lea era posibil să-i mai întîlneşti încă, neschimbaţi, la fel cum neîndoielnic mai pot fi întîlniţi şi astăzi uneori în inima Arabiei.***

Un islamolog, Robert Montagne (1893—1954), a scris o carte foarte frumoasă despre *Civilizaţia deşertului*, pe care un etnograf ar refuza, fără îndoială, s-o numească altfel decît *cultură*.

Oraşele lipsesc, într-adevăr, iar cînd există — cît sînt de elementare! Yatrib, în momentul Hegirei, nu arăta nici măcar ca Teba din Beoţia pe vremea lui Epaminonda! În jurul acestor „oraşe“, în văile în care exista un minimum de apă, găsim *cîţiva ţărani sedentari*, şerbi legaţi de glie, dar în număr mic. *Majoritatea arabilor este constituită din nomazi*, „asemănători unor roiuri de albine“, formînd foarte mici grupuri sociale: familii patriarhale, „subfracţiuni“, „fracţiuni“, „triburi“, „confederaţii de triburi“. Aceste etichetări aparţin cercetătorilor actuali şi reprezintă un singur mod de calcul: o fracţiune înseamnă de la 100 la 300 corturi; un trib — 3000 de persoane, cea mai mare unitate, pe această scară, care mai posedă o coeziune. Ficţiunea şi realitatea legăturilor de sînge — singurele pe care beduinul le recunoaşte — pot coexista. Tribul reprezintă marea unitate de luptă; în el trăiesc fraţi, veri, supuşi. Dimpotrivă, confederaţia nu este decît o fragilă uniune ce-şi disperseazã participanţii pe distanţe imense.

Viaţa foarte grea a beduinilor în deşerturile şi semideşerturile Arabiei nu este posibilă decît graţie *creşterii cămilei*. Nepretenţioasă, capabilă să reziste la sete, ea permite călătorii îndelungate de la o păşune la alta. Pentru jefuirea turmelor de vite şi război, ea asigură transportul furajului, a burdufelor cu apă, a grînelor. Caii (trataţi cu mare grijă pînă atunci) permit în ultima vreme galopul de atac.

Viaţa cotidiană aleargă după „iarba care fuge“. Cu cămila de povară şi cămila albă de curse, marii nomazi pendulează pe parcursul a o mie de kilometri uneori, de la nord la sud şi invers. Spre nord, la limitele pămînturilor Semilunii fertile, între Siria şi Mesopotamia, nomadismul se degradează, slăbeşte în contact cu sedentarii. Creşterii cămilei i se adaugă cea a oilor, cu o rază mică de deplasare. Crescînd oile, beduinul nu mai este decît un *chaouya*, un cioban. Sub el, crescătorul de vaci sau de bivoli intră în ultima categorie, cea a oribililor sedentari.

În sudul şi în centrul Arabiei, nomadismul cămilar îşi conservă puritatea, pretenţiile de nobleţe. Aceste triburi nobile se află permanent în război: cele mai puternice le alungă pe cele mai slabe. Deşertul, suprapopulat îşi varsă în afară excedentul uman, ieşirea avînd loc de obicei pe căile vestului: puntea Sinaiului, îngusta panglică a Nilului, nu sînt obstacole spre Sahara şi ţările Apusului.

Predominanţa exodului spre vest este motivată geografic şi istoric. *Geografic*: spre nord, deşerturile reci iau locul deşerturilor calde. Arabii nu triumfă în Asia Mică, în secolul al VII-lea, deoarece cămilele lor nu pot rezista frigului aspru al platourilor actualei Anatolii, unde se aclimatizează în schimb cămila din Bactriana. Pe cînd Sahara este prelungirea deşertului Arabiei dincolo de fosa Mării Roşii. *Istoric*: deşerturile din nord, din Asia centrală îşi au propriii nomazi, cămilele cu două cocoaşe, caii, cavalerii, propriile lor mişcări migratoare violente. Cu siguranţă nu sînt spaţii goale care să poată fi umplute cu uşurinţă.

Nu fără ezitări, Arabia beduinilor şi-a pus în serviciul Islamului forţa combativă excepţională. Nomazii nu se vor fi convertit de la o zi la alta. Fără încetare, ei vor rămîne luptători, instabili. În Spania cucerită, pe vremea califilor umayyazi, disputele se aprind din nou, între originarii din Yemen şi cei din Qais, la mii de leghe de ţările şi disputele de origine.

La moartea Profetului de altfel, toţi nomazii aparent supuşi s-au răsculat. Represiunea a fost lungă, iar *succesorul* lui Muhammad, califul Omar (634—644), nu a găsit o soluţie mai bună la aceste dispute infernale decît să arunce cavalerii şi cămilarii în *jihad*: un mod de a-i îndepărta din Arabia şi totodată de a evita disputele între triburi.

Beduinii vor realiza astfel primele cuceriri ale Islamului. Pe imense distanţe, trebuie să ne imaginăm drumul acestor grupuri restrînse, acestor popoare în miniatură, cu convoaiele lor, cu corturile din păr de cămilă şi capră, transportînd cu ele obiceiurile, deprinderile, orgoliul lor, profunda dorinţă a păstorilor de a rămîne păstori, dispreţul faţă de viaţa sufocantă a sedentarului. Aceşti corpusculi supun unui adevărat

bombardament spaţiul vast pe care îl va umple spre vest cucerirea musulmană. Ei se implantează pretutindeni, şi o dată cu ei limba lor, folclorul, defectele şi virtuţile lor; în primul rînd al acestora din urmă — înclinaţia pătimaşă pentru ospitalitate, o trăsătură caracteristică Islamului în întregul său.

Cunoaştem înaintarea îndelungată a tribului Banū Hillāl: plecaţi din sudul Hidjāzului în secolul al VII-lea, se simt stingheri în Egiptul de sus pe la 978; sînt împinşi în Africa de nord la mijlocul secolului al XI-lea, ca o furtună de lăcuste, zdrobiţi de berberi în secolul al XII-lea (lupta de la Setif, 1151) şi dispersaţi apoi în Maghreb. Epopeea lor reînvie astăzi în folclor, „din deşertul Transiordaniei pînă la Biskra şi Port-Etienne", în Mauritania.

• ***„Civilizaţie" şi „culturi" în lumea islamică; rolul triburilor arabe atrage atenţia asupra modului în care Islamul, această civilizaţie care va fi în curînd atît de rafinată, şi-a sprijinit succesiv aproape toate reuşitele pe forţele puternice ale „culturilor" luptătoare, ale popoarelor primitive pe care de fiecare dată le-a asimilat şi „civilizat" rapid.***

De-a lungul unui secol, triburile arabe i-au oferit prima din aceste reuşite. Apoi, cu muntenii aspri din Africa de nord, berberii, Islamul a cucerit Spania, după care a construit Egiptul fatimid. În sfîrşit, el se va servi de turco-mongoli, nomazi pe care i-a găsit în faţa porţilor sale, aproape de el, în Asia centrală şi pe care a ştiut să-i convertească începînd din secolul al X-lea, mercenarii turci formează esenţialul armatelor califilor din Bagdad, dovedindu-se soldaţi minunaţi, arcaşi şi călăreţi extraordinari.

Djāhiz, marele scriitor arab din secolul al IX-lea, îi persiflează puţin pe aceşti neciopliţi în portretul de neuitat pe care li-l face. Dar încă o dată istoria va fi aceeaşi: săracii vor deveni bogaţi, nomazii — citadini, şi ei vor dovedi că, de la servitor la stăpîn, calea este uneori scurtă. Mercenari în ajun, stăpîni a doua zi, turcii selgiukizi, apoi turcii osmanlîi vor fi noii prinţi ai

Islamului. „Marele senior“ sau „marele turc“ va fi titlul pe care Occidentul îl va da suveranilor osmanlîi cînd căderea Constantinopolului (1453), devenită capitala imperiului, le va fi dovedit definitiv puterea.

Poate că este una din legile destinului Islamului de a atrage, a folosi popoarele primitive care-i înconjoară sau îi străbat teritoriile, şi de a sucomba astfel sub greutatea violenţei lor. Apoi totul se restabileşte şi se cicatrizează. Luptătorul primitiv, eficace, dispare în viaţa urbană atotputernică a Islamului.

CAPITOLUL II

CE NE ÎNVAŢĂ GEOGRAFIA

Islamul implică o serie de spaţii, legate unele de altele, atinse la marginile lor de variaţii destul de puternice. Istoria Islamului nu a fost şi nu este o istorie liniştită.

Totuşi, aceste variaţii (raportate la ansamblul spaţiului) rămîn relative. Imensa scenă islamică prezintă în mare o evidentă stabilitate. Ea se oferă ca o serie de realităţi şi de explicaţii.

Pămînturile şi mările Islamului

Hărţile spun esenţialul. Am reprezentat regiunile ocupate, apoi abandonate de Islam, de fiecare dată în faţa unor civilizaţii străine şi rivale: Sicilia, Peninsula Iberică, Septimania, Italia meridională, Mediterana occidentală, în faţa Occidentului; Creta, Peninsula Balcanică în faţa Europei orientale, a creştinătăţii ortodoxe în mare; cîmpia centrală indo-gangetică, Dekkanul septentrional şi central, în faţa lumii hinduse.

Regiunile ocupate dintotdeauna de Islam, sau cel puţin de multă vreme, rămîn şi astăzi nesfîrşite. Nu întotdeauna foarte bogate, ele se întind din Maroc şi Sahara atlantică pînă în China şi Insulinda, „de la Dakar la Djakarta“, potrivit subtitlului unei cărţi recente.

Să nu uităm în această enumerare că enormele spaţii maritime, odinioară mai mult sau mai puţin folosite, astăzi aproape întotdeauna în afara jurisdicţiei

statelor musulmane, care au rămas doar cu o îngustă fîşie de-a lungul coastelor. Marea aparţine celor care o străbat, iar astăzi nu mai există practic marină musulmană. Odinioară, lucrurile stăteau cu totul altfel în Mediterana, Marea Roşie, Golful Persic, Marea Caspică şi mai ales în Oceanul Indian; graţie alternanţei musonilor, o navigaţie activă menţine aici multă vreme schimburi importante în beneficiul corăbiilor arabe, a luntrelor, nave cu planşeele unite prin corzi din fibră de palmier şi în construcţia cărora nu se foloseşte nici un cui. Din secolul al IX-lea, aceste vase cu pînză ajung la Canton. Vasco da Gama le va hărţui şi jefui în 1498. Totuşi, nici portughezii şi nici olandezii sau englezii mai tîrziu, nu le vor elimina din traficul rentabil al Oceanului Indian. Abia spre sfîrşitul secolului al XIX-lea vaporul le va învinge.

Prezenţa musulmană pe mare a fost deci durabilă. Gloriile străvechi ale Islamului nu au fost doar ale călăreţilor săi, ci şi ale oamenilor mării, al căror simbol rămîne Sindbăd Marinarul.

• ***Primatul Mediteranei: în Mediterana s-a jucat partea esenţială a acestei mari aventuri.***

Sindbăd vorbeşte despre odisee, însă de-a lungul unor întîmplări uimitoare, minuni şi catastrofe ale Oceanului Indian. Dar să nu ne amăgim — în Mediterana s-a jucat destinul maritim, *mondial* al Islamului. Aici, el a fost victorios, a luptat cu disperare şi în cele din urmă a pierdut.

Aproape întreaga Mediterană s-a numărat printre importantele cuceriri ale Islamului, alături de Siria, Egipt, Persia, Africa de nord şi Spania. Cucerirea ei ar fi fost pecetluită dacă musulmanii, instalaţi în Creta în 825, ar fi rămas aici, dar Bizanţul a recuperat acest avanpost esenţial în 961 şi s-a menţinut în Cipru şi la Rhodos, păstrînd în mînă cheile căilor ce duc la Marea Egee.

Deci eşec, semieşec la est: Bizanţul va păstra această mare presărată cu insule şi, în jurul Peninsulei Balcanice, atît întinsa Mare Neagră cît şi Adriatica,

această cale a Italiei pe care o va utiliza prima avuţie, modestă, a Veneţiei: cea a cărăuşilor de lemn, de sare, de grîu, în serviciul extrem de bogatului Bizanţ.

În acest timp, cealaltă Mediterană, occidentală, cădea sub puterea marinarilor din Egipt, Africa de nord, Spania, trecuţi cu toţii sub flamura verde. Andaluzii au fost cei care au cucerit Creta, în 825; tunisienii sînt cei care s-au instalat în Sicilia, între 827 şi 902. Insula a cunoscut atunci un avînt prestigios. Ea a devenit sufletul viu al Mediteranei „sarazine", cea mai frumoasă reuşită urbană fiind Palermo, în mijlocul acelei Conca d'Oro pe care irigaţiile o transformă într-o grădină a paradisului.

Musulmanii s-au aflat şi în diferite locuri din Corsica sau Sardinia, un moment în Provenţa; ei ameninţă, insultă Roma, debarcă cînd doresc la gura Tibrului. Sînt instalaţi solid în Baleare, arhipelag esenţial pentru legăturile din vestul mediteranean, loc de escală pe ruta directă Spania-Sicilia.

Dintr-odată, marea, purtătoare a bogăţiilor, trece în slujba Islamului; ea face să crească şi să respire oraşele-i maritime: Alexandria (de pe atunci sucursala uriaşei metropole interioare Cairo), Palermo, Tunis (retras, din prudenţă parcă, spre interiorul continentului). Alte cetăţi apar sau renasc: Bougie, cu pădurile-i apropiate, indispensabile construcţiilor navale, Alger, Oran, amîndouă modeste încă, activul port spaniol Almeria şi, pe Guadalquivir (marele fluviu), metropola puternică îndreptată spre Atlantic, Sevilla.

Această şansă durează peste un secol. Fără îndoială, Islamul se loveşte curent de pirateria creştină: este soarta bogaţilor să ofere pradă şi tentaţii săracilor. În secolul al X-lea, contrar situaţiei clasice, mai tîrziu, bogat este musulmanul, iar pirat — creştinul. Amalfi, Pisa, Genova sînt cuiburi de viespi. Totul se agravează şi se precipită o dată cu cucerirea Siciliei de normanzi (1060-1091). Rapidele nave ale acestora se aruncă şi ele asupra corăbiilor musulmane. Ocuparea Siciliei este prima breşă deschisă în monopolul maritim al "necredincioşilor".

Urmează o asfixie, o închidere progresivă, o jenă curînd resimţită în întregul „lac musulman". Pe la 1080,

în epoca lui Cid Campeador, în ajunul sosirii almoravizilor (veniţi din Sudan şi Africa de nord în ajutorul musulmanilor din Spania, 1085), un poet arab din Sicilia ezită să accepte oferta de a se duce în Spania, în pofida celor cincizeci de dinari de aur care i se oferă de către regele din Toledo, Motamid: „Nu vă miraţi văzînd cum mi-a albit părul de supărare, dar miraţi-vă de ce negrul ochilor nu mi-a albit! Marea aparţine rumilor, corăbiile nu circulă decît expunîndu-se unor mari riscuri, doar continentul este al arabilor!“ Ce revanşă deja!

Cruciadele care încep curînd (1095—1270) permit recucerirea mării interioare — inclusiv spaţiul fortificat bizantin — de către flotele oraşelor italiene. Marile episoade clasice (cucerirea Ierusalimului în 1099, fondarea statelor din Ţara Sfîntă, cucerirea Constantinopolului de către latini în 1204 în urma fabuloasei abateri a Cruciadei a IV-a) nu trebuie să ascundă o altă realitate majoră: *cucerirea spaţiului maritim şi comercial al Mediteranei.* Cînd în 1291, o dată cu fortăreaţa Saint-Jean-d'Acre, creştinătatea îşi pierde ultimul punct de sprijin *important* în Asia, ea îşi menţine totuşi supremaţia necontestată asupra întregii Mediterane.

Riposta Islamului va surveni abia două-trei secole mai tîrziu, cînd turcii osmanlîi vor încerca să recucerească supremaţia navală. Victorioşi la Prevesa (1538), Mediterana devenise aproape a lor, dar imensa înfrîngere de la Lepante (1571) a pus aproape imediat capăt acestei întoarceri a norocului, care viza de altminteri doar supremaţia militară. Niciodată nu a existat decît o flotă turcă destul de mediocră de corăbii de transport (greceşti în majoritate şi limitate la traficul între Istanbul, Marea Neagră şi Egipt) în faţa numeroaselor flote ale Veneţiei, Genovei, Florenţei...

A apărut apoi, fără îndoială, îndelungata activitate a corsarilor musulmani în care s-au remarcat îndeosebi algerienii. Cu toate acestea, nord-africanii nu au avut niciodată o flotă *comercială.*

Astfel, în Mediterana au alternat gloriile şi catastrofele. În Oceanul Indian timpul s-a scurs mai liniştit, pînă

la apariţia portughezilor, în 1498, după periplul de la Capul Bunei Speranţe. De acum înainte Islamul este înconjurat, prins din spate.

• *Eseistul Essad Bey are dreptate să spună: „Islamul înseamnă deşertul“, dar acest deşert, acest ansamblu de deşerturi mai degrabă, se plasează, pe de o parte, între două căi de navigaţie, două întinderi de apă sărată — Mediterana şi Oceanul Indian —, iar pe de altă parte între trei mase destul de dense de oameni — Extremul Orient, Europa, Africa Neagră.*

Înainte de orice, Islamul este un „continent intermediar“, el uneşte aceste întinse regiuni între ele.

Evident, de la Atlantic la pădurea siberiană şi China de nord există deşerturi şi deşerturi: deşerturile calde din sud se deosebesc de deşerturile reci din nord, acestea fiind în mare, zona cămilei cu două cocoaşe — adevărata cămilă —, iar celelalte domeniul dromaderului. O linie trasă de la Caspica la gura Indusului aproape separă aceste regiuni.

Bineînţeles, nu există deşert care să nu aibă spre margini zone de stepe şi oaze în care brăzdarul şi săpăliga sedentarului să nu amenajeze culturi. Există chiar, în aceste vechi ţări civilizate, paradisiace, oazele fluviilor Nil, Tibru, Eufrat, Indus, Amu şi Sîr Daria, şi excelentele soluri, rare şi lucrate de multă vreme, ce-i drept pînă la punctul de a fi adeseori epuizate. Din cauza climei, ele sînt fragile, ultrasensibile la cele mai mici greşeli ale oamenilor, la cele mai mici accidente naturale. O invazie, un război prelungit, ploi violente, o suprapopulaţie periculoasă şi întinse zone agricole sînt pe punctul de a se pierde, în sensul exact al cuvîntului: deşertul a înghiţit, a acoperit oraşe, cîmpii...

Islamul încorporează astfel în destinul său aceste multiple fragilităţi subiacente. Oraşele sale prea încărcate, populate datorită comerţului, cîmpiile prea înguste, civilizaţia sa permanent tensionată se află sub semnul unor dificultăţi neîncetate. O hartă actuală a populaţiei o semnalează cu precizie: lumea islamică este formată

din cîteva zone dens populate, cu goluri imense între ele. Nici ingeniozitatea construcţiilor hidraulice, nici succesele culturii *dry farming* (în sol uscat), nici tenacitatea ţăranilor rezistenţi şi nepretenţioşi, nici utilizarea unor arbori atît de minunat adaptaţi ca măslinul sau curmalul nu reuşesc să dea lumii islamice o viaţă sub semnul siguranţei cotidiene, şi mai puţin încă al abundenţei: orice abundenţă este aici de moment — sau sub semnul excepţional al unui lux social, cel puţin dacă nu este privilegiul vreunui oraş anume.

Este cazul — doar la prima vedere paradoxal — al oraşului Mecca, cu bogăţiile imense pe care i le aduce afluxul de pelerini. Aici totul este posibil, miraculos posibil. În 1326, Ibn Battūta, cel mai mare dintre toţi călătorii arabi, îi cînta abundenţa, „savoarea delicioasă" a „cărnurilor sale grase", fructele excelente, struguri, smochine, piersici, curmale „care nu au echivalent în lume", pepeni galbeni incomparabili... „Pe scurt — conchidea el —, toate mărfurile ce pot fi găsite în diferite ţinuturi sînt adunate în acest oraş." În alte părţi, foamea rămîne cel mai adesea inevitabilă. „Ştiu să-mi ascund foamea în străfundurile măruntaielor, spune un poet arab, la fel după cum o torcătoare iscusită ţine strîns în mînă firele pe care i le torc degetele." Iar un camarad al lui Muhammad, Abū Horaira, spune despre Profet: „A părăsit lumea aceasta fără a fi mîncat măcar o dată o pîine de orz pe săturate..."

Consecinţele sînt uşor de sesizat. Rezultatul lor obişnuit este nomadismul exclusiv, pastoral, în forme diverse şi pe care le-am semnalat în legătură cu Arabia. *Mutatis mutandis*, imaginea este valabilă pentru întregul spaţiu al deşerturilor în care lumea islamică este condamnată să trăiască. Portretul beduinului a fost adesea conturat, şi fără indulgenţă, drept cel al unui primitiv, în pofida titlurilor sale de nobleţe. Dacă el nu-i înţelege deloc pe sedentari, nici aceştia nu-l iartă. Un islamolog, Jacques Berque, afirmă pe drept cuvînt: „Cît de frumos este acest beduin, atît de des defăimat!" Da, este un eşantion splendid de animalitate umană. Pentru Islam totuşi, un colaborator atît de greu de îmblînzit, de dirijat! Dar colaborator, instrument totuşi, căci fără el...

În acelaşi timp, viaţa mizerabilă care-l înconjoară şi care-l încătuşează face dificilă ceea ce noi am numi astăzi „promovarea lui socială“, cu atît mai mult cu cît aceasta nu poate fi înfăptuită decît prin sedentarizarea pe care o detestă şi pe care atîtea state musulmane au început să o aplice astăzi pe scară largă. În ceea ce-l priveşte, Imperiul otoman o realizase, de bine de rău, începînd din secolul al XVI-lea, atît în Turcia asiatică cît şi în cea europeană, instalînd cam peste tot colonii de *yourouk*, de nomazi. Acest nomadism riguros şi „cultura“ lui închisă asupra ei însăşi semnalează un determinism evident. Omul este aici prizonierul „răspunsului“ său, pentru a reveni la limbajul lui Arnold Toynbee.

• ***Civilizaţie ducînd lipsă de oameni, Islamul a fost obligat, deunăzi, să folosească oamenii aşa cum îi erau la îndemînă. Lipsa cronică de oameni era una din formele sărăciei lui funciare.***

Paradoxal, Islamul are astăzi prea mulţi: 365—400 milioane, adică între o şeptime şi o optime din locuitorii planetei, prea mult, mult prea mult, date fiind resursele sale.

Deunăzi însă, cînd atinsese apogeul, Islamul număra poate între 30 şi 50 milioane de oameni cel mult, la o populaţie mondială de 300—500 milioane. Ceea ce este puţin, pentru că chiar dacă proporţia rămîne, *în mare*, aceeaşi, este evident că pe atunci sarcinile Islamului erau *relativ* mult mai grele decît astăzi. El conducea de fapt istoria globală a acestei planete (înaintea descoperirii Americii) care este Lumea Veche (Europa, Africa, Asia).

De unde şi atîtea sarcini covîrşitoare: guvernare, comerţ, război, supraveghere militară. Pentru a le duce la bun sfîrşit, Islamul a fost nevoit să accepte pretutindeni oamenii aşa cum îi găsea, cu o toleranţă pe care Occidentul dens populat nu o va cunoaşte niciodată. În plus, el i-a căutat în afara frontierelor sale, cu o insistenţă care face din Islamul clasic o civilizaţie sclavagistă prin excelenţă.

Această alimentare continuă, colosală a susţinut

multă vreme acţiunile lumii musulmane. Rînd pe rînd, toate ţările vecine şi-au adus tributul: creştini din Europa capturaţi pe uscat sau pe mare chiar de musulmani sau cumpăraţi de ocazie (ca sclavii prizonieri de război vînduţi de negustorii evrei din Verdun în secolul al IX-lea); negri din Africa, abisinieni, indieni, turci şi slavi prăpădiţi, caucazieni; în secolul al XVI-lea, ruşii capturaţi în raidurile tătarilor din Crimeea alimentează cu sclavi Istanbulul turc.

Aceşti sclavi reuşesc adeseori să facă isprăvi uimitoare, cum s-a întîmplat cu mamelucii din Egipt, care au luat puterea în chiar momentul în care eşua Cruciada Sfîntului Ludovic (1250). Sclavi instruiţi în meseria armelor, în majoritate de origine turcă, apoi caucaziană, ei vor guverna Egiptul în circumstanţe oarecum favorabile pînă la cucerirea otomană (1517), după care, însă, nu vor dispărea: Bonaparte îi va întîlni în bătălia de la Piramide. „Mamelucii sînt nişte parveniţi — scrie un istoric al zilelor noastre —, dar nu sînt josnici." Ienicerii turci, şi ei celebri, li se aseamănă în mare măsură.

De fapt, orice oraş musulman are cartiere cu rase, religii şi limbi diferite. În 1651, în timpul rebeliunii din palatul padişahului otoman, „blestemul lui Babel a căzut în serai asupra icoglanilor (paji şi ofiţeri ai sultanului), făcîndu-i neputincioşi". În culmea emoţiei, oamenii au uitat idiomul otoman artificial dobîndit iar „urechile celor de faţă — scrie Paul Ricaut (1668) — au fost lovite de un tumult de voci şi de limbi diverse. Unii strigau, în gruzină, alţii în albaneză, în bosniacă, în mingreliană, în turcă sau italiană". Bun exemplu, între atîtea altele (să ne gîndim la Algerul corsarilor turci)!

Continent intermediar sau spaţiu-mişcare: oraşele

Slab înzestrat, Islamul nu ar fi nimic fără drumurile care, traversîndu-i trupul deşertic, îl însufleţesc, îi dau viaţă. Drumurile îi sînt bogăţia, raţiunea de a fi, civilizaţia. Secole la rînd, datorită lor el va ocupa o poziţie „dominantă".

Pînă la descoperirea Americii, el *domină* Lumea Veche, reglementează de fapt ceea ce pe atunci era istoria sa „mondială". El singur — s-o mai spunem o dată — pune în contact marile arii culturale între care se împarte Lumea Veche: Extremul Orient, Europa, Africa Neagră. Nimic nu trece fără consimţămîntul său, sau cel puţin fără ştirea sa. El este *intermediarul.*

• ***Corăbii, caravane şi neguţători: oricît de dificilă părea uneori situaţia lui politică — şi aşa a fost adeseori —, Islamul rămîne, din punct de vedere geografic, uzufructuarul trecerilor obligatorii***

Evident, el nu este întotdeauna conştient de această poziţie excepţională, şi nici întotdeauna stăpîn pe ea. Astfel, în faţa deşerturilor reci din Asia, Islamul este victima fragilităţii, unei dominaţii slab exercitate, „marginale" — a sa — asupra unei populaţii de nomazi foarte turbulenţi. Turkestanul musulman, şir de oaze, este o regiune de avanposturi, dar niciodată de baraje eficace. De fapt este imposibil să barezi turcilor, turkmenilor sau mongolilor calea de la Marea Aral la Caspica şi Marea Neagră. Cei mai viguroşi dintre aceşti nomazi escaladează Iranul, ameninţă Bagdadul... Priviţi pe o hartă (p.123) imensul dezastru pe care îl va aduce în Est invazia mongolă din secolul al XIII-lea.

Cu toate acestea, de-a lungul secolelor, Islamul este singurul care face să circule aurul din Sudan şi sclavii negri, în tranzit spre Mediterana; mătasea, piperul, mirodeniile, perlele Extremului Orient în tranzit spre Europa. În Asia şi Africa, el ţine comerţul Levantului, care nu va ajunge în mîinile neguţătorilor italieni decît ori de la Alexandria, ori din Alep, ori de la Beirut, ori din Tripoli, Siria.

Islamul este deci, prin excelenţă, o civilizaţie care se mişcă, de tranzit, ceea ce implică îndepărtate călătorii pe mare şi pe uscat, traficul caravanelor fiind intens mai cu seamă între Oceanul Indian şi Mediterana, de la Marea Neagră pînă în China şi India, din ţările negrilor pînă în Africa de nord.

În pofida prezenţei, spre est, a elefanţilor şi pretutin-

deni a cailor şi măgarilor, *caravanele* folosesc predominant cămila. O cămilă de povară ajunge să transporte pînă la 3 chintale sarcină utilă. Cum o caravană reuneşte uneori 5—6000 de cămile, volumul său global poate fi comparat cu cel al unei corăbii de marfă foarte mari.

O caravană se deplasează, aidoma unei armate, cu şeful său, statul său major, reguli stricte, etape obligatorii, precauţii rituale împotriva tîlharilor nomazi, cu care este înţelept să închei înţelegeri. De-a lungul drumului, ea întîlneşte, la distanţe fixe, în fiecare zi de marş (mai puţin în plin deşert), marile construcţii ale *caravanseraiurilor* sau *Khān*-urilor, unde-şi adăposteşte o parte din animale şi oameni. Sînt gările caravanelor. Nu este călător european care să nu fi descris aceste săli gigantice şi confortul lor relativ. Unele există şi astăzi, ca admirabilele *Khān*-uri din Alep.

Acest sistem caravanier nu se poate lega de transporturile pe mare fără o vastă organizare semicapitalistă. Islamul îşi are *neguţătorii săi (musulmani şi nemusulmani)*. Întîmplarea a făcut să ajungă pînă la noi scrisorile unor negustori evrei din Cairo, din epoca Primei Cruciade (1095—1099): ele dezvăluie cunoaşterea tuturor instrumentelor de credit şi plată şi a tuturor formelor de asociere comercială (Italia deci nu le va inventa ulterior, aşa cum prea uşor s-a crezut). Ele semnalează de asemenea comerţul pe distanţe lungi: mărgeanul ajunge din Africa de nord în India; sclavi sînt cumpăraţi în Etiopia; fier este adus din India, o dată cu piperul şi mirodeniile. Toate acestea implică o imensă mişcare de bani, de mărfuri şi oameni.

Nimic de mirare să constatăm încă de pe atunci amploarea, fabuloasă pentru epocă, a *itinerariilor călătorilor arabi*. Islamul însuşi, care este mişcare, care trăieşte din mişcare, îi antrenează.

Ibn Battūta, un marocan născut la Tanger în 1304, care făcuse deja o călătorie „în jurul lumii" de la 1325 pînă la 1349 (Egipt, Arabia, Volga inferioară, Afganistan, India, China), ajunge în 1352 în ţările negrilor şi pe malurile Nigerului, unde se va plînge de lipsa de consideraţie a sudanezilor, musulmani şi ei, faţă de „albi". La

Sidjilmāsa, oraşul aurului, el întîlneşte, cu oarecare uimire ce-i drept, pe unul din compatrioţii săi din Ceuta, fratele unui anumit Al-Buchri, pe care îl cunoscuse în China... Islamul acestei epoci abundă în dezrădăcinaţi de acest gen pe care ospitalitatea musulmană (asemănătoare ospitalităţii ruseşti) îi primeşte fără neîncredere, de la Atlantic la Pacific.

• ***Aceste mişcări ar fi inimaginabile fără oraşe puternice. Fireşte, acestea se înmulţesc rapid în Islam. Ele sînt motoarele care fac posibilă această imensă circulaţie.***

Căci totul trece prin ele — mărfurile, animalele de povară, oamenii, ba chiar şi bunurile culturale cele mai preţioase. Din acestea din urmă, în drum spre Europa, ar putea fi schiţat un imens tablou de onoare (heteroclit şi care nu va fi niciodată complet): plante îndepărtate (trestia de zahăr, bumbacul), viermele de mătase, hîrtia, busola, cifrele indiene (numite arabe), praful de puşcă (probabil) şi, concomitent cu o anumită medicină foarte reputată, germenii celor mai teribile maladii epidemice, originare din China şi India, patriile holerei şi ciumei...

În mare, toate aceste oraşe se aseamănă. *Străzile* sînt strîmte, în general în pantă pentru ca apa ploilor să le cureţe de la sine. Atît de strîmte încît adeseori doi măgari cu povară nu pot trece unul pe lîngă celălalt. La şapte coţi — lăţimea prevăzută de un *hadit* al profetului — trecerea ar fi posibilă, dar casele uzurpă spaţiul străzii — verticalitatea nu este decît teoretic un obstacol; în plus, ele sînt construite pe console, de cele mai multe ori, ca şi casele occidentale din Evul Mediu. Totul se explică prin faptul că Islamul interzice (cu excepţii cum sînt Mecca, la Djudda, portul ei, şi Cairo) casele cu etaje, semn de orgoliu din partea proprietarilor, demn de dispreţ.

Dată fiind dezordinea, absenţa oricărei administraţii municipale, de îndată ce un oraş cunoaşte o creştere demografică ceva mai serioasă, aceste case joase îi invadează spaţiul, se împing unele în altele, se înghesuie.

Francezul Thévenot se mira în 1657 că „la Cairo nu există nici o stradă principală, ci o mulţime de străduţe care şerpuiesc în toate părţile, ceea ce dovedeşte că toate casele au fost construite fără nici un plan, fiecare ocupînd tot locul pe care se putea construi, fără a ţine seama de faptul că barează sau nu o cale de trecere."

Un alt francez, Volney, descrie aceleaşi străzi un secol mai tîrziu (1782): „Cum nu sînt deloc pavate, mulţimea de oameni, de cămile, măgari şi cîini care se înghesuie ridică un praf supărător; deseori proprietarii stropesc cu apă în faţa porţii, astfel încît prafului îi urmează noroiul şi aburii rău-mirositori. Contrar obiceiului din Orient, casele sînt cu două sau trei etaje, terminîndu-se cu o terasă pavată sau podită cu pămînt; majoritatea sînt construite din pămînt şi cărămizi prost arse, iar altele din piatră moale cu granulaţie frumoasă scoasă din muntele Moqattam din vecinătate; toate aceste case au aerul unei închisori pentru că le lipsesc ferestre spre stradă... ". Aceeaşi imagine referitoare la Istanbul, o regăsim la mijlocul secolului al XIX-lea: „nu numai vehiculele, dar chiar şi caii trec cu greutate. Strada Divanului, cea mai largă în această epocă, nu depăşeşte 2,50—3 metri în unele locuri."

Toate acestea sînt, în general, adevărate. Cu toate acestea, în secolul al XI-lea Cairo avea case de şapte pînă la douăsprezece etaje, iar în secolul al IX-lea Sāmarrā avea o şosea dreaptă de mai mulţi kilometri, cu o lăţime de 50 pînă la 100 metri. Excepţii care confirmă regula!

Oricît de strîmtă ar fi, strada într-o ţară musulmană este întotdeauna deosebit de animată, este loc de întîlnire, mai ales pentru un popor căruia îi place să se exteriorizeze. Ea este „artera esenţială... unde îşi dau întîlnire povestitorii, cîntăreţii, îmblînzitorii de şerpi, saltimbancii, tămăduitorii, şarlatanii, bărbierii — toate aceste ocupaţii fiind foarte suspectate de canoniştii şi moraliştii islamici. Mai sînt şi copiii cu jocurile lor, uneori violente...". Circulaţiei străzii i se adaugă confortul, rezervat femeilor, circulaţiei pe terase.

Dezordine deci. Totuşi, aceasta nu exclude niciodată un *plan de ansamblu*, cu atît mai mult cu cît acesta este

legat de structurile înseşi ale oraşului, de viaţa locuitorilor lui. În centru — Marea Moschee, cu predica săptămînală, „spre care totul se adună şi de la care totul se răsfiră, ca şi cînd ar fi o inimă“ (J. Berque). În apropiere — *bazarul*, adică cartierul negustorilor cu străzile prăvăliilor (*sūq*) şi caravanseraiurile, care sînt antrepozite de mărfuri, băile publice, care s-au implantat sau au subzistat în pofida numeroaselor blamări pe care şi le-au atras. Meşteşugarii sînt dispuşi în mod concentric, începînd de la Marea Moschee: mai întîi fabricanţii şi negustorii de parfumuri şi tămîie, apoi prăvăliile unde se vînd stofe şi cuverturi, bijutierii, mărfurile alimentare, şi în sfîrşit meseriile cel mai puţin nobile — pielarii, cizmarii, fierarii, olarii, şelarii, boiangiii... Cînd ajungi la ei, ai atins deja limitele oraşului.

Fiecare din aceste amplasamente corporative este în principiu fixat o dată pentru totdeauna. De asemenea, în general, cartierul Prinţului (*maghzen*) se află la marginea oraşului, la adăpost de răzmeriţe şi alte surprize populare. Alături de el şi sub protecţia sa — cartierul evreiesc, *mellah*. Acestui mozaic i se adaugă diversitatea foarte mare a cartierelor rezidenţiale, împărţite potrivit etniilor şi religiilor (45 de cartiere în Antiohia). „Oraşul este un agregat de cetăţi trăind sub teama masacrului.“ Se poate deci afirma că colonizarea occidentală nu a creat nicăieri segregaţia rasială, chiar dacă, ce-i drept, nu a suprimat-o.

Sub dezordinea aparentă, această rigiditate este accentuată prin faptul că adesea, oraşele se află între *ziduri cu porţi somptuoase*, înconjurate de cimitire vaste uzurpate cu dificultate de urbanism. Astăzi, circulaţia necesară vehiculelor şi automobilelor impune transformarea lor, uneori exagerată. În elanul lărgirii străzilor, Istanbulul s-a transformat în ultimii ani într-un şantier neverosimil de amenajări: case tăiate în două ale căror porţi interioare se deschid în gol, noua stradă principală în care dau străzi laterale suspendate „ca nişte văi glaciare“, păduri de canalizări devenite aeriene după debleieri precipitate...

Dacă este adevărat, în mare, că oraşele musulmane nu aveau nici libertăţile politice şi nici sensul ordinii

arhitecturale pe care aglomerările din Occident au încercat să le dobîndească deîndată ce s-au dezvoltat suficient, ele dispuneau totuşi de toate funcţiile care constituie un oraş, inclusiv o burghezie întotdeauna conformistă, inclusiv mase de săraci, de meşteşugari nevoiaşi, de borfaşi, cu toţii trăind mai mult sau mai puţin din „firimiturile de la masa bogaţilor", inclusiv o viaţă rafinată, mai liberă decît în alte părţi şi ale cărei plăceri par rigoriştilor de o perversitate intolerabilă. Ele sînt citadele ale spiritului graţie şcolilor de pe lîngă moschei şi universităţilor. În sfîrşit, ele constituie o atracţie constantă pentru ţăranii din împrejurimi, pe care-i îmblînzesc şi-i domesticesc, potrivit vechii reguli a jocului, imuabilă de cînd există oraşe şi sate. „Nu există în lume oameni care să aibă mai multă nevoie de o corecţie, pentru că sînt hoţi, tîlhari, răufăcători" — afirmă un orăşean din Sevilla, referindu-se fără îndoială la disputele fără sfîrşit care se iscă la porţi, sau chiar în piaţă, cu ţăranii ce vînd animale, carne sau piei, unt rînced, palmieri pitici, „iarbă verde" sau mazăre. Dar şi orăşenii sînt vigilenţi şi şireţi, şi îşi iau revanşa înzecit. Hoţul este furat la rîndul lui fără nici un scrupul, căci orăşeanul Islamului, mai mult chiar decît cel din Occident, ţine ferm în mînă lumea rurală deosebit de rudimentară aflată la porţile sale; astfel, Damascul controlează ţăranii vecini de la Ghouta şi muntenii din Djebel Druze; Algerul — corsarii, ţăranii din Fārs, din Mitidja şi masivele kabyle; burghezii îmbrăcaţi în mătase din Grenada — ţăranii săraci îmbrăcaţi în bumbac de pe munţii din apropiere.

Dar aceste trăsături sînt caracteristice *tuturor* oraşelor. Originalitatea aglomerărilor musulmane în raport cu Occidentul, constă fără îndoială în precocitatea lor pe de o parte, şi în dimensiunile excepţionale, pe de alta.

Importanţa oraşelor Islamului nu trebuie să ne uimească: ea ţine de esenţa civilizaţiei sale. Oraşe, drumuri, corăbii, caravane, pelerinaje, toate formează un întreg: sînt fascicule de *mişcări*, aceste „linii de forţă" ale vieţii musulmane, despre care îi place lui Louis Massignon să vorbească.

CAPITOLUL III

GRANDOAREA ŞI DECLINUL ISLAMULUI (secolele VIII—XVIII)

Apogeul, splendoarea Islamului se situează între secolele al VIII-lea şi al XII-lea. Toată lumea este de acord în această privinţă. Dar de cînd a început decăderea lui? Dacă acceptaţi explicaţia frecventă, refluxul decisiv ar fi început încă în secolul al XIII-lea. Dar aceasta înseamnă a confunda două lucruri foarte diferite: sfîrşitul unei preponderenţe şi sfîrşitul unei civilizaţii.

În secolul al XIII-lea este foarte clar că Islamul şi-a pierdut poziţia de lider. Dar pierderea foarte periculoasă de viteză în ce-l priveşte nu a început pentru el decît o dată cu secolul al XVIII-lea, ceea ce, la scara lentă a civilizaţiilor, înseamnă în urmă cu foarte puţin timp. Soarta lui este cea a numeroase naţiuni, numite astăzi subdezvoltate întrucît au ratat Revoluţia industrială, prima revoluţie capabilă să facă lumea să progreseze cu viteza fantastică a maşinii.

Acest insucces evident nu a determinat moartea Islamului ca civilizaţie. El a rămas doar în urma Europei cu o întîrziere materială de două secole, dar ce secole!

Nu a existat civilizaţie musulmană înaintea secolului al VIII-lea sau al IX-lea

Islamul ca realitate politică s-a născut în cîţiva ani, cei cîţiva ani le-au trebuit arabilor pentru a cuceri un imperiu. Dar civilizaţia islamică a provenit din unirea

acestui imperiu cu civilizaţii antice. Pentru aceasta a fost nevoie de mult timp, de generaţii întregi.

• ***Puţine convertiri, numeroşi supuşi: primul ciclu al cuceririlor, ciclul arab, a creat un imperiu, un stat, dar încă nu a creat o civilizaţie.***

La început, cuceritorul arab nu a încercat deloc să convertească. Dimpotrivă, el s-a limitat să exploateze bogatele civilizaţii ajunse la bunul său plac: Persia, Siria, Egiptul, Africa (adică Africa romană, *Ifriqya* arabilor, corespunzînd Tunisiei de azi), Spania (adică Andaluzia, *al-Andalus*). Dacă un creştin încerca să se convertească la Islam, era pedepsit cu biciul. Plata impozitelor fiind rezervată nemusulmanilor, la ce bun să-şi fi redus noii stăpîni veniturile?

„Populaţiile ţărilor ocupate... îşi păstrează modul de viaţă, fără a fi stînjenite, dar... sînt tratate ca animale superioare, de care ai grijă pentru că plătesc cea mai mare parte a impozitelor" (Gaston Wiet).

Aşa se va întîmpla sub primii patru succesori ai lui Muhammad, „califii buni conducători" (632—660) (calif înseamnă succesor, locotenent, vice-gerant, după cum consideră traducătorul), apoi sub califii umayyazi (660—750), care-şi stabilesc capitala la Damasc. În timpul acestor ani de războaie continue, niciodată sau aproape niciodată motivul religios nu s-a aflat pe primul plan. Astfel, faţă de Bizanţ, lupta este politică, nu de la religie la religie.

Mai mult, în ţările cucerite administraţia rămîne în mîinile „indigenilor", iar scriptele se ţin în continuare în greacă sau pehlvi (persana mijlocie). În sfîrşit, arta însăşi rămîne de inspiraţie elenistă, chiar în construcţia moscheilor. Curţile centrale, colonadele, arcadele, cupolele reproduc modelul bizantin. Doar minaretul — deşi evocă clopotniţa creştină — este original, conceput pentru chemarea la rugăciune făcută de *muezin*.

• ***Cotitura abbasizilor: abia spre mijlocul secolului al VIII-lea, schimbări decisive favorizează o largă frămîntare politică, socială şi curînd intelectuală, cînd califatul trece la dinastia abbasizilor iar flamura lor neagră înlocuieşte flamura albă a umayyazilor.***

Atunci, lumea musulmană se repliază spre est şi se îndepărtează puţin de Mediterana care o fascinase pînă atunci. O dată cu noii califi, capitala Islamului se deplasează de la Damasc la Bagdad, favorizînd revanşa masivă a iranienilor şi altor „clienţi" şi popoare supuse. S-a sfîrşit cu domnia arabului „pur sînge", care a durat un secol cel mult, timp de trei sau patru generaţii strălucite, timp în care „casta superioară" de războinici se pierde în deliciile bogăţiei şi luxului, civilizaţiei. Această civilizaţie despre care Ibn Khaldūn, gentilom arab din Andaluzia, va spune mai tîrziu că este „răul personificat".

Rolurile principale revin atunci firesc vechilor ţări civilizate, în momentul în care o mare prosperitate materială îşi arată pretutindeni chipul. Pe la 820, veniturile califului sînt poate de cinci ori mai mari decît venitul anual al Imperiului bizantin de atunci. Se acumulează averi uriaşe datorită capitalismului comercial precoce, ale cărui legături se întind pînă în China şi India, Golful Persic, Etiopia, Marea Roşie, Ifriqya, Andaluzia...

Capitalism, cuvîntul nu este chiar atît de anacronic. De la un capăt la altul al domeniului planetar al Islamului, comerţul cu mărfuri nu mai are limite. Un autor arab, Hariri, pune în gura unui negustor: „Vreau să duc şofran persan în China, unde am auzit că are un preţ mare, iar apoi porţelan din China în Grecia, brocart grec în India, oţel indian la Alep, sticlă de Alep în Yemen şi stofe vărgate din Yemen în Persia..." La Basra reglementările între negustori se fac potrivit principiului numit astăzi *clearing*.

Schimburile presupun oraşe. Se ridică cetăţi enorme: ele conduc jocul, nu numai Bagdadul (care, de la 762 pînă la distrugerea lui brutală de către mongoli, în 1258, va fi fără îndoială cea mai mare, cea mai bogată

capitală a Lumii Vechi, cu siguranţă un „oraş lumină“), ci şi, nu departe de el, pe Tigru, gigantica Sāmarrā (fondată în 836), cît şi marele port Basra, Cairo, Damasc, Tunis (această nouă încarnare a Cartaginei), Cordoba...

Toate aceste oraşe, plecînd de la limba Coranului şi poeziile tradiţionale, au fabricat sau refabricat (cuvîntul este doar puţin prea tare) araba numită „literală“ — limbă savantă, cu siguranţă artificială sau mai degrabă literară, care va fi idiomul comun tuturor ţărilor islamice, ca latina pentru creştini. În raport cu ea, araba din Arabia şi celelalte limbi vorbite vor căpăta tot mai mult aspectul unor dialecte. La Bagdad nu se elaborează doar o limbă, ci o literatură, o gîndire, o fervoare ecumenică, o civilizaţie, iar de aici va radia departe.

Înaintea abbasizilor are loc deja o răsturnare serioasă în recrutarea funcţionarilor. În 700, califul umayyad Ald-al-Malik îl cheamă pe viitorul călugăr Ioan Damaschinul (655—749), consilierul său pe atunci, şi-l anunţă că a hotărît să suprime din acel moment limba greacă din toate actele administraţiei publice. „Ceea ce — povesteşte istoricul arab Baladhori — a făcut multă neplăcere lui Sargun (Sergius, alt nume al lui Ioan Damaschinul), care, foarte trist, l-a părăsit pe calif; întîlnindu-se cu nişte funcţionari greci, el le-a spus: « Căutaţi-vă o altă profesiune rentabilă, căci cea pe care o aveţi acum v-a fost retrasă de Domnul.»“

Era sfîrşitul unui *modus vivendi*, unei lungi faze de toleranţă reciprocă între creştini şi musulmani; o eră absolut nouă începea.

Prin unitatea lingvistică, se crea un vehicul indispensabil schimburilor intelectuale, afacerilor, guvernării, administraţiei. Scrisorile negustorilor evrei despre care am vorbit sînt redactate în arabă, deşi scrise cu caractere ebraice.

Din acest instrument lingvistic, cultura va căpăta avantaje imense. Fiul celebrului Hārūn ar-Rashīd, Ma'mūn (813—833), va pune să se traducă în arabă un număr considerabil de lucrări străine, mai ales greceşti. Difuzarea acestor cunoştinţe a fost foarte rapidă, cu atît mai mult cu cît Islamul a cunoscut foarte curînd hîrtia,

mult mai ieftină decît pergamentul. La Cordoba, se spune, califul al-Hakam al II-lea (961–976) poseda o bibliotecă cu 400 000 manuscrise (cu 44 volume de catalog) şi chiar dacă aceste cifre sînt exagerate, trebuie amintit faptul că biblioteca lui Carol al V-lea (fiul lui Ioan cel Bun) nu conţinea decît 900.

O întreagă transformare internă are loc în cursul acestor secole importante. Religia lui Muhammad se complică în exegeze de tip bizantin, se dublează cu o mistică în care specialiştii văd renaşterea neoplatonismului. Chiar şi formidabila criză a schismei *şiite* pare să iasă din adîncimi în parte străine primului Islam arab. Şiiţii sînt legaţi de cucernicul calif Ali, asasinat de umayyazi. Ei se opun sunniţilor, care reprezintă majoritatea şi tradiţia Islamului. La unul din locurile lor de pelerinaj, Kerbela, în Irak, se adună şi astăzi mii de credincioşi. „Ali seamănă cu un al doilea Christos, iar mama lui, Fătima, cu Sfînta Fecioară. Moartea lui Ali şi a fiilor lui este relatată ca una din patimi“ (E. F. Gautier).

Astfel Islamul, pînă în profunzimea sufletului său religios, se construieşte împrumutînd de la vechile civilizaţii orientale şi mediteraneene întinerite, atrase de atunci într-o misiune laică şi spirituală comună şi în reţeaua unei limbi comune; Arabia nu a fost decît un episod; civilizaţia musulmană, dintr-un anume punct de vedere, nu începe decît o dată cu convertirile masive la Islam ale popoarelor nearabe, şi de asemenea, o dată cu generalizarea şcolilor prin „Ummă“, unitatea credincioşilor, întinsă de la Atlantic la Pamir. O dată în plus, vinul vechi umple ulcioarele noi.

Vîrsta de aur a Islamului: secolele VIII–XII

Timp de patru sau cinci secole, Islamul a fost cea mai strălucită civilizaţie din întreaga Lume Veche. Această vîrstă de aur se întinde, în mare, de la domnia fiului lui Hārūn ar-Rashīd, Ma'mūn (813–833, creatorul *Casei Ştiinţei* de la Bagdad, bibliotecă, centru de traduceri şi observator astronomic în acelaşi timp), pînă la moartea lui Averoes, ultimul dintre marii filozofi musulmani,

survenită la Marrakeş, în 1198, cînd era în vîrstă de peste 72 de ani şi ceva. Dar istoria ideilor şi artelor nu explică, singură, marile momente ale Islamului.

• ***Înainte de toate, contextul istoriei generale se dovedeşte decisiv.***

Un istoric al filozofiei musulmane, Léon Gautier, afirmă că perioadele favorabile gîndirii Islamului au fost „*epoci de pace şi prosperitate generală*, care au avut şansa de a primi protecţia unui calif luminat şi atotputernic: aşa cum, în Orient, în secolele al VIII-lea şi al IX-lea, califii abbasizi care, de la al-Mansūr pînă la al-Mutawakkil, au favorizat fără întrerupere, timp de aproape un secol, răspîndirea în lumea musulmană a ştiinţei şi filozofiei elene, graţie unei imense acţiuni de traduceri făcute de creştini nestorieni... tot aşa în Occident, în secolul al XII-lea, califii almohazi, obişnuiţi cu îndelungate conversaţii speculative cu medicul şi filozoful lor au favorizat acest lucru. Sau, dimpotrivă, perioadele favorabile au fost cele în care *decadenţa Imperiului* facilitează gînditorilor intransigenţi alegerea, dintre micii potentaţi, a unui patron binevoitor, aşa cum a fost în prima jumătate a secolului al IX-lea emirul din Alep, Sayf al-Dawla, protectorul lui al-Fārābi..."

După cum se vede, Léon Gautier pune problema în termeni de istorie politică. Civilizaţia a depins de prinţi, de "*despoţi luminaţi*". Deteriorarea rapidă a califatului din Bagdad semnalată de atîtea accidente, antrenînd o fărîmiţare nemaivăzută a spaţiului politic, nu a dăunat gîndirii, ci dimpotrivă, a favorizat o anumită libertate intelectuală, chiar şi numai prin faptul că a permis vreunui literat să fugă dintr-un stat sau să se sustragă unei protecţii princiare într-un stat vecin, alegînd o nouă protecţie. Va fi o practică obişnuită în Italia Renaşterii sau în Europa secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea. Islamul a avut adeseori acelaşi privilegiu.

Dar aceste privilegii ale spiritului, singure, nu sînt niciodată suficiente. Ele sînt sprijinite, sînt explicate de puternice privilegii materiale.

Pe la 750, Islamul şi-a atins frontierele externe

esenţiale; expansiunea lui se afla atunci blocată de ripostele străine (Constantinopolul, asediat în 718, este salvat de curajul lui Léon Isaurianul şi de focul grecesc; Galia şi Occidentul sînt menţinute prin victoria de la Poitiers, 732 sau 733, şi revolta concomitentă din Maghreb). Astfel, exterior, se stabileşte un fel de calm (relativ, dar real) şi, în contrapondere, în tot Imperiul, o economie vastă îşi găseşte fundamentele, ritmurile de creştere, prosperitatea.

Acest avînt antrenează instalarea unei *economii de piaţă*, a unei *economii monetare*, a unei „comercializări" în creştere a produselor agricole: consumate în parte pe loc, excedentul lor devine marfă, care va alimenta oraşele, permiţînd dezvoltarea lor. Comerţul cu curmale pune în mişcare în fiecare an peste 100 000 de cămile de povară. Halele comerciale ale oraşelor se numesc *casa pepenilor galbeni*, iar pepenii de Merv, în Transoxiana, se bucură de o reputaţie deosebită. Deshidrataţi, ei sînt expediaţi în mod masiv departe, în vest; proaspeţi, ei ajung la Bagdad printr-o reţea specială de poştă, ambalaţi într-o pungă de piele cu gheaţă. Cultura trestiei de zahăr naşte o industrie.

În ce priveşte produsele alimentare, trebuie evidenţiată dezvoltarea morăritului, prin mori de apă (ca cele de lîngă Bagdad) sau a morilor de vînt, semnalate din 947 la Seistan, în vreme ce la Basrah este folosit curentul Tigrului pentru a pune în mişcare roţile morilor plutitoare.

Această economie în dezvoltare explică avîntul multor industrii — a fierului, lemnului, textilelor (in, mătase, bumbac, lînă) şi o dezvoltare imensă în Orient a culturilor de bumbac. Covoarele de la *Buhara*, din Armenia, din Persia sînt deja celebre. Basrah importă mari cantităţi de cîrmîz şi indigo pentru vopsirea stofelor în roşu sau albastru. Indigoul indian, care este adus prin Kabul, are reputaţia de a fi mai fin decît cel din Egiptul superior.

Toate aceste evoluţii au nenumărate consecinţe. Economia monetară răstoarnă fundamentul unei societăţi înainte de toate senioriale şi ţărăneşti: bogaţii devin şi mai bogaţi, insolenţi; săracii — şi mai nevoiaşi. Dacă adăugăm faptul că extinderea tehnicilor de irigare

impune, întăreşte şerbia ţăranilor, pe care bogăţia Islamului îi permite acestuia să-i cumpere cu aproape de cinci-şase ori mai scump decît alţi sclavi de care are nevoie, nu sînt greu de ghicit tensiunile sociale ce se nasc.

Chiar dacă această prosperitate nu a dirijat totul, ea explică numeroase lucruri şi mai ales climatul revoluţionar, lanţul neîntrerupt de tulburări rurale şi urbane, legate deseori de mişcări naţionaliste, cum este cazul în Iran. Literatura epocii evocă noţiuni prea moderne: naţionalism, capitalism, luptă de clasă. Ascultaţi acest pamflet scris de al-Ifriki pe la 1000: „Nu, cu siguranţă nu mă voi ruga Domnului cîtă vreme voi rămîne sărac. Lăsaţi rugăciunile şeicului, comandantului armatei ale cărui pivniţe pocnesc de pline ce sînt. De ce să mă rog? Sînt puternic? Am un palat, cai, haine bogate, centură de aur? Să mă rog cînd nu am nici cel mai mic petec de pămînt ar însemna pură ipocrizie."

Cum totul se leagă, ereziile islamice care abundă în aceste secole de activitate intensă au, toate, rădăcini sociale şi politice proprii, la fel ca şi ereziile Europei medievale. Un grup heterodox se naşte, se dezvoltă, apoi se deformează în pofida persecuţiilor sau conivenţelor. Istoria gîndirii musulmane este legată fără sfîrşit de aceste grupuri explozive.

• ***Pentru a caracteriza vîrsta de aur a Islamului, istoricul A. Mez a folosit cuvîntul ambiguu Renaştere.***

Aceasta pentru a sugera că strălucirea ei nu se poate compara decît cu cea a minunatei Renaşteri italiene. În orice caz, comparaţia are avantajul că atrage atenţia asupra amestecului de bogăţie materială şi bogăţie intelectuală care au constituit momente de glorie excepţională pentru civilizaţia Islamului, la fel ca şi pentru cea a Italiei secolului al XV-lea.

Şi una şi cealaltă se sprijină pe societăţi urbane privilegiate de comerţ şi bogăţie; şi una şi cealaltă se dezvoltă în cercuri strălucite şi foarte restrînse a unor spirite de excepţie care, adăpîndu-se masiv de la civili-

zaţia antică pe care o glorifică şi o venerează, trăiesc cu secole înaintea propriei epoci. În vreme ce în exterior, în ambele cazuri, barbarii abia îşi maschează ameninţările.

Pentru Italia de la sfîrşitul secolului al XV-lea barbarii sînt muntenii cantoanelor elveţiene, sau germanii aflaţi la nord de Pasul Brenner, sau francezii, sau spaniolii încălţaţi cu espadrile, sau turcii (ocuparea fortăreţei Otranto în 1480). Pentru Islamul lui Avicenna sau Averroes, barbari sînt turcii selgiukizi, berberii, saharienii sau cruciaţii din Occident. Deseori barbarii sînt chemaţi, solicitaţi, cum se va întîmpla în Italia. Din primele momente ale califatului de la Bagdad s-a făcut apel la sclavii şi mercenarii turci. Sclavii sînt oferiţi cumpărătorilor chiar de părinţii lor, „preocupaţi de viitorul lor". În Spania, multă vreme nu a fost nevoie decît de cîteva monede de aur pentru a scăpa de creştinii invadatori din nord şi a-i trimite înapoi la ei. Apoi, într-o bună zi lupta devine serioasă. Atunci regele Sevillei, al-Mu'tamid este constrîns să se apere de barbarii creştini făcînd apel la ajutorul altor barbari, almoravizii din nordul Africii.

• ***Văzută în ansamblu, între datele pe care le-am reţinut (813-1198), civilizaţia islamică se afirmă — ceea ce este contradictoriu doar în aparenţă — ca universală şi în acelaşi timp regională, adică unitară şi în acelaşi timp diferită.***

Unitară: vedem pretutindeni construindu-se moschei, şcoli superioare potrivit unei arte uniforme, voit „abstracte". Ele prezintă un model regulat (curte centrală, arcade, bazin pentru abluţiuni, *mihrab*, nişă indicînd direcţia în care trebuie îndreptată rugăciunea, şi *minbar*, amvonul pentru predică în nava hipostilă a credincioşilor, minaret); ele folosesc aceleaşi elemente arhitecturale: coloane cu capiteluri, arce (în forme diverse: frînte, în formă de potcoavă, trilobate, multilobate, în formă de carenă de corabie, stalactite), cupole cu nervuri, mozaicuri, ceramici, în sfîrşit decoraţia caligrafică insinuantă a arabescurilor.

Unitară: pretutindeni ascultăm o poezie fidelă aceloraşi procedee şi aceloraşi locuri comune. Ea glorifică pe Dumnezeu (trandafirul fără pată, Dumnezeu), natura, dragostea, vitejia, sîngele nobil, calul, cămila („masivă ca un munte... O centură face pămîntului paşii ei"), ştiinţa, vinul interzis şi florile, toate florile. În întreaga lume islamică circulă, de asemenea, aceleaşi povestiri populare, provenite din India, cele pe care le putem citi în culegerea *O mie şi una de nopţi*, redactată tîrziu, în secolul al XIV-lea, la capătul unei îndelungate gestaţii.

Unitară: filozofia (*falsafa*) este pretutindeni reluarea gîndirii elene a lui Aristotel şi a *peripateticienilor*, ea constituie efortul imens de a-l situa pe Dumnezeu într-un *cosmos* care, după exemplul grecilor, este declarat etern, nefiind prin urmare rodul nici unei creaţii.

Unitară: întîlnim de asemenea pretutindeni aceleaşi tehnici, aceleaşi meşteşuguri şi, după cum aflăm din săpături (ca cele de la Madinat az-Zahrā', lîngă Cordoba), acelaşi mobilier, aceleaşi obiecte industriale. Şi pretutindeni aceeaşi modă, dictată de gustul Bagdadului care dă tonul. În întreaga Spanie, această ţară-terminus, poate fi urmărită sosirea acestor bunuri culturale în deplasare, moda supranumelor preluată de la poeţii celebri ai Orientului şi de care se face exces, generalizarea burnusului o dată cu sosirea almoravizilor, temele literare la modă sau reţetele medicale...

Pentru a încheia cu cîteva imagini fugitive, să semnalăm, din Persia pînă în Andaluzia, peregrinările jonglerilor, de obicei egipteni, sau ale cîntăreţelor şi dansatoarelor formate la Medina sau Bagdad, îmbrăcate în galben în Orient, în roşu în Occident şi despre care vorbesc toţi poeţii. Pretutindeni îi găsim pe jucătorii de şah şi de *kurāg*, acesta din urmă, foarte la modă, folosind figuri de cai drapaţi, făcute din lemn. Jocul era captivant: „Căpitanul din al Mu'tamid, Ibn Martin, a fost surprins la Cordoba, în casa lui, de un detaşament de soldaţi duşmani în momentul în care juca *kurāg*."

Încă două imagini: cea a vizirului — regent al Khurāsānului la începutul secolului al X-lea — care „a trimis emisari în toate ţările pentru a se informa despre

obiceiurile tuturor curţilor şi dregătoriilor din Imperiul grec, Turkestan, China, Irak, Siria, Egipt, ţara zengilor, din Zabul şi Kabul... El a cercetat cu atenţie informaţiile şi a reţinut toate obiceiurile pe care le-a considerat a fi cele mai bune" pentru a le impune la curtea şi în administraţia din Buhara; sau, ca să rămînem de astă dată în limitele stricte ale lumii musulmane, imaginea califului Hakam al II-lea din Cordoba, care cumpăra cărţile alcătuite în Persia, în Siria sau aiurea de cum apăreau şi care „a trimis o mie de dinari de aur pur la Abū'l-Faradj al-Isfahānī pentru a obţine primul exemplar din celebra antologie a acestuia" (Renan).

• ***Totuşi, această unitate culturală nu distruge particularităţile evidente şi pline de viaţă.***

În timpul marii frămîntări a Imperiului, în secolul al X-lea, fiecare regiune redobîndeşte puţină autodeterminare şi dintr-odată respiră după cum doreşte, reafirmîndu-şi geniul particular care, deşi a sacrificat şi a împrumutat mult de la ansamblu, s-a conservat totuşi cu tenacitate. O geografie deosebită se conturează atunci.

Spania musulmană, după diverse adaptări, elaborări şi contaminări, tinde să devină ea însăşi o Spanie în succesiunea multiplelor Spanii din istorie.

Mai mult încă, *Iranul* îşi afirmă particularităţile vii şi puternice. Califatul de la Bagdad i-a redat elanul, respiraţia proprie: Bagdadul este un oraş iranian. Epoca abbasizilor face avere din pămîntul ars emailat, a cărui patrie este Persia, şi din faianţa cu reflexe metalice, una din celelalte giuvaeruri ale sale. Pridvoarele imense, *iwân*, amintesc palatele lui Chosroes. Araba îşi menţine poziţia lingvistică dominantă, dar persana, scrisă de altfel cu caractere arabe, devine o altă mare limbă literară care nu va înceta să radieze departe, mai ales spre India (şi mult mai tîrziu în întreg Imperiul otoman). Fiind o limbă pe jumătate populară, ea are avantajul că este accesibilă unui public destul de vast; ea profită de asemenea de dispariţia aproape totală a limbii greceşti. Poetul Ferdousī scrie la sfîrşitul secolului al X-lea

Cartea Regilor, spre gloria vechilor iranieni. Vulgarizarea ştiinţifică a persanei devine puternică începînd din secolul al XI-lea.

Persia se prezintă cu siguranţă drept o civilizaţie naţională, un individ viguros, dar de acum înainte *în interiorul* vastei civilizaţii islamice. Magnifica expoziţie de la Paris din octombrie 1961 asupra artei iraniene este semnificativă sub acest aspect: ea deosebeşte net două perioade — înaintea Islamului şi în timpul Islamului, între ele existînd o ruptură clară, o profundă transformare, dar şi cîteva continuităţi.

Această opoziţie — universalitate şi regionalism — se regăseşte în întreaga lume islamică, dacă ar fi să ne gîndim doar la cazurile extreme care au fost India musulmană, Indonezia musulmană, Africa neagră, plămădită de Islam şi care totuşi rămîne uimitor ea însăşi.

În India, contaminarea a două civilizaţii a dat loc unei veritabile arte indo-islamice, ale cărei momente de glorie nu vor începe decît abia în secolul al XII-lea şi mai cu seamă în al XIII-lea. La Delhi mai ales au rămas vestigii uimitoare, a căror ciudăţenie se explică, de exemplu, prin faptul că prima moschee a oraşului, construită în 1193, a fost concepută de musulmani şi executată apoi de zidari şi sculptori indieni care au amestecat volutele florale în stil indian cu ornamente caligrafice arabe. Se profilează o artă particulară în care, potrivit secolelor şi locurilor, influenţa hindusă sau influenţa musulmană domină rînd pe rînd, contaminate mereu una de alta pînă cînd, în cele din urmă, în secolul al XVIII-lea, devin imposibil de diferenţiat una de cealaltă.

La etajele sale superioare, civilizaţia musulmană constituie în aceste secole de aur un imens succes ştiinţific şi o relansare excepţională a filozofiei antice. Aceste succese nu sînt singure (să ne gîndim la literatură), dar ele le eclipsează pe celelalte.

Ştiinţă şi filozofie

• ***Mai întîi, ştiinţa este domeniul în care „sarazinii" (cum sînt numiţi uneori musulmanii din aceste secole excepţionale) au adus cele mai multe noutăţi.***

Cîtuşi de puţin trigonometria şi algebra (numele este caracteristic). În trigonometrie ei au inventat sinusul, tangenta; se ştie că grecii nu măsurau unghiul decît plecînd de la coarda cercului înscris: sinusul este jumătatea acestei coarde... În 820 Chosranien (supranumele lui Muhammad Ibn Musa) a publicat un tratat de algebră care ajunge pînă la ecuaţiile de gradul doi; tradus în latină în secolul al XVI-lea, el va fi cartea de iniţiere a Occidentului. Ulterior, algebriştii musulmani vor rezolva ecuaţiile bipătrate...

La fel se poate aduce elogiu geografilor matematicieni, observatoarelor astronomice şi instrumentelor lor (mai ales astrolabul), măsurătorilor dacă nu perfecte, cel puţin excelente pe care le-au obţinut pentru latitudini şi longitudini, corectînd erorile flagrante ale lui Ptolemeu. Chiar dacă sînt profesori şi nu elevi, să le dăm note foarte bune în optică, în chimie (distilarea alcoolului, fabricarea elixirelor, acidului sulfuric), în farmacie (peste jumătate din leacurile pe care le va utiliza Occidentul vin din Islam: sena, reventul, cătina roşie, nuca vomică, cîrmîzul, camforul, siropuri, poţiuni, plasturi, pomezi, unguente, apă distilată...); medicina lor este incontestabil excelentă. Chiar dacă descoperirea lui a rămas nefolosită, egipteanul Ibn an-Nafis a pus în lumină mica circulaţie sanguină, circulaţia pulmonară, cu trei secole înaintea lui Michel Servet...

• ***În domeniul filozofiei, trebuie vorbit despre recucerire, despre o reluare a esenţialului temelor filozofiei peripateticiene.***

Elanul acestei recuceriri nu se limitează însă la reluare

şi retransmitere — chiar şi atît nefiind un merit mic —, ci această reluare este în acelaşi timp prelungire, elucidare, creaţie.

Filozofia lui Aristotel, transplantată în mediul musulman, se prezintă evident drept o explicaţie periculoasă a omului şi a lumii, faţă de o religie revelată, Islamul, care este o explicaţie generală a lumii de o rigoare extremă. Dar Aristotel îi obsedează, îi subjugă pe toţi acei *falasifaţi* (adepţi ai *falsafei*, adică ai filozofiei greceşti). Şi aici comparaţia lui A. Mez cu Renaşterea are sens: a existat un *umanism* musulman, sinuos, preţios, pe care din lipsă de spaţiu îl vom prezenta sumar.

Este vorba despre un îndelung curent de gîndire, care trebuie situat atît în timp cît şi în spaţiu. Îl vom reduce la cinci nume esenţiale: Al-Kindī, Al-Fārābī, Avicenna, Al-Ghazālī, Averroes. Avicenna şi Averroes sînt cei mai celebri, acesta din urmă fiind desigur cel mai important prin repercusiunile imense, în întreaga Europă, a ceea ce se va numi *averroism*.

Al-Kindī (nu cunoaştem decît data morţii sale, 873), s-a născut în Mesopotamia, unde tatăl său era guvernator la Kûffah. Datorită locului său de naştere, el este numit „filozoful arabilor". De origine turcă, născut în 870, *Al-Fārābi* aparţine secolului următor; el a trăit la Alep şi a murit la Damasc unde îl însoţise pe protectorul său, Sayf al-Dawla, cu prilejul cuceririi acestui oraş (în 950). El este „al doilea Maestru" (adică după Aristotel). *Avicenna* (după numele adevărat Ibn Sīnā, s-a născut la Afshena, în apropiere de Buhhara, în 980, şi a murit la Hamadhān în 1037. *Al-Ghazālī* s-a născut în 1058 lîngă Tous şi a murit în 1111 la Tous. Spre sfîrşitul vieţii lui, el devine mai degrabă anti-filozof, avocatul pasionat al religiei tradiţionale. *Averroes*, pe numele adevărat Ibn Ruşd, s-a născut la Cordoba în 1126 şi a murit la Marrakeş la 10 noiembrie 1198.

Aceste precizări topografice şi cronologice atestă că este vorba despre o cale prin timpul şi spaţiul lumii musulmane luate în întregul său, cu atît mai mult cu cît în jurul fiecăruia din marii actori au acţionat şi gîndit grupuri de alţi filozofi, auditori, cititori pasionaţi.

Acest rezumat semnalează, în sfîrşit, că ultima

flacără filozofică musulmană a ars în Spania; nu a fost cea mai înaltă, am mai spus, dar ea i-a făcut cunoscuţi Occidentului pe filozofii arabi şi pe însuşi Aristotel.

În această îndelungată perspectivă, adevărata întrebare este cea pe care Louis Gardet o pune cu forţă (răspunzînd de altfel negativ): *A existat o filozofie musulmană?* Ceea ce vrea să însemne în acelaşi timp: 1) a existat, de la Al-Kindī la Averroes, o filozofie continuă, *unitară*? 2) se explică această filozofie prin însuşi climatul Islamului? 3) este ea originală? Ca de multe ori, răspunsul circumspect şi ambiguu (şi da şi nu) se dovedeşte mai mult decît o abilitate, o necesitate.

Da, această filozofie este *unitară*: închisă fără speranţă între gîndirea greacă pe de o parte şi revelaţia coranică pe de alta, ea se loveşte de aceste ziduri şi se întoarce, fără încetare, la punctul de plecare. Greciei, înclinaţiei Islamului pentru ştiinţă îi datorează ea tendinţele raţionaliste evidente, dar nu exclusive. Toţi filozofii sînt ceea ce am numi astăzi savanţi, preocupaţi de astronomie, de chimie, de matematici, întotdeauna de medicină. Prin medicină şi-au cîştigat ei adesea favorurile prinţilor şi şi-au asigurat existenţa. Avicenna a scris o enciclopedie de medicină (Canonul). Averroes va scrie şi el una şi multă vreme medicina musulmană va fi în Europa ultimul cuvînt al Ştiinţei, pînă la, şi inclusiv, „medicii lui Molière".

Influenţa greacă dă filozofiei musulmane o unitate internă: „Autorul acestei cărţi — scrie Averroes în prefaţa pe care o face la *Fizica* — este Aristotel, fiul lui Nicomah, cel mai înţelept dintre greci. El a fondat şi a desăvîrşit logica, fizica şi metafizica. Spun că el le-a fondat pentru că toate lucrările... scrise înaintea lui despre aceste ştiinţe nu merită efortul de a vorbi despre ele... Nici unul din cei care l-au urmat pînă în zilele noastre, adică timp de peste 1500 de ani, nu a putut să adauge nimic la scrierile sale, şi nici să găsească în ele o eroare de o oarecare importanţă." Admiratori ai lui Aristotel, filozofii arabi sînt constrînşi la un dialog cu o mie de avînturi şi reveniri între o revelaţie *profetică*, cea a Coranului, şi o explicaţie filozofică umană, cea a grecilor, explicaţie şi revelaţie ce impun, într-o dispută

angoasată, concesii reciproce între raţiune şi credinţă.

Credinţa, revelată prin intermediul lui Muhammad, a transmis oamenilor un mesaj divin: va putea oare gînditorul, singur, să descopere adevărul asupra lumii şi să facă din raţiunea lui judecătorul valorii dogmelor? În faţa acestei dileme, toţi filozofii noştri se dovedesc dialecticieni abili, prea abili poate. Avicenna, spune Maxime Rodinson, „nu a fost în van un geniu, el a găsit cheia." Iată aproximativ soluţia lui, care propriu-zis nu-i aparţine: profeţii au revelat adevărurile superioare „sub formă de mituri, fabule, simboluri, alegorii, reprezentări în imagini". Este un limbaj pentru mase, menit să le asigure fericirea. Filozoful, în ce-l priveşte, are dreptul să meargă mult dincolo de acest limbaj. El îşi rezervă astfel o mare libertate de opţiune, chiar atunci cînd, de la un limbaj la altul, contradicţia este formală, ireductibilă.

De exemplu, la fel ca grecii, filozofii cred de obicei în *veşnicia* lumii. Or, dacă aceasta a existat dintotdeauna, cum se poate înţelege creaţia, *fixată în timp* de revelaţie? Mergînd pînă la capătul logicii *sale*, Al-Fārābī va afirma de asemenea că Dumnezeu nu poate cunoaşte obiectele sau fiinţele individuale, ci numai conceptele, „universalurile", în vreme ce Dumnezeul Coranului, ca şi cel din Vechiul Testament, „ştie tot ce se află pe pămînt şi în mare. Nici o frunză nu cade fără ca El să nu ştie. Nu există nici un grăunte în tenebrele pămîntului, nici un fir de iarbă, nici un pai care să nu fie consemnate într-o scriere explicită" (Coranul). Alte contradicţii: Al-Fārābī nu crede, fără îndoială, în nemurirea sufletului. Dimpotrivă, Avicenna crede, dar nu crede în reînvierea trupului, aşa cum afirmă Coranul. După moarte, sufletul ajunge în universul său — cel al fiinţelor imateriale. Deci, în mod logic, nu poate fi vorba nici de pedepse şi nici de răsplată individuală, nici de Infern şi nici de Paradis... Dumnezeu, fiinţele imateriale, sufletele constituie lumea ideală în faţa căreia materia este incoruptibilă, veşnică — veşnică întrucît „mişcarea nu a precedat repausul, şi nici repausul mişcarea... Orice mişcare îşi are cauza într-o mişcare anterioară... Dumnezeu nu are motiv să fie nou."

Aceste citate, pe care le-am împrumutat de la Renan,

sînt suficiente pentru a ne trezi curiozitatea, dar nu pentru a o satisface. Ar trebui multă migală, un mare efort pentru a urmări înlănţuirile, întotdeauna discutabile, ale acestor sisteme de explicaţie.

Nici filozofii care, de la Renan încoace, s-au interesat de aceste probleme retrospective nu le tranşează cu uşurinţă. De tendinţele lor, raţionaliste sau idealiste, va depinde de fapt interpretarea pe care o dau; sau, ceea ce înseamnă acelaşi lucru, predilecţia secretă pentru un filozof sau altul: Al-Kindī navighează pe ape religioase neînvrăjbite încă de vreo furtună; Avicenna este incontestabil idealist; Averroes este filozoful sfîrşitului lumii. Al Ghazālī, apărătorul credinţei, al tradiţiei, a preluat în numele său scolastica obstinată a primilor teologi musulmani; el doreşte să ignore filozofia peripateticiană, să o distrugă chiar, căci gîndirea îl împinge spre o cale foarte diferită, cea a misticii. Atunci, el renunţă la lume şi îmbracă haina de lînă albă (*ṣūf*) pe care o poartă *sūfii*, adepţi ai unei credinţe mistice mai degrabă decît raţionale, „nebunii Domnului", cum au fost numiţi.

Averroes, doctorul din Cordoba, s-a făcut comentatorul şi editorul fidel al operelor lui Aristotel. Meritul său constă în faptul că citează *in extenso* traducerea arabă a textului grec şi în acelaşi timp îi adaugă propriile-i idei, sub formă de remarci şi digresiuni. Textul şi comentariile vor fi traduse *din arabă* în latină la Toledo şi vor ajunge astfel în Europa, dezlănţuind aici imensa revoluţie din secolul al XIII-lea. Deci filozofia musulmană nu a murit imediat sub loviturile viguroase şi disperate ale lui Al-Ghazālī, în pofida celor spuse uneori în acest sens. Ea va muri totuşi, ca şi ştiinţa musulmană, şi încă înainte de a se încheia secolul al XII-lea. Atunci Occidentul va prelua torţa.

Oprire sau decadenţă: secolele XII—XVIII

• ***Civilizaţia „sarazină", după această înflorire extraordinară, este brusc întreruptă în secolul al XII-lea. Chiar şi în Spania, progresul ştiinţific şi filozofic,***

puterea vieţii materiale nu continuă dincolo de ultimele decenii ale secolului.

Această întrerupere *bruscă* se pune ca o problemă generală:

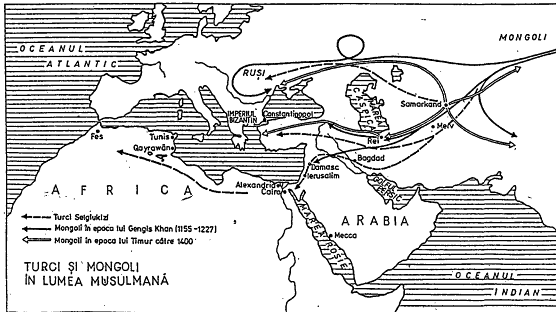
1) *Este oare vina, aşa cum s-a spus ieri, a atacurilor pasionate (şi care ar fi fost prea eficace) îndreptate de Al-Ghazālī împotriva filozofiei şi gîndirii libere?* Nimeni nu va crede cu adevărat aceasta. Al-Ghazālī a fost un produs al timpului său: el este atît consecinţa cît şi cauza. De altfel reacţia împotriva „filozofiei" a existat întotdeauna, încă de la primii săi paşi, după cum o dovedesc de-a lungul timpului nenumăratele condamnări la rug ale cărţilor, de neimaginat fără violente ostilităţi populare; după cum o dovedesc atîtea dizgraţii spectaculoase în care au crezut filozofii condamnaţi la exil, chiar dacă ei au revenit cînd circumstanţele s-au schimbat; cum o dovedesc perioadele de dominaţie a ştiinţei coranice a dreptului, *fiq*, care reduce filozoful la tăcere. Şi apoi, după Al-Ghazālī, *falsafa* a mai strălucit încă, şi nu numai cu Averroes.

2) *Este oare vina barbarilor*? Aşa a susţinut recent un istoric, S.D. Gothein. Barbarii, adică chiar cei care au salvat cu armata un Islam ameninţat pretutindeni de Occident şi de Asia şi care l-ar fi ucis astfel din interior.

Aceşti periculoşi salvatori sînt, în Spania, almoravizii, apoi almohazii, primii — berberi din Africa de nord, ceilalţi — sudanezi, saharieni, berberi. În Orientul Apropiat sînt turcii selgiukizi, nomazi veniţi din „stepa rece" a Asiei centrale, sau foşti sclavi veniţi din ţările caucaziene.

Decadenţa se va instaura deîndată ce noii veniţi vor pune mîna pe putere, „when power was taken over by barbarian soldiers slaves in almost all of the Muslim States". Căci atunci „unitatea lumii mediteraneene este ruptă", unitate din care s-a hrănit Islamul şi pe care o ignoră „aceste popoare barbare care nu au nici un rol în tradiţiile Mediteranei".

Se poate replica că aceşti barbari, în Vest ca şi în Est, nu erau, cu mult mai mult decît majoritatea arabilor, agenţii primelor cuceriri, şi că, la fel ca ei, mai mult sau

4. Au grăbit oare mongolii declinul Islamului?
Genghis-Khan (1155—1227) supune triburile mongole (1205—1208), apoi China de nord. Porneşte spre Occident, pătrunde în Caucaz prin „Porţile uralo-caspice". După el, mongolii năvălesc în Europa şi Asia: ajung în Polonia şi Ungaria (1241), cuceresc Bagdadul (1258).
Tamerlan (1336—1406) *reia cucerirea*: în 1398 ocupă Delhi; în 1401 distruge Bagdadul.

mai puţin rapid, s-au civilizat în contact cu vechile ţări islamice. Califii almohazi sînt protectorii lui Averroes. În istoria tradiţională a cruciadelor, Saladin, marele sultan de origine kurdă, adversarul lui Richard Inimă de Leu, face o impresie destul de bună, cel puţin în ochii barbarilor creştini. În sfîrşit, Islamul, graţie Egiptului, şi-a restabilit autonomia zdrobindu-i pe mongoli la Ayn Djălūt, în Siria, la 3 septembrie 1260, şi cucerind Saint-Jean-d'Acre, ultima fortăreaţă creştină din Ţara Sfîntă, în 1291.

3) *Este mai degrabă vina Mediteranei?* La sfîrşitul secolului al XI-lea, Europa a început recucerirea Mării Interioare. Marea hrănitoare iese atunci de sub controlul Islamului, iar celebra teorie a istoricului Henri Pirenne va avea de astă-dată un rol invers. H. Pirenne considera că, în cursul cuceririlor musulmane, Occidentul, privat de libera circulaţie în Mediterana, se retrăsese în sine, din secolul al VIII-lea pînă în al IX-lea. Or, invers, în secolul al XI-lea Mediterana se închide pentru Islam şi acesta este împiedicat iremediabil în avîntul şi respiraţia lui cotidiană.

Este curios că E.F. Gautier care, primul, a semnalat cu tărie oprirea bruscă a civilizaţiei sarazine, nu căutase atunci (1930) să folosească explicaţia lui Henri Pirenne care, în aceeaşi epocă, era în mare vogă. La nivelul actual al cunoştinţelor noastre, este probabil cea mai bună explicaţie de ansamblu pentru reculul brusc al Islamului.

- ***Civilizaţia islamică rezistă acestei retrageri. Ea nu va mai cunoaşte înflorirea şi recoltele de odinioară, dar supravieţuieşte.***

Cînd Paul Valéry afirma (1922): „Civilizaţiilor, ştim că sînteţi muritoare!", dramatiza, cu siguranţă. Nu sînt muritoare, la bunul plac al anotimpurilor istoriei, precum florile şi fructele — copacul rămîne. Cel puţin el este mult mai greu de ucis.

După secolul al XII-lea, Islamul va cunoaşte cu siguranţă momente foarte întunecate: *faţă de Occident*, îndelungatele încercări ale Cruciadelor (1095—1270) din care iese, aşa cum am mai spus, cu un semiavantaj, după

recucerirea fortăreţei Saint-Jean-d'Acre (1291). Dar dacă a redobîndit continentul, a pierdut marea; *faţă de Asia*, invaziile feroce, sălbatice şi îndelungi ale mongolilor (1202—1405), care-l inundă pe jumătate: Turkestanul, Iranul, Asia Mică spulberate nu-şi vor mai reveni niciodată complet. Căderea Bagdadului, în 1258, constituie simbolul acestor devastări. Islamul se va vindeca de pe urma rănilor, dar nu cu totul.

Pe de altă parte, în aceste secole sumbre — al XIII-lea, al XIV-lea — dificultăţi economice, de această dată cu caracter *mondial* — se adaugă dificultăţilor particulare ale Islamului. O criză de lungă durată s-a abătut atunci asupra întregii Lumi Vechi, din China pînă în India şi Europa. Totul se ruinează, pentru secole.

În Europa, criza apare mai tîrzie (începînd din 1350 sau 1375) şi va fi mai scurtă (se încheie între 1450 şi 1510), dar ea este evidentă: războiul numit de O sută de ani (1337—1453) este semnul ei, o lungă înşiruire de războaie străine, civile, sociale, de devastări şi nefericiri.

În dezastrele Islamului trebuie făcută deci distincţia dintre ceea ce are caracter „mondial" şi ceea ce este pur musulman.

În orice caz, în acest climat general de nefericire, de pesimism negru se poate înţelege gîndirea semeaţă a lui Ibn Khaldūn, considerat nu fără motiv drept ultimul uriaş al gîndirii musulmane. Istoric (astăzi am spune „sociolog") de origine andaluză, dar născut în Tunisia în 1332, el va cunoaşte o viaţă agitată, fiind diplomat şi om de stat, la Grenada, Tremcen, Bugia, Fes, în Siria; era *cadiu* la Cairo cînd a murit, în 1406, la un an după Tīmūr Leng, pe lîngă care fusese trimis ambasador.

Compilaţia istorică vastă pe care a lăsat-o, *Kitab El-Ibar*, tratează într-un mod original istoria berberilor. Ea era precedată de o introducere, care a fost tradusă în franceză în secolul a XIX-lea sub titlul *Prolegomenes*: ea este în sine o operă fundamentală, un eseu de metodologie şi *sociologie* a istoriei musulmane, luate în întregul ei.

• ***O dată cu revenirea frumoaselor vremuri seculare ce reanimă întreaga economie a lumii, în secolul al***

XVI-lea, Islamul profită din nou de situația lui intermediară între Vest și Est. Grandoarea turcă va dura pînă în „epoca lalelelor", pînă în secolul al XVIII-lea.

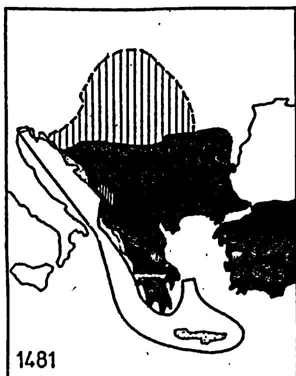
Sub aspect politic, această reînsănătoșire se află sub semnul cuceririlor rapide și fulgerătoare ale turcilor osmanlîi, începute încă înaintea căderii Constantinopolului, în 1453. Această victorie răsunătoare anunță simbolic pe cele care vor urma și care vor face din Turcia una din marile puteri mediteraneene, în secolul al XVI-lea.

Islamul întreg sau aproape întreg, este curînd regrupat, de către noii stăpîni ai Bizanțului, inclusiv Locurile Sfinte din Arabia. După 1517, sultanul otoman, „marele senior", devine *califul* credincioșilor. Turcilor nu le scapă decît Turkestanul îndepărtat, Marocul dincolo de „regența" din Alger, și Persia șiită, mai naționalistă, dacă se poate spune, decît oricînd prin avîntul dinastiei safavizilor. În acest timp mercenari musulmani, mongoli și turci — sub conducerea lui Babur, un descendent îndepărtat al lui Tīmūr-Leng — ocupă Imperiul de la Delhi și fondează în 1526 Imperiul Marelui Mogul, care se va impune în cea mai mare parte a Indiei.

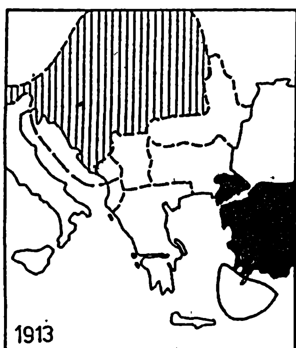
În același an 1526, în care turcii lovesc de moarte Ungaria creștină (lupta de la Mohacs), este de netăgăduit că are loc o *resurecție generală a Islamului sub forma turcă și sunnită*, care antrenează pretutindeni victoria fără replică a religiei tradiționale și ortodoxiei. Este vorba aici de o imensă afirmare a puterii, de punerea strictă la punct a spiritelor: se instaurează un regim de fier.

În Balcani și Orientul Apropiat dominația turcă a coincis cu o prosperitate materială evidentă și o puternică creștere demografică, cu profilarea orașelor industriale. În 1453, Constantinopolul număra abia 80 000 de locuitori probabil. În secolul al XVI-lea, devenit Istanbul, el regrupează 700 000 de suflete între orașul propriu-zis, cartierul grec Pera, dincolo de Cornul de Aur, și Scutari din Asia, dincolo de Bosfor. Această capitală în care se întîlnesc, ca în toate marile cetăți, un mare lux și o mizerie îngrozitoare, a furnizat modelele

5. Destinul Imperiului otoman.

Cu negru, posesiunile otomane. Cu haşuri dese, Serbia. Cu haşuri mai rare, Ungaria. Conturate cu o linie neagră groasă, posesiunile veneţiene, apoi (1913) italiene.

invidiate ale unei civilizaţii imperiale care radiază departe sub otomani, exportînd planul uriaşelor sale moschei între care Sulaymānyye, moscheea construită pentru Soliman Magnificul.

Încetul cu încetul, adevărata măreţie turcă, tăgăduită ulterior, reapare graţie cercetărilor istoricilor: imensele arhive turce, clasate în sfîrşit, încep să se deschidă pentru cercetători şi, una după alta, dezvăluie angrenajul unei birocraţii multiple, precise, progresiste,

autoritare, capabile să întocmească recensăminte detaliate, să conceapă o politică internă coerentă, să strîngă enorme rezerve de aur şi argint, să colonizeze sistematic (cu nomazi) Balcanii, scutul Imperiului în faţa Europei. Un sistem de muncă forţată, o armată uimitoare cu instrucţie dură... Stranii modernităţi, într-adevăr.

Această maşinărie se defectează, în timp, dar *nu înainte de sfîrşitul secolului al XVII-lea.* Ultima tresărire va fi asediul Vienei, în 1687... Moare oare atunci Imperiul turc de asfixie maritimă, neavînd deschidere la marile spaţii maritime libere — Atlanticul de care îl separă Marocul, Oceanul Indian unde ajunge greu prin Marea Roşie, şi Golful Persic, unde întîmpină opoziţia violentă a perşilor şi a noilor veniţi europeni, cu flotele lor superioare şi companiile comerciale solide?

A murit oare Imperiul, de asemenea, pentru că nu s-a adaptat rapid şi bine la tehnicile noi?

Sau, ceea ce este şi mai evident, pentru că din secolul al XVIII-lea şi mai ales al XIX-lea împotriva lui s-a ridicat masa puternică a Rusiei moderne? Pentru că victoriile cavaleriei austriece din timpul campaniilor prinţului Eugen (mai ales din 1716 pînă în 1718) nu puseseră în pericol decît marginile europene ale Turciei. O dată cu intervenţia rusă, un colos tînăr se ridică în faţa unui colos muribund, sau cel puţin obosit.

Oricum ar fi, Imperiul turc nu este de la bun început acel „bolnav“ pe care-l va maltrata fără ruşine diplomaţia marilor puteri în secolul al XIX-lea. Islamul turc a avut pentru multă vreme o personalitate puternică, redutabilă, strălucitoare. La fel ca şi Persia safavizilor, pe care o admiră încă un călător francez din secolul al XVII-lea, bun observator ca Tavernier... La fel cum Marele Mogul, la începutul secolului al XVIII-lea, deşi supravegheat de englezi şi francezi, a ocupat aproape la sud Dekkanul în totalitate.

Să ne ferim de asemenea judecăţi pripite asupra decadenţei foarte precoce a Islamului! Şi să nu anticipăm!

La Istanbul, secolul al XVIII-lea este „epoca lalelelor“, a celor vii şi a celor stilizate, ce pot fi recunoscute dintr-o mie: pe faianţe, pe miniaturi, pe broderii, motivul revine neîncetat. Epoca lalelelor, frumos nume pentru o epocă căreia nu i-a lipsit nici graţia, nici forţa!

CAPITOLUL IV

RENAŞTEREA ACTUALĂ A ISLAMULUI

Islamul a intrat dînd înapoi în acest infern, sau acest purgatoriu al oamenilor vii pe care din pudoare îl numim lumea a treia. Dînd înapoi, pentru că odinioară a cunoscut o situaţie *relativ* mai bună, indiscutabil.

Acest reflux mai mult sau mai puţin tîrziu, dar net, i-a adus în secolul al XIX-lea o serie de umilinţe, de amărăciuni, de suferinţe, apoi generalizarea dominaţiei străine. Faptele sînt binecunoscute. Doar Turcia va scăpa destinului comun, de unde şi reacţia brutală şi strălucită, înainte de a se întîmpla ce este mai rău, o dată cu Mustafa Kemal Paşa (1920–1938). Reacţie exemplară ce se oferă ca model victoriilor naţionale care urmară. Eliberarea Islamului este astăzi totală, sau aproape.

Mai rămîne însă problema asigurării independenţei sale; şi o alta, mai dificilă, de a păşi apoi „în ritm cu lumea" şi de a privi deschis viitorul.

Sfîrşitul colonialismului şi tinereţea naţionalismelor

Nimic mai simplu decît a marca astăzi etapele cronologice ale colonizării, apoi ale „decolonizării" diferitelor pămînturi islamice, ajunse unul cîte unul (mai puţin republicile musulmane sovietice) la deplina independenţă politică.

• ***Un colonialism sovietic? La acest capitol, obiceiul este de a nu vorbi decît despre colonialismele englez, francez, belgian, german sau olandez. Desigur, partea lor a fost imensă, dar a existat şi un colonialism rus, apoi sovietic, despre care se vorbeşte mai puţin: se pare că nu şi-a slăbit controlul asupra a 30 milioane de musulmani pe puţin, adică mai mult de întreaga populaţie a Maghrebului actual.***

Cuvîntul colonialism este oare potrivit în cazul de faţă? De la Revoluţia rusă din 1917 s-a depus un efort imens de eliberare şi descentralizare. Au fost făcute concesii autonomiilor locale, s-au înfăptuit imense programe materiale. „Astăzi, toate naţiunile musulmane din U.R.S.S., mai ales turkestanezii şi caucazienii, au propriile lor cadre ştiinţifice, administrative şi politice, *intelectualitatea* lor. Ei au recuperat întîrzierea care-i despărţea de tătari şi nu mai au nevoie să recurgă la serviciul intelectualilor din Kazan", fostul centru, exclusiv pînă ieri, al culturii musulmane în Rusia.

Acest joc a slăbit însă solidarităţile fireşti între diversele republici musulmane şi a dat uitării proiectul unui vast stat „turanic". În actualul sistem federativ sovietic, cultura este „naţională în formă, dar proletară şi socialistă în conţinut". Urmarea a fost o laicizare evidentă în detrimentul valorilor religioase ale Islamului şi, practic, un naţionalism limitat de acum la orizonturi provinciale, fără vreo legătură cu *umma* fraţilor întru Islam şi exprimat de obicei prin revendicări pe termen scurt, „vizînd amenajarea instituţiilor" sau „exigenţele cadrelor de altă origine".

Într-un cuvînt, problemele musulmane din U.R.S.S. par a fi, şi pentru moment se află, în afara revendicărilor obişnuite ale Islamului rostite cu voce tare pe plan internaţional. Republicile musulmane sovietice sînt independente, dar legate solid de ansamblul sovietic (politică externă comună, dependenţă în materie de apărare naţională, finanţe, educaţia publică, căile ferate).

Iată-ne deci departe de experienţa şi visurile lui Sultan Galiev, acel înalt demnitar comunist (1917—1923),

iar apoi agitator antirevoluţionar pînă la condamnarea lui la moarte (1929). Ca musulman, el a visat să-i unească într-un singur stat pe toţi musulmanii din ţările sovietice şi să transmită cu forţă, prin lunga lor antenă îndreptată spre est, răsturnarea ideologică şi revoluţionară pînă în inima Asiei — acest continent promis cataclismelor politice, în vreme ce Europa industrială şi muncitoare nu-i părea mai mult decît „un focar revoluţionar stins". Putea fi Islamul această torţă aprinsă spre Asia?

• ***Panarabismul, vedetă politică a unui Islam divizat: pe planul disputelor internaţionale deschise, panarabismul se substituie astăzi, cu tot elanul, islamismului în ansamblu. Nu se mai aude, nu se mai vede nimic decît el.***

Lumea pur arabă este inima evidentă, exigentă a Islamului, punctul lui nodal. De aici pînă la a confunda Orientul Mijlociu (şi prelungirea lui maghrebiană) cu ansamblul Islamului, la a nu mai vedea decît această regiune şi doar acest personaj privilegiat, nu este decît un pas: actualitatea l-a făcut cu uşurinţă. Înseamnă, evident, să iei partea drept întreg.

Dar trăsătura esenţială, insistentă a Islamului actual, nu înseamnă oare tocmai dezbinarea insidioasă, fărîmiţarea spaţiului şi unităţii sale? Aici din cauza politicii, mereu în acţiune, dincolo din cauza geografiei, care plasează anumite sectoare ale Islamului sub influenţa exclusivă a altor civilizaţii sau economii deosebite.

În arhipelagurile sud-est asiatice (Insulinda) cei 80 de milioane de musulmani care trăiesc suprapuşi sau amestecaţi cu straturi profunde de hinduism şi animism, aflaţi pe deasupra într-o structură economică foarte particulară, sînt copii pe jumătate pierduţi. În India, Pakistanul este făcut din două bucăţi enorme separate de întinderea şi multitudinea (deja ameninţătoare chiar şi numai prin număr) Indiei. În China, cei 10 milioane de musulmani formează o categorie aparte: copii iremediabil pierduţi. În Africa neagră, un Islam învingător se lasă cucerit şi deformat de un animism viu şi multiform.

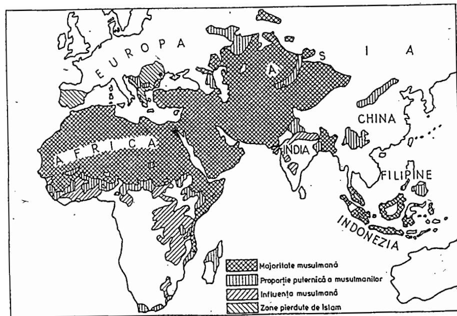
Islamismul acestor populaţii le serveşte adesea drept argument naţionalist, drept mijloc de rezistenţă. Dar pentru Islam, luat ca întreg, toate ţările musulmane care nu mai privesc spre Mecca la fel de strict ca odinioară, care nu mai participă la fel de riguros la pelerinajele unitare sau la ideea politică a unui panislamism efectiv şi unitar sînt totuşi copii pierduţi sau pe cale de a se pierde. Îndepărtarea, politica, progresele ateismului, lipsa de religie îşi aduc contribuţia. Din 1917 Mecca a primit cel mult cîteva sute de pelerini sovietici.

• ***Poate fi „epoca lui Garibaldi" o formulă actuală a Islamului? În inima ţărilor musulmane, în Orientul Apropiat, panislamismul se loveşte de naţionalisme locale ascuţite, exacerbate.***

Un exemplu frapant îl constituie dizolvarea, în septembrie 1961, a Republicii Arabe Unite, formată prin fuziunea Egiptului cu Siria. Pakistan, Afganistan, Iran, Turcia, Liban, Siria, Irak, Iordania, Arabia Saudită, Tunisia, Algeria, Maroc, Mauritania, Yemen — sînt tot atîtea unităţi ataşate prerogativelor particulare, adesea în ostilitate mai mult sau mai puţin mascată unele cu altele, chiar dacă uneori manifestă o solidaritate de moment faţă de lumea din afară şi pericolele ei.

Aceste naţionalisme exacerbate care-şi împing oamenii şi tineretul pasionat — în frunte cu studenţii — la gesturi spectaculoase, dramatice, nu par decît prea deseori perimate *în ochii nedrepţi ai unui occidental.* Avem prea multe motive pentru a regreta noi înşine naţionalismele noastre de ieri, pe care Europa le-a plătit atît de scump, pentru a nu privi, la ora Pieţei comune a Europei, cu o anumită lipsă de elan şi, s-o mai spunem o dată, cu o anumită nedreptate această înflorire de mişcări locale, cu atît mai mult cu cît aceste naţionalisme se ridică cu vehemenţă împotriva Occidentului.

Nedreptate? Iată, într-adevăr, ce afirmă, într-un limbaj admirabil, un intelectual afgan, Nadjm oud-Dine Bammate (1959): „Islamul trebuie să trăiască astăzi concomitent o revoluţie religioasă compatibilă cu

6. Musulmanii în lumea de astăzi.
(Schiţa nu indică extinderea dominaţiei vechi a Islamului asupra cvasitotalităţii Indiei.)

Reforma, o revoluţie intelectuală şi morală comparabilă cu *Aufklärung* (cuvîntul german care corespunde atît *luminilor* cît şi *despotismului luminat* din secolul al XVIII-lea), o revoluţie economică şi socială comparabilă cu cea pe care a cunoscut-o Europa în secolul al XIX-lea (Revoluţia industrială) şi, în epoca marilor sisteme regionale (adică cele două blocuri, Estul şi Vestul) trebuie să trăiască micile sale revoluţii naţionale. În momentul în care se încheie pacte planetare, ţările musulmane aşteaptă încă şi îl caută pe Garibaldi al lor."

Bineînţeles, nu este vorba de a discredita amintirea luminoasă a lui Garibaldi. Dar războaiele de unitate naţională, necesare ieri, au avut pentru Europa urmările teribile pe care le cunoaştem. Oare divizarea naţionalităţilor este, va fi ea mai profitabilă Islamului de astăzi? Nu riscă ea să ducă statele musulmane la impas, într-o lume economică ce nu permite deloc asemenea fărîmiţări? Apoi, nu este ea generatoare de conflicte periculoase? Fiecare ţară independentă ce dispune de o oarecare putere militară interpretează în manieră proprie şi în limbajul strict al intereselor şi pretenţiilor sale exclusive fie *panislamismul*, fie *panarabismul*. Astfel acţionează, în văzul întregii lumi, Pakistanul, Irakul, Egiptul, iar competiţia este deschisă şi altora.

Aceste naţionalisme sînt nu mai puţin o etapă obligatorie, preţul rolului evident pe care l-au jucat în cursul unei independenţe dificile. Fiecare naţionalism a fost, rămîne un „contra-colonialism", un antidot la dominaţia străină. O eliberare în forţă.

Nu este surprinzător faptul că toate naţionalismele arabe se întîlnesc în ostilitatea lor faţă de Israel, vechiul lor duşman. Creat în urma celui de-al doilea război mondial, statul Israel nu pare oare chiar opera Occidentului, a celui mai vrednic de dispreţ Occident? Succesele sale tehnice admirabile — alimentate de capitaluri sosite din lumea întreagă —, demonstraţiile sale de forţă împotriva Egiptului în 1948 şi în timpul afacerii Suezului, cu marşul victorios al micii sale armate de-a lungul vastei Peninsule Sinai (1956), suscită invidie, teamă şi animozitate care se adaugă unui antagonism foarte vechi.

Jacques Berque scrie pe drept cuvînt: „Arabii şi evreii sînt, şi unii şi ceilalţi, dacă îndrăznesc să spun, popoarele lui Dumnezeu. Două popoare ale Domnului în acelaşi timp este prea mult pentru diplomaţi şi statele majore! Conflictul de nedomolit rezidă tocmai în înrudirea adversarilor, proveniţi amîndoi din Abraham, înnobilaţi de acelaşi monoteism... Ei au urmat căi opuse faţă de Occident. Unii, în *diaspora*, şi-au păstrat idealul comunitar, dar în acelaşi timp au adaptat şi individul la tehnicile tenace ale *goilor*. Ceilalţi, rămaşi pe pămîntul lor dar invadaţi, dislocaţi, au avut privilegiul, sau neşansa, de a rămîne în general ce erau. De unde inegalitatea actuală a mijloacelor existente, deosebirile de ţinută şi discurs. Eseiştii arabi cei mai lucizi au meditat cu amărăciune asupra a ceea ce numesc dezastrul... din 1948. La fel ca la noi Taine sau Renan după 1870, ei îşi sfătuiesc compatrioţii să aplice ajustări corespunzătoare pentru a evita repetarea unor asemenea aventuri."

• ***Naţionalismul are un rol de jucat în viitorul apropiat: toate ţările musulmane, oricare din ele, se vor afla în faţa unor programe obligatorii de strictă austeritate.***

De fapt programe de solidaritate, de disciplină socială; naţionalismul va ajuta deci pe fiecare din aceste tinere ţări să înfrunte gravele dificultăţi economice care o presează. El le va ajuta să accepte inovaţiile necesare care se lovesc de structuri foarte vechi sociale, religioase, familiale — toate obiceiuri ancestrale seculare, perpetuate în arhaismul evident al Islamului şi care pot provoca reacţii violente.

Or, indiferent cît ar costa, Islamul trebuie să se modernizeze, să adopte o mare parte din tehnicile occidentale, devenite astăzi baza vieţii mondiale: viitorul va depinde de primirea sau respingerea acestei civilizaţii mondiale. Tradiţia puternică este în favoarea respingerii; în favoarea primirii — mîndria naţionalistă care poate determina popoarele să accepte ceea ce instinctiv resping.

Deseori, Islamului i-a fost contestată flexibilitatea necesară acestei adaptări violente, pînă acolo încît numeroşi observatori afirmă că, prin inima, spiritul şi însăşi civilizaţia lui, „impermeabilă“, „intransigentă“, Islamul va fi blocat în toate eforturile de modernizare. Dar este atît de sigur acest lucru?

De fapt, Islamul a acceptat deja această lume modernă care-l asediază, astfel încît o poate accepta în continuare. Nici creştinismul nu se acomodase deunăzi fără suferinţe şi fără reticenţe. În cele din urmă, n-a pierdut nimic din originalitatea lui în acest joc şi după concesiile necesare pe care le-a făcut.

A atribui Islamului o intransigenţă religioasă excepţională, o lipsă absolută de supleţe înseamnă a uita numeroasele lui erezii care, ele singure, sînt dovada îngrijorărilor, posibilităţilor de torsiune. De altfel, chiar Coranul deschide reformismului poarta niciodată închisă a *idjtihād*-ului. „Profetul a prevăzut cazul în care Coranul şi *Sunna* (tradiţia) nu vorbesc: pentru asemenea situaţii el recomandă să se recurgă la raţionamentul prin analogie, *qiyas*; dacă, acesta este inaplicabil, va trebui să se folosească judecata, *ray*, pe baza tuturor precedentelor. Acest efort personal de interpretare, *idjtihād*, va ocupa un loc considerabil în elaborarea viitoare a gîndirii musulmane. În zilele noastre reformismul înţelege expres să redeschidă poarta“ (Pierre Rondot). Pentru că fiecare religie îşi are porţile sale de salvare. Islamul poate frîna, obstrucţiona, dar în egală măsură el poate fi schimbat, se lasă transformat.

Economiştii, în luptă cu realităţile cotidiene, nu încetează de altfel să protesteze împotriva acestor explicaţii şablon şi „caricaturale“, constante imuabile ale vieţii musulmane.

În realitate, afirmă ei, dificultatea provine mai degrabă, concret, în saltul imens ce trebuie făcut. Islamul are faţă de Occident două secole întîrziere, tocmai secolele care au transformat Europa mult mai mult decît perioada dintre Antichitate şi secolul al XVIII-lea. Cum ar putea atunci Islamul să treacă, la rîndul său, dintr-un singur pas această etapă imensă, să zguduie, să-şi zdruncine societăţile arhaice cînd nu

dispune decît de o agricultură săracă, precară, de o industrie închistată, izolată, stingheră în mijlocul unei economii incapabile să atingă şi să pună în mişcare întreaga masă a unei populaţii prea prolifice şi prea greoaie? Apoi, ca orice societate, cea musulmană îşi are bogaţii săi, puţin numeroşi, dar cu atît mai puternici. Credinţele sau tradiţiile nu sînt adesea decît alibiurile acestor privilegiaţi care au interesul să menţină în funcţiune unele societăţi cu adevărat „medievale“ ca cea din Yemen, feudale ca cea din Iran sau arhaice ca cea din Arabia Saudită, în pofida petrolului sau din cauza lui.

În faţa acestor dificultăţi, opera reformatorilor oferă un test indiscutabil: cea brutală şi genială a lui Mustafa Kemal, în Turcia; cea violentă în cuvînt a lui Kassem în Irak; sau chiar, sub semnul obstinaţiei, cea a lui Nasser în Egipt; sub semnul abilităţii şi unei anumite înţelepciuni, ca a lui Bourguiba în Tunisia. Oricare ar fi natura sau accentul lor, obstacolele sînt adeseori aceleaşi. Toate aceste reforme au distrus o serie de pretinse tabuuri ale civilizaţiei musulmane. Testul care nu înşală este în primul rînd emanciparea femeii, pe cale de a se afirma, deşi lent. Dispariţia poligamiei, îngrădirea repudierii unilaterale de către soţi, suprimarea vălului, accesul la universităţi şi la cultură, la muncă, la dreptul de vot: toate aceste detalii au un imens efect în perspectivă.

Ele dovedesc că reformismul nu este o cauză pierdută dinainte, ci că-i trebuie susţinători, luptători hotărîţi. Lupta care începe va fi multiplă. Pericolul cel mai grav va fi de a cădea victimă farmecelor, facilităţilor sau necesităţilor unei actualităţi politice dramatizate exagerat.

Idealul ar fi să nu fie făcut decît un lucru odată şi, de fiecare dată să fie ales esenţialul. Dar politica nu este o speculaţie carteziană. Progresul economic pretinde pentru el, în Islam şi aiurea, o politică preferenţială, ba chiar exclusivă. Dar lumea în care trebuie să trăieşti te obligă adesea să abordezi dificultăţile, vechi şi noi, în ordinea în care ele se prezintă.

Toate aceste state, mîndre de independenţa lor, au astfel opinii politice revendicative, dramatizante ce

trebuie satisfăcute, deturnate de la anumite temeri fără remediu; au orgolii ce trebuie menajate: Islamul are la fel de multe ca şi Europa, ceea ce nu înseamnă puţin. Islamul are tinerii săi, studenţii nerăbdători să meargă înainte: ei seamănă cu politehnicienii noştri din 1830; are militarii săi, capabili de fapte necugetate şi lovituri de stat, ca şi militarii din America latină înainte de 1939; are partidele sale politice avide de putere, oamenii săi politici ameţiţi de propria lor imagine, de violenţa propriilor lor discursuri. Nu trebuie ridicată vocea pentru a domina zgomotul lumii?

Evident, străinii sînt prezenţi: Franţa în Africa de nord; Anglia în Kuweit şi în sudul pe jumătate nepopulat al Arabiei; Statele Unite pretutindeni, imperturbabili furnizori de sfaturi şi credite; U.R.S.S., generoasă sau rezervată, după caz, întotdeauna vigilentă în acest vast cîmp de luptă. În sfîrşit, pretutindeni revoluţia socială îşi face simţită prezenţa şi îşi formulează pretenţiile.

Ea are de partea sa suflul istoriei: în Turcia, unde lovitura de stat militară din 27 mai 1960 a trezit atîtea speranţe de reforme sociale, dar care întîrzie; în Iran, unde o revoluţie de sus, conservatoare şi progresistă, marchează puncte în pofida tineretului ostil şi partizanilor fostului ministru Mossadagh sau reticenţei partidului comunist, Tudeh; în Transiordania, unde un rege curajos înfruntă toate pericolele care-l încercuiesc; în Liban, care în momentele de înţelepciune se doreşte a fi Elveţia Orientului Apropiat; în Irak, unde revoluţia este mai mult verbală decît reală, dar unde revolta kurdă este o plagă profundă; în Egipt, unde, după secesiunea de Siria, Bikbaşir a ales hotărît calea unui comunism social pe jumătate realizat deja şi care poate fi ca o pată de ulei... Tabloul ar fi complet dacă mai semnalăm îngrijorarea Pakistanului alarmat de o Indie mai belicoasă decît se bănuia pînă acum şi care doreşte să ocupe Caşmirul; Indonezia care, încurajată de succesul indian împotriva Goa, ar dori să ia Guineea olandeză — Irian — sub protectoratul său; Africa de nord în întregime, care, după deznodămîntul tragediei algeriene, aşteaptă să vadă ce linie va urma...

Toate aceste preocupări influenţează politica statelor

islamice, expunîndu-le la izbucniri pasionale neaşteptate care, de fiecare dată, le dau lovituri serioase, nu fără contralovituri grave pentru ceilalţi. Cine ar putea stabili cît a costat afacerea pasională Bizerte (1961) Franţa (care este însă bogată) şi Tunisia (care este săracă)? În această criză, soarta oraşului-port era oare cu adevărat singura miză, sau ea a fost complicată de două orgolii, rănite unul de altul? Franţa este supărată pentru că ea consideră că a făcut mult pentru Islam, ceea ce este cît se poate de adevărat; Islamul este supărat pentru că el consideră că independenţa care i s-a acordat nu este totală, şi este adevărat că nici o ţară nu este cu totul independentă dacă economia ei o aruncă deîndată în lumea a treia.

Fostele metropole nu sînt decît în parte răspunzătoare de această dependenţă economică. Această inferioritate se datorează de asemenea multor motive particulare, trecutului Islamului, sărăciei lui naturale, demografiei sale exuberante. Sînt boli teribile, chiar dacă nu fără remediu.

Diferitele state musulmane confruntate cu lumea actuală

• ***O dezvoltare dificilă: pentru Islam, dilema este aceeaşi care se pune întregii lumi a treia. Pentru a se integra în viaţa economică a lumii, el trebuie să realizeze cît mai rapid posibil revoluţia industrială.***

Sarcină simplu de formulat, dar pentru care va trebui să plătească foarte scump, cu preţul unei munci dure ale cărei roade nu se vor vedea imediat şi nu se vor repercuta deîndată asupra nivelului de trai. Episodul colonizării nu le-a pregătit pentru această sarcină, şi cu siguranţă aici se află cea mai gravă răspundere a ţărilor colonizatoare.

Fără îndoială, nu se poate nega, cu toată buna credinţă, că aportul colonizatorilor în ţările colonizate a fost important. Ţări foarte arhaice, a căror viaţă nu se

schimbase de veacuri, au fost asociate brusc la civilizaţii foarte evoluate. Ele s-au ales cu ceva. Mai întîi cu o medicină şi o igienă moderne, care au redus în proporţii imense mortalitatea; un învăţămînt mai mult sau mai puţin important, după caz (sub acest aspect, colonizarea franceză este una din cele mai puţin reproşabile); numeroase instalaţii materiale: porturi, drumuri, căi ferate; o organizare agricolă modernă, deseori cu diguri pentru irigaţii; uneori un proiect inteligent de industrializare.

Este mult, s-ar spune. Da şi nu. Căci pe de o parte acest proiect a distrus parţial vechile structuri, iar pe de altă parte le-a reconstruit imperfect. Reconstrucţia nu a avut loc în perspectiva unei economii naţionale, ci în cea a unei economii asociate, dependentă de metropolă şi de viaţa lumii. De unde şi neregularităţile dezvoltării potrivit sectoarelor şi necesitatea în care se află astăzi tinerele state independente de a-şi reforma structurile pentru a răspunde ansamblului nevoilor lor naţionale. Această dificultate se adaugă tuturor celorlalte, numeroase, care ţin de propria lor civilizaţie, de sărăcia celei mai mari părţi a teritoriului lor.

Pentru înfăptuirea acestor sarcini, ţările musulmane au nevoie de ele însele şi, nu mai puţin, de alţii. Ele trebuie deci să se adapteze la politica schimbătoare, destul de feroce a lumii privilegiaţilor, lucru de care ele sînt în mod admirabil capabile şi conştiente. Nu le lipseşte nici inteligenţa şi nici şiretenia politică. În plus, ele mai trebuie să se adapteze la ele însele şi să se agaţe de viaţa reală a lumii. Aceasta este cea mai dificilă sarcină, cvadratura cercului.

• ***Economie şi petrol: nu există soluţie uşoară, unică. Nici măcar cea oferită de petrol, în aparenţă un binefăcător.***

Petrolul este o bogăţie incontestabilă şi efectele lui benefice se fac simţite pe plan economic în toate statele petroliere. Se ştie că cu această bogăţie, Orientul Apropiat a fost generos înzestrat.

Cu toate acestea, principalii beneficiari rămîn marile companii internaţionale, singurele care şi-au putut asuma cheltuielile imense de prospectare şi dare în exploatare: ele obţin petrolul la sursă în schimbul unor *redevenţe*; ele îl rafinează, ele îl distribuie. A-l reţine la sursă — cum a încercat Iranul să facă un moment (1951) şi cum preconizează Irakul astăzi (1961) -- este o încercare eşuată din start: petrolul nu are valoare decît dacă este vîndut. Astăzi nu mai există penurie de petrol în lume, ci dimpotrivă, iar în era atomică domnia lui riscă să nu dureze la nesfîrşit.

Un mic amănunt în plus; exploatarea străină, detestabilă, nu este singura în cauză. Redevenţele creează în ţările musulmane privilegii sociale. Banii nu se distribuie în mod egal, ei alimentează cel mai adesea luxul material al unei caste şi acest lux nu stimulează producţia locală: banii se irosesc cumpărînd în străinătate bunuri care în ţară nu vor fi niciodată productive. Arabia Saudită datorează petrolului oraşele sale noi, şoselele noi, căile ferate, aerodromurile sale, progres ce este evident. Dar îi datorează şi luxul nestăvilit, anacronic al familiei regale şi principalilor şefi de trib. Acest spectacol nu este de natură să bucure nici tineretul exaltat de revoluţia egipteană, nici burghezia ce aspiră să-şi joace rolul în afacerile publice.

Pentru un bun observator, petrolul din Orientul Apropiat pare imaginea însăşi a argintului din America în secolul al XVI-lea: el a traversat Spania fără a-i însufleţi economia, pentru a-i depăşi frontierele şi a pătrunde în economiile active ale Europei.

În orice caz, petrolul este şi va constitui prilejul a numeroase dispute în Orientul Apropiat. Cea mai recentă este cea care opune pe de o parte Irakul şi şeful său, generalul Kassem (Zaimul) şi, pe de alta, principalele opt companii internaţionale petroliere (*the Majors*, cum se spune), al căror reprezentant esenţial la faţa locului este I.P.C. (*Irak Petroleum Co*).

Discuţiile purtate de-a lungul a trei ani au fost din nou suspendate. Companiilor li s-au retras terenurile concesionate neexploatate. Fără îndoială, reconcilierea rămîne posibilă şi Irakul va obţine avantaje şi o depă-

şire a partajului tradiţional al beneficiilor (*fifty fifty*). Neîndoielnic, el a avut deja posibilitatea să introducă în prospecţiunile petroliere, şi mai ales în instalaţiile spectaculoase submarine din Golful Persic, companii japoneze şi italiene, mai binevoitoare dat fiind că sînt ultimele intrate în cursă. Dar în aceste domenii, ţările producătoare de petrol din Orientul Apropiat riscă unele calcule greşite, în pofida atuurilor pe care le deţin.

• ***Toate statele musulmane s-au pus pe treabă, au fost obţinute deja mari realizări, progresul producţiei este general. Totuşi, creşterea populaţiei repune neîncetat totul în discuţie. Totul progresează şi, cu toate acestea, mîine totul trebuie refăcut.***

Un demograf, Alfred Sauvy, se referea la acest lucru în legătură cu Orientul Apropiat într-un articol apărut în *Le Monde* (la 7 august 1956), care nu şi-a pierdut nimic din actualitate: „Lumea arabă — scria el (ar fi putut spune lumea musulmană în ansamblul ei) — se află în plină erupţie demografică: natalitatea a atins una din cele mai ridicate cote din univers, aproximativ 50 la mie, ceea ce înseamnă 6 sau 7 copii per familie. Departe de a se reduce, ea a beneficiat mai degrabă de pe urma restrîngerii poligamiei şi a progreselor în domeniul igienei. În paralel cu această natalitate-record, mortalitatea este în puternică scădere datorită diminuării epidemiilor, foametei şi războaielor intertribale. Rata actuală a mortalităţii nu este cunoscută cu precizie, dar ea se apropie de 20 la mie. O creştere a populaţiei cu 2,5—3 la sută pe an nu mai este ceva excepţional. Este cazul Algeriei, Tunisiei şi fără îndoială al Egiptului. Acest ritm (dublarea populaţiei în decursul unei generaţii) este mult superior celui care a făcut să fiarbă Europa în zilele ei de glorie (1—1,5 pe an) şi nu are nici derivativul emigrării sau al colonialismului. Lumea musulmană combină mortalitatea din Europa anului 1880 cu o natalitate atinsă în cele mai bune perioade ale Evului Mediu. Acest amestec este exploziv."

Deci „ar fi naiv să se creadă că aceste ţări ce

cunosc creşterea populaţiei, şi deci şi a nevoilor, care dispun una de petrol, alta de conducte, cealaltă de canal (Suezul) vor asista resemnate cum fluxul bogăţiilor iese din teritoriul lor, sau doar îl traversează, fără a reclama o parte importantă din ele."

● ***Incidenţele sporului demografic privesc în primul rînd creşterea, sau mai bine spus frecventa stagnare a nivelului de trai în ţările musulmane, în pofida creşterii producţiei. Fenomenul este frecvent în ţările lumii a treia.***

Cu toate acestea, pretutindeni au fost luate măsuri pozitive. Astfel numărul şomerilor a scăzut. În Tunisia, pentru a nu lua decît acest exemplu, doar prin mijloace proprii, şi fără investiţii prea mari, 200–300 000 de şomeri sau semişomeri au primit de lucru graţie construcţiilor de drumuri, terasamentelor împotriva eroziunii solului, deschiderii de şantiere urbane sau prin simple plantări de arbori. Din calculele recente ale unui economist se constată de asemenea că producţia agricolă în Orientul Apropiat a progresat în general în acelaşi ritm cu restul lumii între 1952 şi 1958. În ce priveşte industria, nu este ramură care să nu fi progresat. Dacă luăm cazul Egiptului, indicele general pentru industriile manufacturiere (1953=100) dă nivelurile următoare: 1951 — 95; 1952 — 98; 1953 — 100; 1954 — 107; 1955 — 117; 1956 — 125; 1957 — 132; 1958 — 143... În Pakistan, producţia industrială sporeşte de la 100 în 1952 la 128 în 1954, la 215 în 1958...

Se înregistrează de asemenea creşterea masei globale a venitului naţional şi deci, se pare, a posibilităţilor sporite de a consacra fonduri suplimentare investiţiilor şi de a menţine o mişcare de creştere. Dar se constată şi contracurentul sporului demografic. Masa oamenilor sporeşte mai repede decît masa bunurilor de repartizat, iar în aceste condiţii venitul pe cap de locuitor scade ca orice raport în care numitorul (populaţia) creşte mai repede decît numărătorul. La fel ca înotătorul care merge contra curentului — cu cît încearcă să avanseze,

depune eforturi mai mari şi avansează mai puţin. Islamul, unde totul progresează, constată cum nivelul de trai scade, sau este abia menţinut.

Să adăugăm totuşi că aceste calcule privitoare la venitul naţional pe locuitor nu sînt de o rigoare absolută. Destul de des chiar, cifra populaţiei este nesigură (uneori cu o probabilitate de 20 la sută). Cuantumul veniturilor se estimează, mai mult decît se calculează, cel mai adesea în absenţa oricărei *contabilităţi naţionale* riguroase. Mai mult, cum s-ar putea evalua exact veniturile unui artizanat dispersat, adeseori arhaic, şi cele ale unei agriculturi ce cuprinde vaste zone primitive de autoconsum?

Deci întotdeauna în aceste calcule este vorba de evaluări, de ordine de mărime, de nimic altceva. Dar este deja mult.

• ***Dată fiind creşterea demografică, singur faptul de a menţine la acelaşi nivel venitul pe locuitor demonstrează deci o anumită vitalitate economică, capabilă să facă faţă imensei creşteri biologice.***

Pe ansamblu, ţările musulmane dovedesc această vitalitate, şi dacă uneori există un recul, acesta este moderat. În medie, oamenii consumă sub 2600 calorii pe zi (pragul ţărilor înstărite), dar în general se află deasupra minimului vital şi pretutindeni (în afara zonei sahariene) nu cunosc domeniul necruţător al foamei: deci sub limita dintre bogăţie şi sărăcie, dar deasupra limitei sărăcie-mizerie. Iată un prim punct cîştigat.

Între aceste două frontiere, poziţia diferitelor ţări variază. Clasate după cifra venitului naţional pe cap de locuitor (în dolari SUA), succesiunea lor de jos în sus este următoarea: Libia — 36; Afganistan — 50; Nigeria — 64; Pakistan — 66; Indonezia — 88; Iordania — 100; Siria — 110; Iran — 115; Egipt — 122; Tunisia — 132; Irak 142; Maroc — 159; Algeria — 210; Turcia — 219; Liban — 247. Cifrele sînt modeste. Orice comparaţie cu cifrele europene (peste 1000) sau din Statele Unite (2200) este zdrobitoare. Ele pot fi comparate

doar cu cifrele mici ale continentului negru, de exemplu.

De remarcat că ţările asociate ieri sau astăzi cu Franţa (Liban, Siria, Maroc, Algeria, Tunisia) se află aproape pe locurile cele mai bune. Meritul nu revine cu siguranţă colonizării franceze în sine, deşi *ieri* aceasta a avut meritele sale, în esenţă în formarea unei anumite clase de intelectuali şi de cadre, a unei asocieri mai intime decît în alte părţi a civilizaţiilor şi oamenilor existenţi.

Libanul îşi datorează relativul record puterii emigraţiei sale comerciale, capitaliste şi *culturale* în întregul Islam, în Africa neagră şi America latină şi ambivalenţei sale religioase (creştină şi musulmană); Algeria — investiţiilor franceze şi internaţionale (importante succese agricole, diguri, drumuri, şcolarizare, servicii medicale, realizări petroliere în Sahara, emigrarea muncitorilor spre Franţa) pe care, îndelungatul război declanşat în 1954 nu le-a întrerupt.

În lupta pe care trebuie să o poarte, fiecare economie are şansele sau atuurile sale: Irakul, Iranul, Arabia Saudită, Algeria — au petrolul; Egiptul — apa fertilizatoare a Nilului, canalul Suez, bumbacul de înaltă calitate, industria textilă; Turcia şi Marocul — o industrializare *foarte adesea* inteligentă; Indonezia — cauciuc, petrol, mine de cositor; Pakistanul — vaste resurse de grîu, de iută.

Atuurile sînt excelente dar jocul rămîne dificil şi aleatoriu.

• ***Problemele de rezolvat sînt arzătoare. Economice şi în acelaşi timp sociale, ele se întrepătrund atît de strîns unele cu altele încît pare imposibil să fie abordate una cîte una. Toate la un loc, ele propun un program redutabil.***

Astfel, ar trebui:

a) *În primul rînd, ameliorarea agriculturii.* Atacarea deci cu violenţă a regimului arhaic de proprietate; atacarea numeroaselor probleme ale irigării, eroziunii devastatoare a terenurilor arabile. Adică tehnici şi politici agrare.

b) *Implantarea întreprinderilor industriale* (grele sau uşoare, private sau de stat) şi, pe cît posibil, legarea lor de întreaga economie a fiecărei ţări. Este necesar ca ele să se sprijine pe structura globală a acestei economii şi să o însufleţească prin acţiunea lor.

c) *Reglementarea chestiunii investiţiilor*, arzătoare pentru că implică ajutor extern (capitaluri internaţionale private — prin intermediul băncilor elveţiene —, ajutoare guvernamentale sovietice, americane sau franceze, în curînd capitaluri europene din Piaţa Comună).

d) *Crearea unei pieţe*. Aici dificultatea este dublă: nu există piaţă decît cu preţul unui anumit nivel de trai (ceea ce ne face să ne întoarcem la problema pe care tocmai dorim s-o rezolvăm) şi nu există piaţă valabilă decît dacă ea se întinde mult dincolo de piaţa naţională. De unde ideile, lansate cu mai multă insistenţă decît succes, de piaţă panarabă, piaţă maghrebiană, piaţă africană. Visuri înţelepte, realizări dificile.

e) *Educarea, formarea mîinii de lucru*, cu atît mai mult cu cît automatizarea, posibilă în cadrul unei industrii care pleacă de la zero, neglijează actuala supraabundenţă de mînă de lucru, problemă crucială şi care trebuie rezolvată înaintea oricărei alteia.

f) *Formarea cadrelor*: tehnicieni, ingineri, profesori, administratori... Învăţămîntul şi formarea tehnică sînt la ordinea zilei. Este o operaţiune de anvergură, şi numai entuziasmul popular puternic ce se manifestă faţă de învăţămînt va permite depăşirea dificultăţilor imense.

În concluzie, vor trebui făcute investiţii enorme, care uneori nu-şi vor arăta roadele decît după foarte multă vreme. „Generaţii întregi sînt sacrificate dinainte. Doar cîţiva ştiu acest lucru, ceea ce constituie un trist privilegiu. Unii poeţi siriano-libanezi tineri fac apel, pentru a-şi explica un asemenea fenomen, la mitul lui Thannus, zeul oriental hărăzit unei morţi dureroase, dar şi renaşterii. Astfel justifică ei anxietatea permanentă şi amărăciunea actuală ale poporului lor." (J. Berque).

• ***Trebuie făcută o alegere: în faţa clarităţii problemelor, a dificultăţii şi stringenţei soluţiilor, a amploarei***

sacrificiilor inevitabile, liderii diferitelor state ezită în ce priveşte strategia de urmat. Lumea le propune cel puţin două şi alegerea ce trebuie făcută comandă şi transcende întregul destin al Islamului.

În mare, este vorba fie de a rămîne în cadrul unui capitalism de tip occidental, pe jumătate liberal, pe jumătate intervenţionist, sub semnul unui anume liberalism politic; fie de a opta pentru experienţele socialiste care pot fi sovietice, iugoslave sau chineze. Mai simplu, este vorba de a menţine societatea şi guvernul aşa cum sînt, ameliorîndu-le cît de cît; sau de a dărîma edificiul dintr-o lovitură, pentru a-l reconstrui pe o altă bază.

Din nefericire, aceste opţiuni nu sînt pur intelectuale, nici chiar empirice. Ele depind de o mie de factori, unii interni, alţii externi.

Pretutindeni, sau aproape pretutindeni apare o burghezie, o mică burghezie, clasă de intelectuali în ascensiune, adesea de tineri intelectuali. Ea se resimte încă de pe urma puternicelor decepţii la care a fost supusă de imitarea Occidentului. În domeniul politic de exemplu: în afară de Afganistan şi Yemen, toate statele musulmane au parlamente, dar ce a cîştigat ea din aceasta? Burghezia decepţionată şi nerăbdătoare să participe la afaceri „se întoarce spre comunism pentru că vede în el un mijloc de a-şi instaura într-o bună zi hegemonia; cadrul birocratic şi idealul de planificare ale lumii sovietice îi par tot atîtea garanţii de stabilitate şi mijloace de a rezolva problemele economice cvasi-inextricabile... Tînăra *intelectualitate* musulmană este tentată de aparenţa modernistă a ştiinţei şi gîndirii marxiste; nu este decît o reacţie, desigur, împotriva cadrelor medievale care paralizează încă gîndirea islamică, dar ea este cu atît mai periculoasă cu cît promotorii săi au căutat deja — fără succes — în gîndirea liberală şi democratică a Occidentului mijlocul de a accede la o cultură raţională modernă. Marxismul le pare de acum înainte a fi singura cale posibilă“ (A. Benigsen).

Occidentul este prea înclinat să creadă că gesturile şi tîrguielile statelor islamice cu U.R.S.S. nu sînt decît şmecherii pentru a obţine maşini, arme, credite ieftine.

De fapt, problema merge mult mai departe. Experienţele socialiste fascinează tineretul ţărilor islamice. Occidentul nu se sprijină adesea decît pe aristocraţii retrograde, pe un decor social de teatru din mucava. Aici ca şi aiurea îi lipseşte o adevărată „politică planetară".

În realitate, problema nu este de a convinge Islamul că soluţia occidentală este superioară în sine, sau preferabilă alteia. Şi nici de a deschide, mai mult sau mai puţin, robinetul creditelor. Ea este, pe scurt, de a oferi ţărilor subdezvoltate un model valabil de planificare *care să le fie adaptat* şi care să le deschidă calea speranţei şi viitorului.

Civilizaţia musulmană în secolul XX

Această criză profundă pune oare în pericol civilizaţia însăşi a Islamului? Chestiunea poate fi pusă în mai multe feluri:

1) Mai există oare, în imensa fracţionare de naţionalităţi şi de rivalităţi politice, o civilizaţie musulmană, una identificabilă?

2) Dacă ea mai există, această civilizaţie nu este oare ameninţată de „achiziţionarea unui veşmînt planetar de tehnici şi de comportamente", cum spune Jacques Berque, adică de accesul la civilizaţia industrială, fabricată de Occident şi care se întinde acum în univers?

3) Şi nu este şi mai mare riscul ca, pentru a o atinge, Islamul să opteze pentru calea unui marxism capabil să distrugă una din cele mai bune surse ale sale de coeziune, religia?

• ***Mai există o civilizaţie musulmană? Dezbinările politice ale Islamului par să excludă, pentru multă vreme încă, visurile panislamiştilor. Dar ca fapt, ca realitate de civilizaţie, panislamismul există, astăzi ca şi ieri.***

În viaţa de zi cu zi veţi întîlni incontestabil această civilizaţie, de la un capăt la altul al spaţiului său. Într-o

similitudine de credinţe, de cutume, de obiceiuri, de raporturi familiale, de gusturi, de distracţii, de jocuri, de comportamente, chiar de bucătărie... Transportat deodată dintr-un oraş în altul al Islamului mediteranean, ca european eşti mai frapat de asemănări decît de deosebiri. Dacă ajungi în Pakistan şi Insulinda, deosebirile se vor accentua, şi vor fi chiar mai mari în Africa neagră musulmană: pentru că aici civilizaţia musulmană întîmplină alte curente de civilizaţie, la fel de puternice sau chiar mai puternice decît ea.

În Africa neagră legătura nu este decît religioasă. Predicile (căci Egiptul a întreprins în numele panarabismului o amplă experienţă „misionară") au loc adesea, în ţările francofone, în *franceză*. Aceasta înseamnă că legăturile de cultură sînt aproape inexistente, sau cel puţin fragile, indirecte. Şi nici nu este sigur că această legătură religioasă se dovedeşte eficientă în masa africană care, de fapt, transformă puternic, *africanizează* religia lui Muhammad cu aceeaşi libertate ca şi pe cea a lui Christos. Pe scurt, în Africa neagră amprenta panislamismului, cînd există, este politică, socială cel mult; ea nu este cu adevărat un fapt de civilizaţie.

În ce priveşte Pakistanul, el face parte dintr-o civilizaţie numită pe drept cuvînt indo-musulmană. Limba naţională — *urdu* — amestecă cuvinte de origine iraniană sau arabă cu cuvinte venite din sanscrită. Scrierea este de la dreapta la stînga, ca araba, dar nu seamănă deloc cu aceasta.

Or, unul din semnele cele mai sigure ale ţărilor care ating cu adevărat unitatea civilizaţiei musulmane rămîne limba. Această limbă, care odinioară forma cimentul Islamului, araba „literală", s-a menţinut în secolul al XX-lea; ea este limba *scrisă* comună, cea folosită în ziare, în cărţi. Limbile naţionale nu sînt decît limbi *vorbite*.

Altă legătură: problemele economice şi sociale se pun aproape pretutindeni în termeni identici, în măsura chiar în care se nasc, în esenţă, din şocul dintre o civilizaţie islamică arhaică, tradiţională, conservată pînă în zilele noastre, şi o civilizaţie modernă care o asediază din toate părţile. Că aici problema este abia

schiţată şi că altundeva ea este deja puternic atacată nu schimbă cu nimic faptul că soluţiile care se impun au mari şanse de a se asemăna, prin logica lucrurilor, din cauza identităţii punctelor de plecare; ţările avansate în reformă prefigurează viitorul celorlalte.

Şi aici Islamul exilat — în Africa neagră, India, Insulinda, China — se diferenţiază de ansamblu pentru că soarta lui este legată de cea a altor civilizaţii.

• ***A doua întrebare: se va debarasa oare Islamul de vechea lui civilizaţie tradiţională ca de o haină veche, pe măsură ce se va apropia de industrializare şi de tehnica modernă?***

Această întrebare nu este deosebită pentru destinul Islamului. De fapt, problema trebuie pusă astfel: civilizaţia modernă, cea a maşinii şi în curînd a creierului electronic, a automatizării, a atomului, această civilizaţie, bună sau rea, va uniformiza oare lumea, va face să dispară civilizaţiile particulare?

Maşinismul, cu consecinţele lui nenumărate, este cu siguranţă capabil să rupă, să distrugă şi să reconstruiască numeroase structuri ale unei civilizaţii. Nu însă pe toate, pentru că el, singur, nu este o *civilizaţie*. A afirma aceasta înseamnă a pretinde că Europa de azi s-a născut deodată, în timpul revoluţiei sale industriale, care a fost şi pentru ea un şoc brutal. De fapt, ea este mult mai veche, rădăcinile ei sînt mult mai adînci. De altfel, existenţa naţiunilor europene pune cu tărie la îndoială puterea maşinismului de a unifica sau de a uniformiza universul. Participînd deja la o aceeaşi civilizaţie de ansamblu, cea a Occidentului creştin şi umanist, antrenată aproape în acelaşi moment, în urmă cu peste un secol, în aceeaşi aventură a industrializării, dotate cu aceleaşi tehnici, cu aceeaşi ştiinţă, cu instituţii analoage, cu toate formele sociale ale maşinismului, aceste naţiuni trebuiau de mult să-şi piardă acele particularităţi pronunţate care permit să se vorbească de o civilizaţie franceză, germană, engleză, mediteraneană... Or, este suficient ca un francez să treacă Marea Mînecii, ca un

englez să păşească pe continent, sau un german să ajungă în Italia pentru a-şi da seama cu uşurinţă că industrializarea nu înseamnă uniformizare. Incapabilă să distrugă particularisme regionale, cum ar putea tehnica să anihileze puternicele personalităţi care sînt marile civilizaţii, bazate pe religii, filozofii, valori umane şi morale funciarmente diferite?

Dar întrebarea s-ar pune altfel dacă Islamului i s-ar oferi tehnica însoţită de marxism, adică de valori opuse valorilor spirituale tradiţionale ale Islamului? Răspunsul la această întrebare mai precisă şi adesea pusă nu este nici comod şi nici perfect posibil. Nu este sigur că nu se schimbă însăşi esenţa întrebării.

Marxismul, trebuie s-o spunem, nu este, luat singur, o civilizaţie de înlocuire; el este o orientare socială, un umanism voluntar, o raţionalizare. Dacă într-o bună zi el se va aplica Islamului, se va ajunge fără îndoială la o coexistenţă, la un partaj ca cel din ţara sovietică între civilizaţia rusă şi marxism, ca în China între civilizaţia chineză şi marxism. Chiar dacă le-a zdruncinat puternic, marxismul nu a abolit nici una din aceste civilizaţii şi nu acesta este programul său.

Desigur, Y. Mubarak are dreptate să spună că, într-o asemenea încercare, „Islamul ar rezista cu mai puţină uşurinţă decît creştinismul la o influenţă marxistă, pentru că el nu distinge încă între spiritual şi secular. Spiritualul riscă să se estompeze mai uşor o dată cu materializarea tehnicistă a unei societăţi musulmane comunizate". De ce are dreptate? Pentru că creştinismul în esenţă, pretutindeni sau aproape pretutindeni, suportase, *înaintea* impactului unei revoluţii industriale, şocul unui avînt ştiinţific, raţionalist şi laic, la care s-a adaptat în cursul acestei îndelungate perioade de iniţiere, nu fără a opune rezistenţă, dar menţinîndu-şi echilibrul, abandonînd ce trebuia să abandoneze. El este înarmat în faţa tehnicii, în faţa raţionalismului, în faţa marxismului însuşi.

Pentru Islam, unde viaţa religioasă comandă fiecare act al vieţii, tehnica (cu marxism sau fără) se prezintă drept un cerc de foc prin care trebuie să treacă dintr-un salt, pentru a înceta să mai fie o civilizaţie prea veche şi

pentru a întineri la flăcările timpului prezent. Drumul pe care-l va alege va depinde de el şi de lume, de lumea dublă care oscilează ca o imensă balanţă, cînd într-o parte, cînd în cealaltă. Islamul, ca întreaga Lume a Treia, riscă să se îndrepte nu înspre ce ar dori, ci spre cel mai greu dintre cele două blocuri.

Partea a doua

CONTINENTUL NEGRU

CAPITOLUL I

TRECUTUL

Africa neagră, sau mai bine zis *Africile* negre sînt aproape închise între două oceane și două deșerturi: foarte vastul deșert Sahara, la nord, importantul deșert Kalahari, la sud; Oceanul Atlantic la vest, Oceanul Indian la est. Acestea sînt bariere serioase, cu atît mai mult cu cît Africa tabulară se deschide dificil spre spațiile oceanice vecine: ea nu are porturi bune, nu are fluvii ușor accesibile din cauza coastelor abrupte, cataractelor, a faptului că estuarele sînt pline de nisip.

Dar aceste bariere nu sînt de netrecut. Oceanul Indian a fost foarte de timpuriu animat de corăbii cu pînze care foloseau vînturile musonice; Atlanticul a fost cucerit prin Marile Descoperiri europene începînd cu secolul al XV-lea; Kalahari nu închide decît pe jumătate poarta spre sud; cît despre Sahara, a fost traversat încă din îndepărtata antichitate; iar aducerea dromaderului în Africa de nord, o dată cu primele secole ale erei noastre, a intensificat traficul saharian: sare, și mai tîrziu, țesături venind din nord; sclavi negri și praf de aur venind din sud.

Într-un cuvînt, Africa neagră s-a deschis greu și tîrziu spre lumea din exterior. Ar fi totuși o greșeală să ne închipuim că porțile și ferestrele ei au fost ferecate timp de secole. Natura care aici comandă într-un mod imperativ nu este totuși niciodată singura care să-și dicteze ordinele: istoria a avut adesea cuvîntul ei de spus.

• ***Faptul că determinismul geografic nu comandă singur este demonstrat de la început de simpla analiză a frontierelor zonelor marginale ale continentului negru, care nu ocupă decît o parte din Africa.***

a) *Spre nord, nord-est şi est, Sahara, zid etanş sau nu, se impune ca o limită caracteristică a lumii negre.*

Africa neagră, aşa cum afirma un document al unei comisii a Pieţei Comune, este „Africa aflată la sud de Sahara". De la coasta mediteraneană pînă la Sahelul sudanez, populaţia Africii este de rasă albă. Fără îndoială, la această Africă albă trebuia adăugată şi Etiopia. Aceasta are elemente albe de necontestat şi care s-au amestecat cu populaţia metisă, foarte diferită totuşi de cea a adevăraţilor melano-africani. Mai mult, prin civilizaţia sa, prin religia sa creştină (începînd cu 350 *p.H.*), prin calitatea agriculturii sale care cunoaşte în acelaşi timp creşterea animalelor şi plugul, grîul, viţa de vie, Etiopia este o lume originală, aparte, şi care a rezistat tot atît de bine, cîndva, atacurilor Islamului care reuşise să o încercuiască, cît şi, odinioară, puterilor europene care au vrut să o izoleze de Marea Roşie şi de Oceanul Indian.

Specialiştii în preistorie şi etnografii cred chiar că, departe, în timp, Etiopia a fost un centru secundar de răspîndire a plugului şi a animalelor domestice care ar fi provenit din India. Fără rolul de intermediar al Etiopiei, creşterea vitelor, privilegiu neaşteptat al atîtor ţărani negri care lucrau pămîntul cu săpăliga, nu ar fi fost de imaginat.

De fapt, nu există oare o vastă zonă a Africii orientale a cărei inimă este Etiopia şi care s-ar întinde la nord pînă la ţările Nilului (pînă la cea de-a şasea cataractă), spre est pînă la diversele Somalii deşertificate şi spre sud pînă în Kenya, chiar dincolo de ea? Africa intermediară, nici albă nici neagră, dar amîndouă în acelaşi timp, posedă ca şi Africa albă o scriere (şi deci o istorie), o civilizaţie legată de marile centre de propagare din nord, prinsă în mod incontestabil în această

imensă aventură între Asia, Mediterana şi Europa. Vom remarca, în sfîrşit, că Sahara se prelungeşte la est de Etiopia prin Eritreea şi Somalii, o lungă zonă aridă şi pustie care şi ea marchează, de asemenea, o limită a continentului negru.

b) *Spre sud, accidente istorice opresc şi vor opri încă multă vreme expansiunea naturală a Africii negre*: în secolul al XVII-lea, olandezii dornici să stabilească o escală pe ruta Indiilor s-au instalat la extremitatea sudică a continentului, într-o ţară pe atunci practic goală; în 1815, englezii au cucerit această poziţie strategică: în curînd, coloniştii olandezi, burii (ţărani), au emigrat spre nord şi au cucerit platourile pline de iarbă ale *Veldului*, creînd aici o economie prosperă a creşterii animalelor.

Astfel, o Africă albă s-a constituit încetul cu încetul în sud, ca şi în nordul continentului. Ea este prosperă, îmbogăţită de minele de aur şi diamante, de industriile sale. Ea înţelege mai degrabă să se apere împotriva mareei negre (3 milioane albi, 10 milioane negri, 1,5 milioane metişi). Uniunea Sud-Africană a dus o politică rasială disperată (*Apartheid*-ul — segregaţia) care a determinat-o să rupă legăturile cu Commonwealth-ul (1960). Această dramă este oare numai un episod, sau o ruptură definitivă? Ea nu va opri, nu poate opri, singură, roata istoriei.

c) *Ultima excepţie, şi aceasta istorică, marea insulă a Madagascarului trebuie plasată în afara continentului negru*. Populaţia sa este formată, aşa cum se ştie, din două elemente: negrii bantu, veniţi din continentul apropiat, şi triburile malaieziene, venite în mai multe valuri din est. Amestecul între aceste două elemente a fost puternic, dar partea vestică a insulei este mai degrabă bantu, cea estică — malaieziană. Potrivit cercetărilor încă foarte incomplete, majoritatea ar fi metişi. În acest amestec etnic, indonezienii şi africanii ar fi în proporţie de 1 la 2, predominînd elementul african.

Cu toate acestea, diversităţii etnice i se opune o puternică unitate culturală şi care dă avantaj elementului indonezian. Limba malgaşă este indoneziană,

tehnicile agricole şi artizanale sînt categoric indoneziene: „defrişarea prin intermediul focului, cazmaua cu coadă lungă, orezăriile inundate, cultura de taro, ignama, bananierul, creşterea cîinelui, a porcului negru, a păsărilor de curte..., pescuitul caşalotului, al broaştei ţestoase, piroga cu balansier, vînătoarea cu lancea, cu sarbacana, cu praştia; împletirea de coşuri şi rogojini, care constituiau elementele principale ale mobilierului...". Fără îndoială, aceşti navigatori au venit prin nord, nu prin călătorii directe. Dovada (fragilă, dar totuşi dovadă) în acest sens este că insulele Mascarene — Réunion, Mauritius şi Rodrigue — sînt nepopulate pînă în secolul al XVII-lea, deşi ar fi fost etape fireşti, chiar obligatorii, ale unei călătorii în linie dreaptă, pe mare, între insulele din sudul Asiei şi Madagascar.

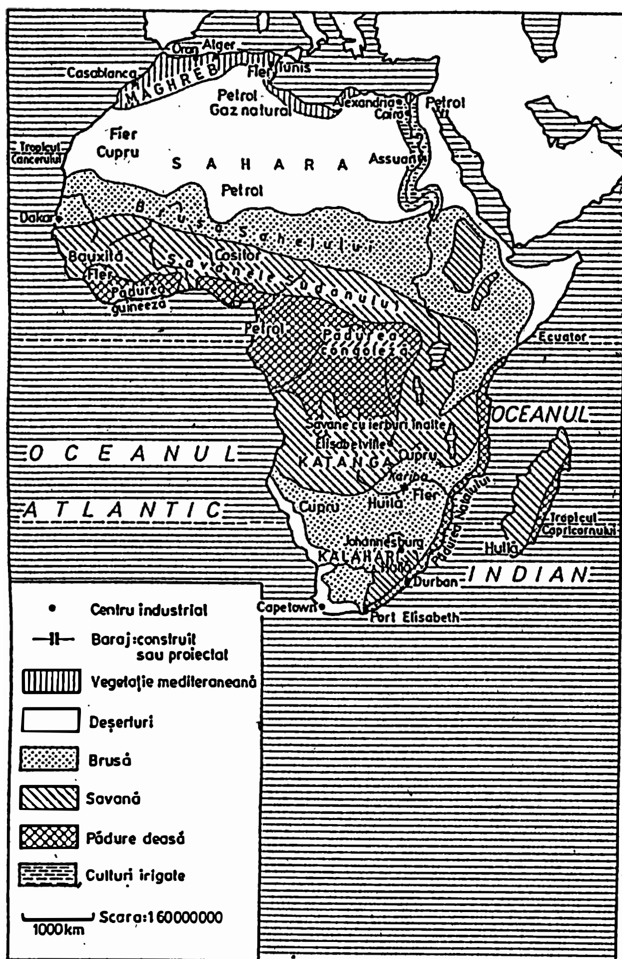
Pe scurt, istoria şi civilizaţia *Oceanului Indian* sînt cele care şi-au anexat marea insulă şi au smuls-o continentului african. Dar apropierea acestuia contribuie astăzi la unirea destinului lui cu cel al tinerei Republici Malgaşe.

• ***Pentru înţelegerea lumii negre, geografia primează asupra istoriei. Cadrele geografice sînt cele mai semnificative, deşi niciodată nu sînt singurele care contează.***

Climatul explică succesiunea vastelor zone de arbori şi stepă care implică moduri de viaţă obligatoriu diferite.

Spre vest, apa ploilor ecuatoriale rămîne pe loc, formînd masa imensă a pădurilor virgine, similare pădurilor amazoniene sau indoneziene existente la aceeaşi latitudine.

Este vorba de „pădurea burete, mustind de apă, cu trunchiuri masive de arbori giganţi, cu plante formînd o încrengătură de nepătruns, întunecată şi silenţioasă, rezistentă la orice defrişare, ostilă instalării fiinţei umane şi chiar circulaţiei, în afara aceleia care se practică pe ţărmuri; regiune cu viaţă precară, izolată, bazată pe pescuit şi vînat". Este prin excelenţă zona refugiu unde subzistă pigmeii, supravieţuitorii acelor negrili care au fost, fără îndoială, prima populaţie din Africa.

7. Diversitatea Africii: geografia.

Această pădure se dezvoltă mai mult la nord decît la sud de Ecuator şi mărgineşte Golful Guineei pe latura sa septentrională din Liberia pînă în Camerun. Întreru-

perea mediană pe care o semnalează harta noastră corespunde, cu savanele ei înalte şi plantaţiile de palmieri, Dahomeiului meridional. Spre est, pădurea ecuatorială se opreşte în bazinul Congoului, la poalele reliefului înalt al Africii orientale.

În jurul imensei păduri se întind în mod concentric păduri tropicale din ce în ce mai uscate, savane păduroase (ierburi înalte, grupuri de arbori), păduri cordoane de-a lungul cursurilor de ape, savane deschise, în sfîrşit — stepe.

Din punctul de vedere al existenţei omului, se disting două zone: şi una şi cealaltă cu perioade alternative de ploi şi secetă, prima caracterizată de creşterea animalelor, a doua fără această caracteristică (din cauza muştei ţeţe).

În zonele caracterizate de creşterea animalelor, care sînt cele mai animate din Africa neagră, aceasta este practic un adaos la cultura cu săpăliga, omniprezentă. Animalele nu sînt de fapt prezente ca animale de tracţiune. Culturile sînt, de la caz la caz, meiul, sorgul, ignama, porumbul, orezul; şi, destinate mai ales exportului, bumbacul, arahidele, arborele de cacao, fără să uităm palmierul de ulei, una din bogăţiile, în special, ale Nigeriei.

În orice caz, este foarte evident că între aceste două tipuri de viaţă rurală s-a stabilit marea diviziune — cu şi fără animale domestice. Şi că, *spre nord şi spre est, zona externă, practicînd creşterea animalelor, este prin forţa împrejurărilor, cea care, fiind cea mai bogată, mai echilibrată şi, de asemenea, de mult timp cea mai deschisă spre lumea exterioară, cea care deci a fost marea scenă a istoriei.*

La această diviziune rurală a spaţiului se suprapune cea a zonelor etnice. Melano-africanii, despre care este înţelept să nu credem nici măcar o clipă că sînt una şi aceeaşi rasă, se împart, foarte în mare, în patru grupuri: pigmeii, care sînt o rămăşiţă foarte înapoiată, sălbăticită (limbajul lor este abia articulat); la marginea deşertului Kalahari, micile grupuri arhaice Khoi-Khoi (hotentoţi) şi Saan (boşimani); populaţiile sudaneze din Dakar

pînă în Etiopia; din Etiopia pînă în Africa australă — populaţia bantu.

Cele două mari grupuri sînt sudanezii şi populaţia bantu, şi unul şi celălalt unităţi lingvistice şi culturale înainte de toate. Populaţiile bantu, fără îndoială originare din Africa Marilor Lacuri, au păstrat o coeziune mai mare decît sudanezii. Dar şi unii şi ceilalţi cunosc multiple şi profunde deosebiri, datorate fie avatarurilor istoriei, fie deosebirilor regionale. În ce-i priveşte pe sudanezi, trebuie, de asemenea, pusă problema amestecului cu popoarele islamo-semite, date fiind infiltrările maurilor, fulbii berberi islamizaţi, păstori care se stabilesc tot mai mult pretutindeni.

O hartă etnică detaliată a Africii negre sfidează orice aducere aminte care nu este susţinută de o experienţă solidă la faţa locului; ea semnalează conflicte fără sfîrşit, mişcări, migraţii, avansul unora, reculul altora. De aici, amestecuri de rase şi tensiuni pe care le găsim pe întreg teritoriul continentului negru, popularea realizîndu-se, în vremuri de demult ca şi mai apropiate, prin valuri succesive care fie s-au asimilat, fie s-au respins unele pe altele. Nimic nu este încă absolut stabil. Este de presupus interesul pentru cunoaşterea tuturor acestor fluxuri migratoare, datele lor, direcţiile şi viteza lor. Or, acest lucru nu este imposibil pentru un cercetător avizat, căci este rar cazul cînd „locuitorii unui sat să nu aibă cunoştinţă de satul de origine al fondatorilor comunităţii lor".

Zona situată între 12 şi 15 grade latitudine nordică, cu populaţie sudaneză, este cea în care se dezvăluie poate punctul maxim al acestor tensiuni. Exemplul cel mai tipic este cel al populaţiilor respinse, pe care le numim paleo-negrite (presupunînd, ceea ce este probabil, că ele sînt populaţiile cele mai vechi, cu excepţia pigmeilor). Populaţii de primitivi, trăind din vînat şi culesul fructelor; sau de ţărani hotărîţi să fertilizeze terenuri muntoase, adesea foarte sărace şi reuşind, prin grădinărit intensiv, să le menţină la 50 locuitori pe kilometru pătrat sau mai mult, ele ocupă în general poziţii puternice, uşor de apărat. Acesta este şi cazul dogonilor, cea mai nordică dintre aceste populaţii

puternic înrădăcinate, ca şi al tuturor acestor „popoare despuiate" din Africa: „Coniaguis şi Bassaris din Guineea, Bobos şi Lobis din Coasta de Fildeş, Nankasas din Ghana modernă, Kabrei şi Sombas din Togo Dahomey, Fabis şi Angus din Nigeria". Acestea continuă să fie *mici grupuleţe etnice*, pete minuscule pe o hartă.

La scara vastelor ansambluri, între pădurea ecuatorială şi Sahara, se cuvine să menţionăm următoarele populaţii: Toucouleurs, Mandingues, Bambaras, Haoussas, Yoroubas şi Ibos, ultimele două formînd cele două mase dense ale puternicei Nigerii, ţara cea mai bogată şi cea mai populată din Africa neagră.

Aceste popoare au fiecare credinţele lor, modul lor de trai, structurile sociale, culturi care nu sînt niciodată aceleaşi. *Această diversitate* constituie atracţia imensă a Africii, unde experienţele, de la un loc la altul, variază permanent, în mare măsură, şi unde prin forţa împrejurărilor destinele de ansamblu se schiţează cu greutate. „Adesea, zonele de refugiu ale indigenilor, care în rezistenţa lor nu vor să accepte nici o autoritate din exterior, se găsesc în însăşi vecinătatea capitalelor celor mai dezvoltate".

Pe scurt, diversitatea culorilor pielii, care merge de la negrul cel mai închis al sudanezilor pînă la pielea deschisă, mai degrabă galbenă, a hotentoţilor şi boşimanilor, nu este decît semnul antropologic, fiziologic al unei diversităţi mult mai esenţiale a oamenilor, societăţilor şi *culturilor*.

● ***Acest continent suferă şi a suferit de numeroase penurii, de grave slăbiciuni de ansamblu.***

Nu le putem enumera pe toate şi nici arăta cum, urmărind epocile, ele au devenit mai apăsătoare sau mai lejere. Am semnalat dificila deschidere a lumii negre spre exterior, handicap serios, căci orice progres al civilizaţiei este facilitat de interferenţele şi relaţiile de la civilizaţie la civilizaţie. Această relativă închidere explică lacune importante, care nu au fost acoperite deloc înainte de venirea europenilor şi începerea marilor colonizări. De

notat, de exemplu, absenţa roţii, a plugului, a vitelor de povară, a scrierii (cu excepţia Etiopiei, dar aceasta nu face parte cu adevărat din Africa neagră; cu excepţia ţărilor timpuriu islamizate de pe coasta orientală şi a părţii sudaneze, dar aici scrierea ţine de Islam).

Aceste exemple, ele singure, dovedesc că adesea, influenţele exterioare nu au pătruns decît picătură cu picătură spre imensitatea Africii, la sud de Sahara.

Acest lucru îl demonstrează problema atît de discutată, şi niciodată elucidată totuşi, a influenţelor Egiptului faraonilor asupra societăţilor negre. Au fost găsite perle de sticlă în Gabon, o statuetă a zeului Osiris la Malongue, la sud-est de fostul Congo belgian, o alta la sud de Zambezi: sînt dovezi fragile, dar ele deschid totuşi perspective asupra posibilităţii unor relaţii slabe ca volum, în special în vastul domeniu al artei şi tehnicilor ei (ca turnarea cerii topite).

Dimpotrivă, trebuie admis că aducerea plantelor din afară, soiuri de orez din Extremul Orient, porumb, trestia de zahăr, maniocul sînt fără îndoială achiziţii tîrzii. Ele nu privesc continentul negru vechi, care probabil nu le-a cunoscut.

Alte deficienţe: slaba densitate (care nu explică totuşi totul) a terenurilor arabile lateritice roşii (roşul *intens* semnalează dimpotrivă soluri arabile dense, dar rare); scurtimea zilelor bune pentru muncile agricole, din cauza climatului; insuficienţa constantă a unei alimentaţii cu carne de care majoritatea populaţiilor pare să fi fost privată.

În majoritatea triburilor africane nu se consumă carne decît la marile sărbători. Caprele şi oile pe care agricultorii kikaiu din Kenya le cresc în jurul taberelor lor sînt rezervate sacrificiilor şi ceremoniilor publice. Vecinii lor nomazi, păstorii masais, trăiesc din produsele turmelor lor, dar animalele lor sînt prea preţioase pentru a le sacrifica. Carnea, carnea care dă forţă şi virilitate, este pretutindeni rară şi mult rîvnită, aşa cum arată clar acest cîntec de vînătoare al pigmeilor:

În pădurea pe unde nu trece nimeni decît tu,
Vînătorule, întăreşte-ţi inima, strecoară-te, aleargă, sări,

Carnea este în faţa ta, enorma carne voioasă,
Carnea care se mişcă precum o colină,
Carnea care înveseleşte inima,
Carnea care va fi friptă în căminul tău,
Carnea în care se vor înfige dinţii,
Frumoasa carne roşie, sîngele pe care îl bem cald.

Cu toate acestea să nu exagerăm acest bilanţ negativ. Mai întîi, trecutul Africii negre semnalează progrese străvechi de o rapiditate care poate fi invidiată chiar de progresele Europei antice. Reuşite evidente sînt semnalate astfel în domeniul artei şi nu numai în ce priveşte admirabilele bronzuri şi statuete din fildeş din Benin (secolele XI—XV), sau nu mai puţin admirabilele stofe ţesute din diverse fibre vegetale. În cele din urmă şi înainte de toate, Africa a practicat foarte devreme metalurgia; din anul 3000 *a.H.*, în ceea ce priveşte fierul. Este absurd şi mai ales inexact să se afirme că negrii nu au cunoscut fierul decît după sosirea portughezilor la Capul Bojador. Armele din fier au fost cunoscute foarte de timpuriu. Procedeele metalurgice ale rodezienilor sînt perfecţionate, fireşte, cu începere din Evul Mediu. Prelucrarea cositorului este cunoscută în Nigeria Superioară probabil de peste 2000 de ani. În sfîrşit, detaliu semnificativ, s-a constatat adesea organizarea separată, în societăţile negre, a unor caste puternice şi de temut de fierari, legate categoric de tradiţii foarte vechi.

Trecutul continentului negru

Lungul trecut al Africii negre nu este prea cunoscut, aşa cum se întîmplă cu cel al tuturor popoarelor care nu cunosc scrierea şi a căror istorie nu ne parvine decît printr-o tradiţie orală, prin cercetări arheologice sau prin relatările unor martori exteriori şi ocazionali.

Trei serii de fapte se conturează totuşi din acest trecut confuz:

a) avîntul oraşelor, regatelor, imperiilor, toate cu civilizaţii şi populaţii de sînge amestecat;

b) negoţul cu sclavi negri, foarte vechi şi care capătă

proporţii diabolice în secolul al XVI-lea şi punerea în valoare a continentului american, sarcină prea grea pentru ca Europa să o poată duce singură la bun sfîrşit;

c) în sfîrşit, instalarea brutală a puterilor europene, care, la Conferinţa de la Berlin (Act final: 1885), desăvîrşesc împărţirea pe o hartă a ceea ce mai rămăsese încă teoretic fără stăpîn din vastul continent, pe jumătate necunoscut şi de acum înainte în întregime colonizat.

● ***În Africa neagră, istoria nu a favorizat înflorirea unor forme politice şi culturale superioare decît acolo unde existau, pe de o parte, resurse legate de agricultură şi creşterea vitelor, şi acolo unde, pe de altă parte, era asigurat contactul cu exteriorul, fie de-a lungul marginilor sahariene, fie de-a lungul Oceanului Indian. Aici se găsesc vechile imperii, oraşele vechi înfloritoare.***

Se singularizează astfel o Africă specifică, al cărei trecut este relativ cunoscut, cu societăţi şi culturi organizate în state, faţă în faţă cu o Africă „interstiţială" şi care, istoriceşte vorbind, ne scapă. În legătură cu indigenii de pe coastele atlantice ale Saharei, un descoperitor portughez afirma cu dispreţ în secolul al XV-lea: „Nu au nici măcar regi". Există astfel Africa cu regi — pe care istoria o cunoaşte relativ — şi cealaltă, fără regi, devorată de uitare.

Africa neagră s-a dezvoltat deci pe două dintre marginile sale foarte lungi, cele unde i-a fost dat să intre în contact cu Islamul. Acest contact nu a fost întotdeauna paşnic şi agreabil. Adesea a fost colonizare, dar tocmai prin această colonizare Africa neagră a putut respira spre exterior.

Primele raze luminează coasta orientală a Africii. Aceasta ar fi fost în legătură cu Arabia şi India peninsulară cu secole înainte de era creştină. Cu toate acestea, numai o dată cu prima expansiune musulmană din secolul al VII-lea se vor stabili relaţii foarte strînse între

Arabia şi Persia, pe de o parte, şi Africa orientală, pe de alta. Începînd din 648 apar o serie de pieţe de mărfuri: Mogadiscio, Sofala, Melinde, Mombasa, Brava, Zanzibar, aceasta din urmă întemeiată în 739 de către arabii din sudul peninsulei, în timp ce Kilva va fi întemeiată în secolul al X-lea de oameni din Siraz, Persia, numiţi „şirazi".

Aceste oraşe au cunoscut o activitate destul de intensă datorită comerţului cu sclavi, cu fildeş şi aur, acesta din urmă găsindu-se din abundenţă în vastul hinterland al Sofalei şi despre care aduc deja mărturii geografi arabi ca Masudi (916) şi Ibn al Wardi (975). Cîmpurile aurifere şi minele par să se afle pe platoul Matabele, între Zambezi şi Limpopo şi, fără îndoială, deşi s-a susţinut contrariul, în actuala regiune a Transvaalului. Este vorba de aur praf sau bucăţi. Tot acest comerţ se face, graţie musonului, cu India, de unde vin fierul şi ţesăturile.

De esenţă africană, aceste oraşe nu au decît o slabă minoritate de colonişti arabi sau persani; de altfel, ele trăiesc mai mult datorită legăturilor cu India peninsulară decît cu Arabia. Supremaţia lor va atinge apogeul în secolul al XV-lea, dar şi la această epocă economia lor rămîne încă premonetară (economie pe bază de troc), cel puţin în ce priveşte traficul spre interiorul continentului african. Acesta a profitat şi el. A cunoscut în profunzimile sale anumite structuri politice printre care regatul Monomotapa în Rhodezia de sud (Monene Motapa: proprietar de mine), fără îndoială cel mai celebru, care ar fi fost distrus în secolul al XVII-lea de Mambo (suveran) din Rowzi.

Infiltrarea portughezilor în Oceanul Indian, după călătoria lui Vasco da Gama (1498), a dat oare o lovitură mortală oraşelor comerciale de pe coasta sud-africană? Nu s-a întîmplat nimic de acest fel, se consideră astăzi. Această civilizaţie mixtă, pe jumătate arabă pe jumătate africană, a continuat să strălucească în mare măsură spre acest interior pe care oraşele de coastă nu au căutat să-l subjuge. Ruinele de pe coastele Kenyei şi Tanganikăi, care, odinioară încă, erau datate

din Evul Mediu, par să provină de fapt din secolul al XVII-lea, al XVIII-lea, chiar al XIX-lea. Să reamintim în trecere un detaliu care caracterizează aceste oraşe: folosirea în mod obişnuit a porţelanului chinez, alb şi albastru.

Imperiile buclei Nigerului ne duc spre o altă frontieră culturală cu Islamul, agitată şi rodnică.

Contactul cu ţărmurile şi traficul cu Sahara au căpătat în mai mare măsură amploare la începutul erei creştine, o dată cu sosirea în Africa de nord şi pe drumurile deşertului a dromaderului. Creşterea traficului (aur şi sclavi), înmulţirea caravanelor au determinat înaintarea Africii albe (şamito-semitică) spre ţările negre (*Bled es Sudan*-ul arabilor).

Primul imperiu, *Ghana*, pare să fi fost creat în jurul anului 800 (contemporan cu Carol cel Mare). Capitala sa, Ghana, avînd un renume proverbial pentru bogăţia sa, se situa la Kumbi Saleh, la 340 kilometri nord de Bamako, la frontiera cu Sahara. Este posibil să fi fost creaţia oamenilor cu piele albă, deci veniţi din nord; în orice caz, devine rapid proprietatea populaţiilor negre care aparţin rasei Soninke, ramură a populaţiei Mande (aceasta ţinînd de grupul mandingilor). Capitala, atacată de musulmani, a fost cucerită şi distrusă în 1077.

Dar cum *traficul cu aur* (pornind de la terenurile aurifere din Senegal, de la Benue şi din Nigerul Superior) continuă, un alt imperiu apare curînd, uşor deplasat spre est, în folosul populaţiilor mandingilor şi sub semnul religiei islamice: este *Imperiul Mali* (el se va întinde pe toată bucla Nigerului). Sub domnia lui Kankan Musa (1307—1332), care va face pelerinajul la Mecca, pe malurile Nigerului ajung numeroşi negustori şi ştiutori de carte. Tombuctu este în acea vreme o capitală înfloritoare, unde nomazii tuaregi vin cu regularitate. Aceştia, punînd mai tîrziu mîna pe oraş, vor contribui la destrămarea imperiului.

O nouă extindere spre est va determina atunci prosperitatea *Imperiului Songhaï* (capitale Gao şi Tombuctu). Este favorizat de legăturile sale cu Cirene şi de acţiuni-

le lui Sonni Ali (1464—1492), fără îndoială cea mai puternică personalitate dintre toţi aceşti fondatori de imperiu. El personal nu a fost un musulman foarte ortodox, dar înfrîngerea succesorului său de către uzurpatorul Muhammad Askia va marca victoria decisivă a Islamului în acest nou imperiu.

Cu toate acestea, vremurile glorioase ale imperiilor nigeriene sînt de acum revolute: ruta maritimă descoperită de portughezi duce aurul ţărilor negre peste Atlantic şi, fără a-l suprima, slăbeşte considerabil traficul saharian. Tocmai în cadrul acestui regres evident se situează cucerirea oraşului Tombuctu şi ruinarea Imperiului Songhaï, în 1591, de către o expediţie marocană condusă de renegaţi de origine spaniolă. Sultanul Marocului, Mūlay Ahmed, va datora succesului lor supranumirea de El Mansūr (Învingătorul) şi El Dehbi (Auritul). Expediţia a fost totodată o deziluzie totală pentru autorii ei, care crezuseră că au pornit la cucerirea fabuloaselor ţări bogate în aur. Sultanul nu va menţine decît o suzeranitate formală şi îndepărtată asupra acestor ţări sărace unde se vor succede, din 1612 pînă în 1750, nu mai puţin de 120 de paşale, simple jucării în mîinile garnizoanelor maure care îi alegeau şi, după cum era cazul, se debarasau de ei.

În secolul al XVIII-lea, în ţara nigeriană puterea este împărţită între nomazi şi populaţia bambara din Segou şi din Kaarta. Epoca marilor imperii a trecut: numai bogatul trafic transsaharian a determinat şi le-a menţinut strălucirea şi apariţia timpurie. Ele au murit o dată cu acesta.

Aceste mari state nu trebuie decît să creeze iluzii: ele au fost o excepţie. Statul obişnuit din Africa neagră nu a cunoscut decît rareori o asemenea amploare. *Astfel, Beninul, strălucind încă din secolul al XI-lea* şi care a atins în secolul al XV-lea o anumită perfecţiune artistică, are o suprafaţă foarte mică. În esenţă, el este o străpungere, prost organizată altfel, prin masa densă a pădurii ecuatoriale, pe care vînturile ploioase au îngrămădit-o între apele Golfului Guineei şi platourile interioare. El se situează în zona Yorouba, din Delta Nigeru-

lui, pe locul actual al oraşului Lagos, într-o regiune urbanizată foarte de timpuriu.

Reputaţia îi depăşeşte întinderea pe care o are. A avut avantajul, care nu a rămas fără revers, de a intra foarte curînd în contact, pe rutele din Nord, cu bogaţii clienţi din Cairo şi artiştii acestuia, apoi, mai tîrziu, cu portughezii; el a avut avantajul, tot datorită acestor legături, de a fi un centru artistic uimitor de sculptori în fildeş şi turnători în bronz. Nu istoria princiară fastidioasă a Beninului este cea care va explica această uimitoare, prodigioasă reuşită. Poate, dacă dăm curs explicaţiei unui africanist, Paul Mercier, ar trebui să menţionăm marea densitate umană a ţinutului Yorouba în general, şi a Beninului în special, structura sa urbană, în sfîrşit, posibilitatea pe care o oferă climatul, în vecinătatea Golfului Guineei, de a conta pe două perioade ploioase (dubla trecere a soarelui la zenit) şi deci pe două recolte anuale în loc de una.

• ***Comerţul cu sclavi: nimeni nu se îndoieşte că, o dată cu secolul al XV-lea şi, mai mult încă, cu secolul al XVI-lea, elementul important a fost dezvoltarea comerţului cu negri care, în pofida interdicţiilor oficiale, s-a menţinut în Atlanticul de nord pînă aproape în 1865, în sudul Atlanticului poate şi mai tîrziu încă şi care, în sfîrşit, va dura pînă în secolul XX pe rutele ce duc spre est, la Marea Roşie.***

Comerţul cu sclavi nu a fost o invenţie diabolică a Europei. Islamul a fost cel care, în contact foarte timpuriu cu Africa neagră prin zonele dintre Niger şi Darfour şi prin pieţele sale de mărfuri din Africa răsăriteană, a practicat primul *la scară mare* comerţul cu sclavi, de altfel din aceleaşi motive care vor determina Europa să procedeze la fel mai tîrziu: lipsa de bărbaţi pentru sarcini multiple şi foarte grele. Dar comerţul cu oameni a fost o realitate generală şi a aparţinut tuturor comunităţilor primitive. Islamul, civilizaţie sclavagistă prin excelenţă, nu a inventat el nici sclavia, nici comerţul cu sclavi.

Comerţul cu sclavi a lăsat în urma sa documente foarte numeroase (în arhivele comerciale ale Europei, în arhivele Lumii Noi) din care se pot extrage statistici şi liste de preţuri. Această istorie în cifre, neplăcută în sine, nu este fireşte întreaga istorie a comerţului cu sclavi; totuşi, ea este în această privinţă o măsură necesară.

În secolul al XVI-lea, sosirile anuale în America sînt de ordinul a 1 000 pînă la 2 000; în secolul al XVIII-lea — de la 10 000 pînă la 20 000; cel mai mare număr este atins în secolul al XIX-lea, în ultimii ani de comerţ tolerat cu sclavi, poate 50 000 pe an. Aceste cifre nu sînt certe, la fel ca şi calculele *globale* care ar putea fi făcute pentru evaluarea cifrei totale a negrilor transportaţi în Lumea Nouă. Cele mai probabile sînt cele ale lui P. Rinchon: în jur de 14 milioane — mai mult decît estima, în 1842, este adevărat, Moreau de Jonnes (12 milioane) şi mai puţin decît aprecia demograful Carl Saunders, care înclina spre cifra de 20 milioane, fără îndoială, mai puţin credibilă. Ar reieşi practic o medie de aproape 60 000 de sclavi pe an, pe parcursul a trei secole şi jumătate, din 1500 pînă în 1850. Cifră care nu pare să corespundă nici măcar posibilităţilor de transport.

Mai rămîne de ştiut dacă în aceste calcule este vorba de plecări din Africa sau de sosiri în Lumea Nouă. Căci au fost provocate pierderi considerabile atît prin capturarea, cît şi prin transferul de oameni în condiţiile unor călătorii extrem de dure. Astfel, numai ravagiile provocate de *comerţul european de sclavi* depăşesc fără îndoială în mare măsură evaluarea dată de cifrele de mai sus. Comerţul cu sclavi a însemnat o enormă deteriorare umană a continentului negru.

Această deteriorare este cu atît mai catastrofală cu cît transferurile în favoarea Islamului nu au încetat totuşi, ba chiar au cunoscut o amploare crescută începînd cu sfîrşitul secolului al XVIII-lea; atunci au fost văzute sosind la Cairo caravane de la Darfour aducînd, *o singură dată*, 18 000 pînă la 20 000 de sclavi. În 1830, numai sultanul din Zanzibar percepe taxe pentru 37 000 de sclavi anual; în 1872, între 10 000 pînă la 20 000 de

sclavi părăsesc anual Suakim-ul, plecînd în Arabia. Comerţul islamic cu sclavi priveşte deci, la prima vedere, mase de oameni mult mai mari decît comerţul european, frînat prin forţa lucrurilor de durata lungă a călătoriilor maritime pe Atlantic, de dimensiunile relativ mici ale navelor, apoi de abolirea comerţului cu sclavi, proclamată în mai multe rînduri în cursul secolului al XIX-lea, ceea ce dovedeşte că traficul a continuat în pofida interdicţiilor, dar cu toate dificultăţile pe care le comportă orice contrabandă.

V.L. Cameron (1877) estimează la 500 000 efectivul *anual* al acestor pierderi spre Islam, prin nord şi est, şi conchide: „Africa îşi pierde sîngele prin toţi porii". Aceste cifre enorme nu pot fi acceptate decît sub beneficiu de inventar, dar acţiunea este fără îndoială de o amploare extremă, iar pierderea demografică — pentru continentul negru — înspăimîntătoare.

Atunci se pune întrebarea: în ce măsură bilanţul catastrofal a fost sau nu compensat de populaţia neagră, de progresia sa demografică?

În jurul anului 1500, populaţia Africii se ridică la 25 — 35 milioane de locuitori, inclusiv Africa albă, *după calculele istoricului*; în 1850, ea este de cel puţin 100 milioane. Deci, în pofida importantelor transferuri datorate comerţului cu sclavi, a avut loc o creştere demografică. Este vorba de *o omenire în dezvoltare* care a suportat îngrozitorul comerţ cu sclavi. Ceea ce explică durata acestuia, pînă mai ieri. Aceasta, bineînţeles, nu este decît o ipoteză.

Să recunoaştem deschis că acest comerţ european cu sclavi a încetat exact în momentul în care America nu a mai avut nici o nevoie stringentă. Spre lumea nouă, emigranţii europeni i-au înlocuit pe negri începînd cu prima jumătate a secolului al XIX-lea în ce priveşte Statele Unite, iar cu a doua jumătate — America de Sud.

Nu este mai puţin adevărat că, spre lauda Europei, s-au înregistrat reacţii de milă şi de indignare faţă de sclavia negrilor. Acestea nu au fost pur formale pentru că au dus totuşi, într-o bună zi, la mişcarea Wilberforce, din Anglia, pentru eliberarea negrilor, la abolirea sclaviei.

Fără a afirma că un comerţ cu negri (cel spre

America) a fost mai uman, sau mai puţin inuman decît altul (spre lumea islamică), vom nota faptul, important pentru lumea neagră actuală, că astăzi există Africi vii în lumea nouă. Puternice nuclee etnice s-au dezvoltat şi perpetuat pînă în zilele noastre în nordul şi în sudul Americii, în timp ce nici una dintre aceste Africi exilate nu a supravieţuit în Asia sau pe pămînturi islamice.

• ***Nu este vorba aici de a face procesul, şi încă şi mai puţin elogiul colonizării europene a Africii, ci pur şi simplu de a marca faptul că această colonizare comportă, ca aproape toate fenomenele care rezultă din şocuri de civilizaţie, un activ cultural şi un pasiv cultural.***

Aceasta nu înseamnă apărarea colonizării, a aspectelor ei urîte, chiar a atrocităţilor sau bufoneriilor ei de necontestat (achiziţii de vaste teritorii în schimbul cîtorva baloturi de stofă sau al unor mici cantităţi de alcool), cît a admite că şocul a fost adesea decisiv şi chiar în cele din urmă benefic pentru structurile sociale, economice şi culturale ale popoarelor negre colonizate. De fapt, aceasta a fost, în urma actului final al Congresului de la Berlin (1885), ultima mare aventură a expansiunii europene. Şi dacă această punere sub tutelă tardivă a fost de scurtă durată (mai puţin de un secol), întîlnirea s-a făcut rapid, în timp ce Europa şi economia mondială se găseau în plin avînt.

Este o societate industrială adultă, greu de mulţumit, care dispune de mijloace moderne de acţiune şi de comunicaţie, este cea care a rănit şi a asediat lumea neagră. Iar aceasta din urmă este receptivă, mai mobilă decît credeau încă ieri etnografii, capabilă să înţeleagă obiectele şi formele pe care i le propune Occidentul şi, mai ales, *să le reinterpreteze*, să le încarce cu sensuri noi, să le lege, de fiecare dată cînd lucrul este posibil, de imperativele *culturii sale tradiţionale.*

Chiar în Africa de Sud, unde populaţia bantu a fost supusă unei *aculturaţii* cu atît mai accelerată cu cît aici industrializarea şi urbanizarea erau mai avansate ca în alte părţi, negrul evoluat, care trăieşte în stil occidental,

8. Africa şi diversităţile ei interne.

Peste diversităţile naţionale se întind legăturile încă fragile ale statelor.

rămîne, înţelege să rămînă legat de tabuurile moştenite din trecutul său, fie şi numai în ceea ce priveşte căsătoria, familia, rolul fraţilor, al fiului mai mare sau al fiului mai mic. Pentru a nu lua decît un exemplu, dota se plăteşte astăzi tatălui logodnicei în bani, dar banii sînt transformaţi în capete de vite pentru a corespunde practicilor vechi.

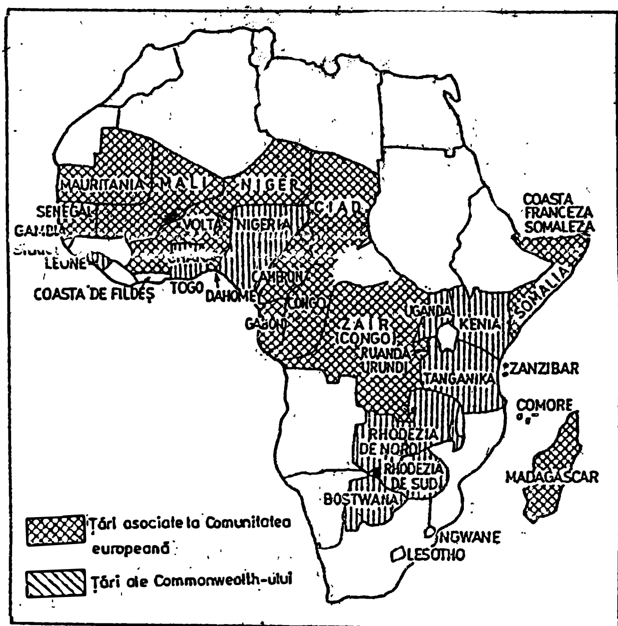
Vorbind de un anumit activ al colonizării, nu ne gîndim la acele bunuri pur materiale, drumuri, căi ferate, porturi, baraje, la punerea pe picioare a acelor exploatări ale solului şi subsolului pe care colonizatorii le-au instalat

în scopuri prezentînd pentru ei interese deosebite. Aceste moşteniri, oricît de importante ar părea uneori, ar fi de utilitate redusă şi eminamente perisabile dacă, în cursul dificilei încercări a colonizării, moştenitorii nu ar fi învăţat de asemenea tot ceea ce să le permită astăzi folosirea lor raţională. Învăţămîntul, un anumit nivel al tehnicii, igienei, medicinei, administraţiei publice, sînt cele mai bune bunuri lăsate moştenire de colonizatori, contrapartida pozitivă la distrugerile provocate de contactul european în vechile obiceiuri tribale, familiale, sociale, pe care se bazează întreaga organizare şi întreaga cultură. Nu vom putea spune niciodată pînă la ce punct au putut acţiona astfel consecinţele şi noutatea muncii salariate, a economiei pe bază de bani, a scrierii, proprietăţii funciare individuale. Tot atîtea lovituri date fără îndoială unui regim social vechi. Dar oare aceste lovituri nu sînt ele necesare evoluţiei care are loc astăzi?

• ***Colonizarea, dimpotrivă, a avut dezavantajul serios de a decupa Africa într-o serie de teritorii — franceze, engleze, germane, belgiene sau portugheze —, divizări care se perpetuează astăzi printr-o înflorire a statelor independente foarte numeroase, o „balcanizare" a Africii, cum s-a spus uneori.***

Oare aceste decupaje, unele artificiale, altele geografice, rareori culturale, trebuie considerate drept un rău fără remediu? Se poate pune întrebarea dacă ele nu vor stînjeni serios realizarea unor visuri de unitate africană, sau cel puţin a unei Pieţe comune africane. Dar nu este sigur că Africa este coaptă pentru unitatea politică sau chiar culturală. Nu numai vechile frontiere administrative coloniale sînt cele care conturează aici fărîmiţarea. Mai sînt şi diversităţile interne de etnii, religii şi chiar limbi. Principalul reproş care se poate aduce divizărilor naţionale de astăzi este fără îndoială de a nu fi fost trasate în funcţie de aceste diversităţi culturale. Dar era oare posibil acest lucru acum un secol şi ceva?

Un reproş şi mai grav: oferind popoarelor negre instrumentul util al unei limbi comune internaţionale şi moderne, colonizarea a jucat Africii farsa de prost gust de a-i da cel puţin două: franceza şi engleza. Există

9. Africa şi Occidentul.

Alături de o Africă de „expresie franceză" se conturează, mai puţin apăsat, o Africă de expresie engleză. Legăturilor culturale le corespund legături economice.

temerea că tot acest conţinut pe care o limbă îl aduce cu ea şi îl deversează în învăţămînt, deprinderile de gîndire, tinde să separe Africa în efortul ei de reunificare în două mase — franceză, pe de o parte, engleză, pe de alta. Nu pare ca una să poată înghiţi cu uşurinţă pe cealaltă, că avantajul numărului, de exemplu, deţinut de Africa engleză să fie suficient pentru a subjuga o Africă franceză mai puternică din punct de vedere cultural, dotată de mult mai multă vreme cu un învăţămînt autentic, care i-a asigurat cadre politice şi administrative solide, în prezent cel mai bun atu al succesului ei.

Nu este mai puţin regretabil pentru viitorul *unităţii africane* că această divizare importantă se adaugă la toate cele pe care istoria şi geografia sa s-au însărcinat să le ofere Africii cu prea mare generozitate deja.

CAPITOLUL II

AFRICA NEAGRĂ: ASTĂZI ŞI „MÎINE"

Pentru un studiu al civilizaţiilor, Africa neagră se oferă ca un caz privilegiat. O dată cu cîştigarea independenţei, care s-a extins în aceşti ultimi ani la cea mai mare parte a spaţiului său, cu punerea în valoare a „negritudinii", acest „umanism pe cale de apariţie" care începe să capete conştiinţa propriilor valori şi a posibilităţilor sale, o dată cu căutarea pasionată a unei istorii pe care trebuia să şi-o construiască, aproape să şi-o inventeze, Africa neagră are foarte marele avantaj de a se prezenta ca o lume culturală în plină devenire. Ea oferă observaţiei noastre toate formele, de la cea mai arhaică pînă la formele urbane cele mai progresiste, precum şi toate stadiile de *aculturaţie.*

Trezirea Africii

Toţi specialiştii în probleme africane par să fie de acord asupra următorului punct: că trebuie să se acorde încredere extremei maleabilităţi a caracterului omului negru, imenselor sale posibilităţi de adaptare, de asimilare, de răbdare. Aceste posibilităţi îi vor fi necesare pentru a străbate, din ce în ce mai singur, calea enormă care rămîne de parcurs de la o economie rudimentară încă la o economie cu adevărat modernă, de la un mod de trai închistat într-un trecut şi în tradiţii care-şi păs-

trează forţa de atracţie la necesităţile dure ale transformării actuale; de la o societate în care organizarea tribală este încă vizibilă la acele structuri ale unei discipline naţionale necesare modernizării şi industrializării. Trebuie creat totul, chiar mentalităţile.

Să nu uităm că Africa neagră abordează această încercare de lungă durată fără nici o ordine, cu forţe slabe şi potrivit unor căi care vor varia în funcţie de regiuni şi de popoare.

1. *Mai întîi, ea rămîne adesea un continent prea puţin populat*, privat de supraabundenţa mîinii de lucru care copleşeşte şi animă în acelaşi timp celelalte ţări subdezvoltate. În grupul acestora, ea soseşte pe acest ultim loc care permite, fără îndoială, progresele cele mai spectaculoase, dar implică de asemenea căile cele mai lungi de parcurs.

2. *Ea nu este cu adevărat un tot organic, nici măcar în grupul culturilor sale străvechi*, cu atît mai mult cu cît civilizaţia sa tradiţională, cu multiplele ei credinţe şi atitudini, în acelaşi timp elementară şi plină de viaţă, a primit în plus contribuţii religioase străine: Islamul înainte de toate, cu prestigiul său social şi intelectual, cu şcolile sale coranice, mediocre totuşi, dar care au trebuit să facă enorme concesii religiilor primitive (le traversează fără să le excludă); creştinismul, care s-a dezvoltat în general acolo unde schimburile economice erau deja cele mai active, suprapunîndu-se şi el peste un întreg lot de credinţe şi obiceiuri vechi.

3. *Adăugaţi la aceste deosebiri pe cele create de economie*, opoziţia prodigioasă între regiuni deschise şi zone închise, între oraşe şi zone orale.

Această masă întrucîtva heteroclită este cea pe care am vrea să o urmărim în tranziţia ei accelerată spre viitorul pe care politicienii şi intelectualii negri par să-l privească cu curaj şi luciditate.

Această aventură este categoric esenţială, mai mult decît politica şi luările de poziţie ale acestor tinere ţări faţă de lume sau faţă de problemele pe care le ridică continentul african însuşi, unitatea sa posibilă sau opoziţiile sale înverşunate, aşa cum le-au putut releva conferinţele de la Casablanca (ianuarie 1961), Monrovia

(mai 1961), Lagos (februarie 1962).

Fireşte, politica nu este neglijabilă, dar ea nu este decît un instrument. Ea variază, poate varia la cea mai mică adiere de vînt şi mai ales nu comandă, ea singură, acest vast destin care de fapt o antrenează.

• ***Obstacolul culturilor şi religiilor primitive: un întreg trecut tradiţional frînează elanul general şi complică, sau cel puţin întîrzie adaptările necesare.***

Cea mai mare parte a populaţiilor din Africa neagră (mai ales din satele sale, dar satele reprezintă enorma majoritate) este încă închistată în culturi şi religii primitive, *pe care se bazează întreaga ordine socială.*

Această religie tradiţională capătă forme variabile în funcţie de regiuni şi grupuri etnice. Animistă, ea se bizuie mai ales pe credinţa în spiritele care trăiesc în toate fiinţele naturii şi supravieţuiesc morţii acestora, care există de asemenea şi în obiecte (fetişism). O altă constantă: aproape pretutindeni se regăseşte cultul strămoşilor. Şefii sau eroii legendari, veneraţi mai întîi ca strămoşi, termină prin a se confunda cu zeii superiori cărora li se adaugă adesea Marele Zeu al Cerului, al Pămîntului, sau al Creaţiei. Spiritele strămoşilor sau zeilor africani nu numai că se manifestă în fiinţele vii, dar pot reveni pentru a pune stăpînire pe muritori: aceasta este semnificaţia a numeroase dansuri sacre; de exemplu, în Dahomey, există acele dansuri rituale în care zeii Vodun sau Orişas „coboară pe capul“ unor executanţi care cad în transă în momentul în care zeul intră în ei.

În toate cultele, în faţa altarelor ridicate în cinstea zeilor sau a strămoşilor „se incantează rugi şi invocaţii, se aduc ofrande în alimente şi ulei de palmier, se sacrifică animale...“. Sînt „hrăniţi“ strămoşii şi zeii. Prin reciprocitate, se aşteaptă de la ei intervenţii sau diverse protecţii.

Această organizare religioasă este garanţia organizării sociale bazată în Africa pe noţiunea de rudenie, pe familia patriarhală, urmînd o ierarhie strictă care dă patriarhului autoritate absolută asupra întregii comunităţi

bazată pe familie sau pe clan (transmiterea acestor autorităţi se face în general urmînd filiaţia paternă, mai rar cea maternă).

În societăţile supuse odinioară influenţei marilor imperii, o ierarhie socială dă unor familii superioritate aristocratică faţă de altele, cu tot atîtea „caste“ care urmează profesiunile artizanale. Fiecărui grup îi corespund zei şi strămoşi a căror putere reflectă îndeaproape pe cea a grupurilor sociale însele.

Legătura este atît de puternică între religie şi societate încît în oraşele în care această ordine socială este perturbată de viaţa modernă (mai ales de şcolarizare), creştinismul sau islamismul, după caz, tinde să înlocuiască în proporţii mari animismul slăbit, care rămîne religia satelor.

• ***Fiecare oraş, fiecare regiune atinsă de şcolarizare, de modernizarea unei organizări muncitoreşti sau industriale, este afectată de problemele dure ale culturalizării (intrarea într-o altă civilizaţie).***

Vom da un exemplu în acest sens: sondajul făcut în 1958 la Porto Novo de un sociolog, Claude Tardits. Evident, nu este valabil pentru întreaga Africă, dar dă o idee despre această problemă.

Porto Novo, actuala capitală a Dahomeyului, este un oraş vechi, care nu are legături bune cu marea şi pe care Kotonou, cu acces mai uşor la mare, l-a împins pe planul al doilea. Deşi decăzut, oraşul nu a rămas mai puţin viu, într-o ţară mai şcolarizată, mai intelectuală decît vecinii ei. Dahomeyul, afirma Emmanuel Mounier, „este Cartierul Latin al Africii negre“.

Aceasta nu înseamnă că *şcolarizarea* asigură viitorul, odată pentru totdeauna, al celor pe care limba dahomeeană îi numeşte „evoluaţi“, al celor care au mers la şcoală şi care, potrivit unei expresii curente, „au văzut lumina“ (în 1954, pentru întregul Dahomey, aceştia reprezentau 43 419 copii, sau 15% din populaţia aptă de şcolarizare, dar această cifră — care este un record în contextul Africii — nu trebuie să ne creeze iluzii).

Există aici marii şi micii *evoluaţi*. În vîrful piramidei sociale, pentru o populaţie globală de 1 500 000 de persoane (probabil mai multe) şi o populaţie urbanizată de numai 100 000 de persoane, elita va fi maximum de 1 000 de persoane atrase de o adevărată cultură, de trei ori efectivul unei colonii albe care nu era, deunăzi, decît de 300 de persoane. Şi cîte dificultăţi pentru a forma această fină, imperceptibilă peliculă!

Chiar în oraşul Porto Novo, ceea ce constituie o frînă, se poate presupune dinainte, este inerţia unei societăţi tradiţionale, diverse, cel puţin triple: populaţia *gun*, provenită din păstorii din Dahomey veniţi la oraş; *yoruba* — negustorii veniţi din Nigeria vecină; „brazilienii" în cele din urmă (negri reveniţi din Brazilia, adesea creştini, uneori convertiţi la Islam în urma unor aventuri uluitoare). Fiecare din aceste grupuri are culorile sale proprii, susceptibilităţile sale, formele sale de rezistenţă. Toţi au „ascendenţele lor". Or, să ne gîndim că tocmai în funcţie de ascendenţe se grupează locuinţele, în funcţie de acestea se făceau şi se fac încă adesea căsătoriile, prin acestea se menţin regulile şi practicile religioase. În ce priveşte valoarea pe care o reprezintă acest liant social care este religia, vom cita aprecierea unui misionar la Porto Novo: „Nu voi spune decît un cuvînt despre fetişism, iar acest cuvînt va avea poate o anumită valoare venind de la un misionar: este o frumoasă instituţie care va dispărea; nu afirm, a adăugat el, că este o frumoasă religie".

Femeia s-a revoltat prima împotriva ascendenţei familiale pentru a face să triumfe (astăzi, un caz din două) căsătoria făcută conform alegerii sale. Dar această emancipare rămîne înglodată într-un trecut poligamic şi teribil de conservator. Să apreciem că acest debut după o confidenţă feminină: „Cînd soţul meu şi-a luat alte soţii mi-a încredinţat banii pentru că eu eram prima soţie şi eu îi împărţeam celorlalte co-soţii. Eu am fost cea care am ales celelalte două soţii pe care le-a avut soţul meu la cîţiva ani după căsătoria noastră. Celelalte soţii mă salută în genunchi şi îmi fac serviciile pe care le cer". O alta declară: „Îi salut în genunchi pe socrul meu, pe soacra mea, pe unchii, pe mătuşile, fraţii

şi surorile soţului meu. Nu îngenunchez în faţa fraţilor şi surorilor mai mici, dar le datorez respect. Fac servicii întregii familii a soţului meu: fac cumpărăturile, menajul, aduc apă pentru toţi, merg la piaţă, fac boiaua. Cînd pregătesc o masă ofer din timp în timp puţin din mîncarea pe care am pregătit-o unei mătuşi, unui unchi, unui frate al soţului meu, soacrei şi socrului meu".

Atunci imaginaţi-vă un „evoluat" în mijlocul unei asemenea familii, rămas — la oraş — mai mult decît pe jumătate ţăran. Va fi prins între noile sale obiceiuri culturale — adesea dobîndite în străinătate — şi aceste ritualuri care nu şi-au pierdut neapărat tot sensul pentru el, între ataşamentul familial şi imposibila supunere.

Ceea ce perturbă totul este mediul urban: lucrul, şcoala, chiar spectacolul străzii, în timp ce departe de oraş totul rămîne în loc cu încăpăţînare. O oarecare croitoreasă, o „evoluată" şi-a făcut ucenicia la surorile din Kotonou, apoi s-a căsătorit cu un funcţionar. Iat-o fericită cu atelierul ei, cu clientela ei. „După un an de căsătorie, soţul meu, care este funcţionar în administraţie, a fost trimis în nord, unde eu nu am mai avut de lucru, pentru că femeile se acoperă cu frunze sau merg goale". În cele din urmă soţul este transferat. „Locuiesc de un an la Porto Novo... Soţul meu mi-a cumpărat o altă maşină de cusut".

În sensul acestei mărturii, să ne gîndim la acele femei elegante ale oraşelor, la acel manechin din Dakar înfăşurat într-un superb drapaj alb. Imagine de viitor, ca şi îndrăznelile moderne ale oraşului, mai puţin poetice fără îndoială decît vechile clădiri coloniale ale insulei Goree, situată vizavi, dar mult mai în vogă.

Oraşele şi statele au angajat dialogul, vechi de cînd lumea, cel al civilizaţiilor de sus şi al culturilor de jos. Dar oraşele nu sînt decît o mică fracţiune a lumii negre. Iar rapiditatea evoluţiei sale va depinde în cele din urmă de avîntul sau de sincopa lor.

• ***Rapid instalate, guvernele independente s-au dovedit cu timpul de o soliditate neaşteptată.***

Întrucît fenomenul este general, el necesită, dincolo de cazurile specifice, oricît de interesante ar fi ele, o explicaţie generală. Practic, faţă în faţă cu aceste guverne se află răbdarea fără limite a celor guvernaţi. Aceasta înseamnă mai mult decît supunerea, odinioară, a vasalilor lui Ludovic al XIV-lea faţă de Regele Soare. A guverna în Africa neagră înseamnă categoric a domni. Cine ar fi crezut-o — practica puterii nu uzează aici, ea întinereşte, revigorează. Preşedintele Liberiei, M. Tubman, în funcţie din 1944, guverna încă în 1962; aceasta înseamnă o vreme destul de îndelungată la activul său. Se îndoieşte cineva că puterea ar fi aici de o esenţă specială, care o fereşte de instabilităţile europene, să spunem de esenţă cvasiregală?

În orice caz, pe soclul statuii Osagyefo (traduceţi „Victoriosul în toate") din Ghana — preşedintele N'Krumah — se poate citi această maximă destul de izbutită: „Căutaţi mai întîi Regatul politic şi restul va veni de la sine". Pe scurt, „politicul mai întîi!".

Deci cucereşte puterea şi păstreaz-o. Puterea nu se împarte, nu se controlează deloc, opoziţia nu are nici o raţiune de a exista. Pentru ea a se manifesta înseamnă a-şi asuma riscul dispariţiei. Ghana, Sierra Leone, Guineea există toate pentru a ne spune clar acest lucru. Tineri intelectuali deja, care au rupt cu guvernele dictatoriale din ţările lor străbat Europa sau universităţile americane, mai puţin decît ambasadorii epuraţi care consideră că este mai bine să nu se întoarcă acasă. Situaţie care nu este deloc pe placul nostru, al Occidentului. De unde şi următoarele cuvinte ale primului-ministru al Senegalului exact în sensul sensibilităţii noastre: „Ghanocraţia nu ne interesează". Dovadă că nici măcar pe plan politic Africa nu este uniformă.

Totuşi trebuie să recunoaştem că este nevoie de multă înţelepciune din partea guvernanţilor pentru a nu ceda în faţa a ceea ce se impune aproape de la sine. Dacă noi, europenii, vrem să nu fim prea nedrepţi faţă de aceste guverne care ne deranjează, trebuie să fim atenţi la subţirimea clasei conducătoare. În jurul stăpînilor Africii negre sînt aceeaşi oameni rari care se agită, mult mai puţin numeroşi decît în jurul unui René

d'Anjou sau al unui Philippe le Ben, odinioară. Liberia este administrată de fapt de afro-americani în procent de 2%, şi nu am putea jura că toţi sînt angajaţi într-adevăr. Masa populaţiei rămîne inertă, în afara a ceea ce noi am numi „ţara legală". Aceasta nu înseamnă că aceste grupuri restrînse nu sînt divizate; ele sînt divizate fără limită, iar gesturile energice şi neaşteptate ale puterii au scuze.

Pe de altă parte, dacă guvernarea pune puţine probleme politice, nu s-ar putea spune acelaşi lucru despre problemele administrative. Pentru a angaja oamenii pe calea modernizării, ar trebui să fie convinşi, înregimentaţi. Încercîndu-şi forţele în această sarcină dificilă, unele guverne se lasă prinse în propriul lor joc, un joc demagogic.

Pentru a administra cu eficienţă sînt necesari oameni, cadre, devotament deplin, o disciplină; pentru reconstrucţie — capitaluri, investiţii cu grijă calculate şi, de asemenea, este necesar ca raţiunea să primeze, dar acesta este unul dintre cele mai rare lucruri în toate ţările lumii.

În Guineea, prima dintre vechile posesiuni franceze care a ales libertatea şi independenţa, cînd această opţiune le-a fost oferită de generalul de Gaulle (1958), nu planul trienal al guvernului socialist al lui Seku Ture a fost prost sau greşit în sine, ci el a fost prefabricat, pornind de la norme economice şi de la o serie de cifre, în timp ce societatea tradiţională este un element problematic care trebuie luat întotdeauna în considerare. Dacă „diferitele societăţi de stat însărcinate cu importul unor produse străine au eşuat unele după altele — Alimag, specializată în alimentaţie generală; Libraport, în articolele de librărie-papetărie; Ematec, în material tehnic; Pharmaguine, în produse farmaceutice şi toate societăţile surori", nu este numai din cauza scandalurilor interne (sau externe), ci pentru că organizarea nu a fost calculată în funcţie de elementul uman guineez. Ea nu presupunea numai oameni oneşti şi educaţi, dar şi o ierarhie administrativă, cadre, controale etc. Orice socializare reuşită presupune cadre deosebit de competente şi numeroase. Aici, trebuia să le formeze.

• *Destinul statelor negre este încă slab conturat: pe eşichierul african şi pe eşichierul mondial se dispută partide, cu agerime şi oarecari iluzii.*

Printre aceste jocuri nu neapărat cîştigătoare să plasăm imperialismele cu rază scurtă de acţiune vizînd vecinul imediat. Decupajele — artificiale, am spus-o — le favorizează, fără însă a le justifica.

Marocul reclamă întreaga Mauritanie, Rio de Oro, Ifni, o parte din Sahara algeriană. Guineea lui Seku Ture are privirile aţintite asupra Sierrei Leone, cu populaţia numeroasă. Ghana, al cărei nume se referă, nu fără intenţie, la marele imperiu dispărut, are pretenţii istorice care i-ar permite să-şi adauge Togo şi Coasta de Fildeş; Mali (denumire de asemenea semnificativă) visează „să federalizeze“ Volta Superioară, Nigerul şi să-şi adjudece o bucată din Sahara algeriană. Jocuri mai largi, dacă nu mai solide sînt împărţirea statelor în două grupuri, schiţate în cursul conferinţelor rivale din 1961. Grupul de la Casablanca: Maroc, Ghana, Republica Arabă Unită (uniune astăzi dizolvată a Egiptului şi Siriei), Guineea, Guvernul Provizoriu Revoluţionar Algerian (G.P.R.A.), Mali — aceştia sînt evident extremiştii. Grupul de la Monrovia: Tunisia, Libia, Mauritania, Senegal, Sierra Leone, Liberia, Coasta de Fildeş, Volta Superioară, Nigeria, Niger, Ciad, Camerun, Republica Centrafricană, Gabon, Congo (Brazaville), Etiopia, Somalia, Madagascar — aceştia sînt evident moderaţii, înţelepţii.

Nimic nu ne spune că aceste clasamente se vor menţine. Independenţa recentă a Algeriei va aduce un element nou, a cărui incidenţă nu poate fi prevăzută. Jocul rămîne deschis, inclusiv cel al unităţii sau al căutării unităţii. Aceasta a fost în orice caz miza unei a treia conferinţe, reunite la Lagos, la începutul lui februarie 1962, prost organizată de guvernul Nigeriei şi care a fost un eşec: cei „12“ de la Brazaville s-au lovit de opoziţia grupului de la Casablanca, faptul că G.P.R.A. nu a fost invitat servindu-i drept un excelent pretext.

Este vorba de jocuri foarte complicate. Toată lumea este de acord cu principiul unei Africi în întregime libere, dar această libertate poate fi înţeleasă în numeroase feluri. Preşedintele N'Krumah ar dori ca ocupaţia europeană, sau ceea ce a mai rămas din ea, să ia sfîrşit cel tîrziu la 31 decembrie 1962, dar în acelaşi timp el doreşte să obţină din această ipotetică politică de om puternic poziţia de *leadership* pe care celelalte state sînt puţin dispuse să i-o acorde. Este cu siguranţă acelaşi lucru care a menţinut la stadiul de preliminarii uniunea schiţată între Ghana şi Guineea...

Pentru moment, nu se întrevede deloc ce teritoriu sau grup de teritorii ar putea prevala asupra altora şi ar putea impune unitatea ansamblului. A domina — este o chestiune mai mult de înţelepciune decît de brutalitate şi mai mult o chestiune de putere reală decît de forţă politică.

Cu abundenţa de populaţie şi cu ceea ce aceasta reprezintă în echilibrul unui continent subpopulat, Africa engleză este categoric cea care cîştigă graţie marii densităţi şi oraşelor Ghanei, Sierrei Leone şi Nigeriei. Progres înseamnă oraşe: oraşele Nigeriei sînt cele mai mari oraşe ale Africii negre. Lagos numără mai mult de 300 000 de locuitori şi Ibadanul — peste 500 000.

Africa neagră de expresie franceză, cu excepţia Guineei (Mali tocmai a căzut de acord cu guvernul de la Paris asupra unui program economic), se bizuie pe puterea Pieţei Comune. Or, nici Nigeria, nici Ghana nu vor accepta probabil o asemenea asociaţie, chiar dacă Anglia intră în CEE.

Africa franceză dispune, de asemenea, în pofida unei densităţi demografice relativ slabe, de cadre culturale de valoare: aici, învăţămîntul este activ dezvoltat. În sfîrşit, am vorbit de oraş: geografii afirmă şi repetă că un singur oraş este, prin puterea şi poziţia sa geografică, un oraş imperial şi mondial — Dakarul. El comandă Atlanticul de sud şi, dincolo de acesta, axa aeriană transversală a Africii. Totul se poate, evident, schimba în funcţie de ritmul comunicaţiilor mondiale.

• ***Adevăratul joc nu este oare cel al unei evoluţii care se pune în termeni de putere, număr, progres economic?***

Economia continentului, foarte rămasă în urmă, livrează produse minerale sau alimentare neprelucrate (dacă se exceptează fabricile de ulei din Senegal, sau uzinele de aluminiu din Guineea); ea cumpără produse industriale. Totul depinde deci în mod inevitabil de achizitori şi furnizori. Conform condiţiilor normale ale balanţelor comerciale, posibilităţile de dezvoltare, de investiţii anuale rămîn încă extrem de reduse, progresul lor — lent. Dacă vrei să le depăşeşti, cazi într-o politică de credite care deschid poarta dependenţelor imediate, fie că vrei sau nu. Dacă U.R.S.S. furnizează şine pentru calea ferată de la Konakry la Kankan, care trebuie întreţinută şi refăcută, iată că apare problema tehnicienilor care o vor instala, cea a feroviarilor şi a sindicatelor lor. Dacă Senegalul sau Dahomeyul vor proceda la întemeierea unei mari facultăţi (pe care nu vor şti să o conceapă altfel decît după normele franceze care le sînt cunoscute, adică cu o gratuitate aproape totală a învăţămîntului), ele vor avea nevoie de profesori şi de credite venind din Franţa, precum şi de tehnicienii şi profesorii din ciclul secundar. Totul se leagă.

Africa neagră nu va putea înceta deci să solicite ajutorul celor două blocuri de ţări industrializate, fără a-l uita pe cel de-al treilea, blocul chinez, care îşi oferă serviciile într-un spirit de cruciadă, dar însoţite întotdeauna de o invazie umană care se explică prin propria suprapopulare.

În orice caz, trebuie optat pentru una sau alta dintre soluţii, sau pentru ambele în acelaşi timp, altminteri nu vor exista mari lucrări publice, planuri economice în perspectivă. Chiar sacrificii atît de spectaculoase ca acelea la care tocmai a consimţit Nigerul cu prilejul sărbătorii sale naţionale (19 decembrie 1961, aniversarea independenţei) — salarii reduse pentru membrii guvernului, desfiinţarea automobilelor gratuite pentru funcţionarii administrativi, desfiinţarea orelor suplimentare plătite, creşterea impozitelor — toate aceste sacrificii

nu vor fi suficiente. Sînt necesare utilajele indispensabile. Mali, odinioară după ruptura cu Senegalul, a fost salvat de camioanele pe care i le-a livrat Bonnul şi care i-au asigurat legătura cu oraşul Kankan, calea ferată spre Konakry şi mai departe, pe ocean.

Apoi, toate materialele din lume nu vor însemna nimic, nu vor fi nimic fără cadrele capabile să le utilizeze. Această problemă esenţială depinde de o evoluţie internă prealabilă, de un efort conştient.

În Guineea, sub regimul comunizant al lui Seku Ture, un ziarist elveţian relata o convorbire cu tehnicieni cehi: „Vedeţi, mi-a spus unul dintre ei, francezii aveau un avantaj faţă de noi. Ei puteau comanda. Ieri, maşina mea a avut o banală pană de baterie. Nu am fost ascultat la garajul administrativ şi muncitorul negru a pus imediat mîna pe carburator. Este o manie la ei să atace piesa cea mai delicată. Rezultatul, de atunci eu merg pe jos şi această stare de lucruri riscă să dureze. Un francez ar fi făcut scandal. Noi nu avem dreptul să facem. Şi cu toate acestea, ar fi scuzabil şi util sub acest cer, în această umiditate. Realmente, nu înţeleg de ce Franţa şi Anglia şi-au agăţat această ghiulea. Am un contract de un an şi voi pleca cu mare plăcere, fără să fi format pe nimeni, căci categoric este imposibil". O mică sociodramă, a cărei morală nu este alta decît următoarea: orice educaţie nu este utilă decît dacă este acceptată cu entuziasm.

Dovadă, o altă imagine care trebuie pusă faţă în faţă cu aceasta pentru a nu forţa sensul: un tînăr profesor francez, sosit în Coasta de Fildeş în octombrie 1961, descoperă cu încîntare extraordinara sete de a învăţa, aplicaţia spontană şi inteligentă a elevilor săi din clasa a treia şi a patra. Aceştia ştiu că ei sînt Africa de mîine.

Arta şi literatura

• ***Ce mărturii aduc arta şi literatura despre această lume în mişcare şi despre ruperea ei între astăzi şi mîine?***

Pentru orice observator, *arta autohtonă cu care s-a desfătat Occidentul — măşti, bronzuri, fildeşuri, lemn sculptat — se deteriorează şi moare sub ochii noştri.* Ea este deja moartă. Se întîmplă oare acest lucru pentru că, aşa cum se spune adesea — şi este adevărat în parte — reperele sociale şi mai ales religioase în care se înscrie arta dintotdeauna se deteriorează ele însele sub şocul violent şi repetat al civilizaţiei urbane, industriale?

În orice caz, este indiscutabil că o *anumită Africă se îndepărtează de noi, cu cîntecele, cu dansurile, cu concepţiile sale artistice, religiile, poveştile cîntate sau psalmodiate,* cu concepţia sa despre timpul îndepărtat, despre univers, despre oameni, despre plante, animale şi zei, pe scurt, o civilizaţie tradiţională care, o ştim din însuşi exemplul Occidentului, va fi spulberată cînd se vor accelera deteriorările în curs.

Cu toate acestea, din trecutul său tradiţional, Europa a păstrat mai mult decît nişte vestigii uşor de recunoscut, pe care continuă să le îndrăgească, uneori fără să o ştie; ce va reţine Africa din civilizaţia ei?

Cu cît arta ne trimite la o civilizaţie dispărută, mai veche decît cea care se găseşte sub ochii noştri, cu atît literatura, *tînăra literatură neagră puternic occidentalizată* (fie şi numai prin folosirea limbilor europene: nu există decît cîteva eseuri literare în limbile africane, limbi *orale*, a căror transcripţie a fost tardivă şi dificilă), această tînără literatură ne trimite la celălalt capăt al evoluţiei negre, la ceea ce va fi mai mult sau mai puţin cînd majoritatea africanilor vor „fi văzut lumina". Aceste poveşti stufoase şi vii sînt, practic, realitatea africană văzută de „evoluaţi" şi ele aruncă asupra acestei realităţi — în ceea ce are ea mai original şi mai ireductibil faţă de valorile aproapelui —, lumini extraordinare.

Să citim de exemplu *Noile poveşti ale lui Amadu Kumba*, aparţinînd scriitorului deja celebru care este Birago Dio. Conţinutul lor este bineînţeles din trecut, dar forma lor, modul linear prin care sînt accentuate de o expunere echilibrată urmînd regulile artei literare, nu mai aparţin, cum scrie Jean Duvignaud, „acestui paradis pierdut" al poveştilor populare. Forma lor occidentală, ea

singură, este semnul unei literaturi „smulse comunităților, deşi continuă să viseze la acestea". Mai bine să ne gîndim la primii scriitori latini din Galia. Acolo unde se marchează momentul unei literaturi noi a negrilor (fie în Africa, fie în Lumea Nouă, în indiferent care dintre limbile Occidentului, de la franceză la engleză, spaniolă sau portugheză) — cu Langston Hughes, Richard Wright, Aime Cesaire, Senghor (preşedintele Republicii Senegal), Diop, Fanou, Glissant, Oyono, Diole, Camara Laye —, acolo unde se anunță acest moment, să nu vorbim de trădare, ci, dimpotrivă, de ataşament pasionat, de distanța obligatorie, de etapă depăşită.

„Ei au modificat structurile profunde ale personalității lor, afirmă pe bună dreptate Jean Duvignaud, în măsura în care o limbă este o ființă, un mod de existență particular. În acest transfer, ceva este mort pentru totdeauna: mitologiile imediate." Fără îndoială. Dar limba nu este singura schimbare de structură suferită de aceşti oameni. Este un întreg angrenaj, cum povesteşte *Copilul negru* de Camara Laye, această autobiografie a unui tînăr sătean, fiu al „marii familii de fierari" care va merge să-şi facă studiile la Paris. Mama sa asistă neputincioasă la aceste plecări succesive: „Da, ea trebuie să fi văzut acest angrenaj care, de la şcoala din Kurussa (şcoala din sat), a dus la Conakry şi s-a oprit în Franța; şi-n tot timpul cît... a luptat, ea a trebuit să privească cum se învîrte acest angrenaj: roata asta şi roata aia mai întîi, şi apoi a treia, şi apoi încă alte roți, multe alte roți pe care poate nimeni nu le vedea. Şi ce se putea face pentru a opri acest angrenaj să se învîrtească? Nu puteai decît să-l priveşti cum se învîrteşte, să priveşti destinul cum se învîrteşte — destinul meu era ca eu să plec!".

Da, *se degajă o nouă civilizație*, de bine de rău, fragilă sau sigură de viitor, din apele vechi ale *unei civilizații tradiționale vii, mereu hrănitoare*. Şi acesta este lucrul cel mai important. Africa abandonează o civilizație milenară, dar ea nu-şi va pierde civilizația ei. Transformată, sfîşiată, ea nu va rămîne pentru aceasta mai puțin o civilizație particulară, marcată profund de o psihologie, de gusturi, de amintiri şi de tot ce este

propriu unui pămînt. Senghor vorbea chiar de o „fiziologie“ care comandă o anumită „atitudine emotivă“ în fața lumii, care face ca „lumea magică să fie pentru negrul african mai reală decît lumea vizibilă“, un mijloc de cunoaștere, ca să spunem așa. Scriitorii negri cei mai occidentalizați în aparență prin cultura lor sînt de asemenea cei care insistă cel mai mult asupra psihismului particular al rasei lor.

Să apreciem acest lucru prin alte cîteva rînduri împrumutate din *Copilul negru*, care descriu cîteva daruri extraordinare și aproape magice ale mamei sale: „Aceste miracole — în realitate erau miracole — le văd astăzi ca evenimente fabuloase ale unui trecut îndepărtat. Acest trecut este totuși foarte aproape: el datează de ieri. Dar lumea se mișcă, lumea se schimbă, iar a mea mai rapid poate decît oricare alta, așa încît se pare că noi încetăm să fim ceea ce eram și că într-adevăr nu mai sîntem ceea ce eram și că deja nu mai eram exact noi înșine în momentul în care aceste miracole se săvîrșeau sub ochii noștri. Da, lumea se mișcă, lumea se schimbă; ea se mișcă și se schimbă în asemenea măsură încît propriul meu totem — am și eu un totem — îmi este necunoscut.“

Poate fi oare descrisă mai bine ruptura? Dar autorul adaugă: „Ezit întrucîtva să dezvălui care erau acele puteri (acelea ale mamei mele) și nu vreau nici măcar să le descriu pe toate: știu că povestea va fi primită cu scepticism. Eu însumi, cînd mi se întîmplă să mi le rememorez, nu mai știu cum trebuie să le primesc, mi se par incredibile; sînt incredibile! Cu toate acestea, este suficient să-mi amintesc ceea ce am văzut, ceea ce ochii mei au văzut... Aceste lucruri incredibile, le-am văzut; le revăd așa cum le-am văzut. Nu există oare pretutindeni lucruri care nu se pot explica? La noi există o infinitate de lucruri care nu se explică, iar mama mea trăia înconjurată de ele“.

„Aceste lucruri care nu se explică“ — acesta este poate secretul specific fiecărei civilizații.

Partea a treia

EXTREMUL ORIENT

CAPITOLUL I

INTRODUCERE LA EXTREMUL ORIENT

Scopul nostru este de a examina *exclusiv* trăsăturile de ansamblu, convergenţele Extremului Orient, făcînd apel pe rînd la geografie, istorie, apoi la foarte îndepărtata origine a civilizaţiilor care trăiesc încă sub ochii noştri. Această din urmă trăsătură este fără nici un fel de discuţie cea mai importantă dintre toate.

Ce ne arată geografia

A examina Extremul Orient, a situa această imensă scenă, înseamnă a-i înţelege, mai mult de jumătate, destinul şi civilizaţiile sale stranii. Pentru această primă luare de contact, călătorii, ziariştii, geografii sînt cei mai buni ghizi. Cu condiţia de a nu explica totul într-un mod autoritar, pornind de la un determinism geografic absolut, care nu mai există nici în Asia, nici în Europa şi nici în oricare altă ţară şlefuită îndelung de istorie şi de efortul răbdător al oamenilor.

• ***În general, Extremul Orient este o lume tropicală şi subtropicală.***

Extremul Orient înseamnă „cazanul" Indiei, pădurile şi junglele ei; China meridională, ploioasă şi caldă; In-

sulinda ecuatorială cu uriaşele ei păduri şi cu plantele care cresc văzînd cu ochii (unele liane cresc un metru pe zi, la Grădina Botanică din Buitenzorg, Jawa).

Totuşi, India înseamnă de asemenea Indusul, Gangele Mijlociu, aridul podiş central Dekkan, la adăpostul gaţilor occidentali — cu alte cuvinte aridităţi şi semi-aridităţi evidente; China înseamnă de asemenea China de Nord, imensă „cîmpie“ de loes sau de aluviuni recente, cu iernile ei aspre, Manciuria împădurită, deşerturile îngheţate din nord.

Toată această Chină septentrională, cu Beijingul, capitala imperială la extremitatea sa, este biciuită de frig. Aici ţăranul doarme iarna pe cuptor. Proverbul spune: „Fiecare să-şi măture zăpada din faţa uşii, fără să-i pese de bruma de pe acoperişurile caselor vecine...“. „Iarna, în vremuri geroase, se afirmă într-o scrisoare din secolul al XVIII-lea, cînd rudele şi prietenii săraci vor veni la uşa noastră, vom umple mai întîi un bol mare cu orez pe care li-l vom da în mîini, şi vom adăuga o farfuriuţă mică de ghimbir marinat. Este cel mai bun mijloc de a-i încălzi pe bătrîni şi de a-i alina pe cei nevoiaşi... Vom fierbe bucăţi mari de rasol şi le vom savura strîngînd bolul în ambele mîini şi vîrîndu-ne capul între umeri: în dimineţile cu chiciură sau zăpadă, cînd mănînci acest fel de mîncare, simţi o căldură binefăcătoare în tot corpul“.

Se întîmplă ca aceste geruri puternice şi zăpezile să se deplaseze spre Sudul tropical. În 1189, ningea la Hangzhou, capitala regiunii Song din Sud, nu departe de Yangzijiang. „Crengile de bambus trozneau cu un zgomot ciudat“.

Astfel, geografia, la prima vedere, aduce mărturii privind diversitatea şi nu unitatea acestor ţări cu chipuri multiple. Dar poate ne îndepărtăm şi întrebarea nu este bine pusă? Nu mediul geografic, foarte divers în sine, este cel care creează unitatea Asiei de sud-est, ci o civilizaţie *materială* destul de monotonă, care se impune

aproape pretutindeni şi care se adaugă la elementele geografice, fizice şi umane. Această civilizaţie este prea veche, prea înrădăcinată în îndepărtarea timpului, ea este „produsul prea multor procese de psihologie individuală şi colectivă pentru a ne fi permis să o considerăm rezultatul numai al mediului fizic local". (P. Gourou). Ea există în ea însăşi, mult mai mult decît semiindependentă, determinantă la rîndul ei.

● ***Această civilizaţie se afirmă direct, într-un mod monoton, oriunde am face sondaje, exclusiv ca o civilizaţie a vegetalului.***

Acest adevăr este înregistrat cu regularitate de toţi călătorii occidentali, odinioară ca şi astăzi, din momentul în care pun piciorul în Asia.

Japonezii nu mănîncă altă carne decît vînat, afirmă unul dintre ei, un spaniol, în 1609. Un medic german remarca pe la 1690 că ei nu cunosc laptele şi untul. Ei se hrănesc cu *gokost* — „cele cinci alimente ale pămîntului" (ca şi în China, şi în Japonia cifra *cinci* este sacră): orezul „alb ca zăpada"; sake — rachiul fabricat din orez; orz — destinat în principiu animalelor, dar din care se face făină şi prăjituri (aceste spice de orz, arată pe cîmp de „un roşu admirabil", afirma acelaşi medic citat mai sus); în sfîrşit, mazăre albă, asemănătoare bobului de la noi. La acestea, se adaugă meiul, legumele, peştele, dar întotdeauna puţină, foarte puţină carne.

Cu 20 de ani mai devreme, în Indii, un medic francez, observînd uriaşul număr de oameni din cortegiul care îl însoţea pe Marele Mogul Aureng Zeb în voiajul său de la Delhi spre Caşmir, a fost uluit de cumpătarea soldaţilor, „foarte simpli în modul lor de a se hrăni... Din tot acest număr de cavaleri, nici a zecea parte, nici măcar a douăzecea parte nu au mîncat în cursul marşului lor carne. Cu condiţia să aibă porţia lor de *kicheris* sau un

amestec de orez şi alte legume pe care le stropeau cu unt încins... şi iată-i mulţumiţi".

Nici locuitorii din Achem, Insula Sumatra, nu sînt prea exigenţi. „Orezul este singura lor hrană, afirma un călător în 1620; cei mai bogaţi îi adaugă puţin peşte şi cîteva ierburi. Trebuie să fii mare senior în Sumatra pentru a avea la masă un pui fript sau fiert... Se spune că dacă ar veni 2000 de creştini în insulă ar curăţa-o de vite şi păsări".

China trăieşte în acelaşi fel. „Dacă chinezii ar fi mîncat tot atîta carne ca noi în Spania, notează P. de las Cortes (1626), nu le-ar fi ajuns nici pe departe tot ce produce ţara". Chiar şi cei bogaţi se mulţumesc cu puţin: „Ei ciugulesc la mese, pentru a-şi deschide apetitul, cîteva bucăţele de carne de porc, de pui sau alt fel de carne, care sînt aşezate pe masă" — aperitive, am spune noi astăzi. Astfel, explică un alt călător englez în secolul al XVIII-lea, chiar la Beijing, unde sosesc totuşi animale din Tartaria, „oamenii nu mănîncă decît foarte puţină carne pe care o amestecă cu legume pentru a-i da un oarecare gust. Laptele, untul, brînza — sînt puţin cunoscute de chinezi". Nu că ar avea o aversiune faţă de carne, dimpotrivă. Dacă un animal a murit din accident sau boală, vită sau cămilă, oaie sau măgar, este mîncat imediat. „Aceşti oameni nu cunosc deosebirea între carnea bună de mîncat şi cea care nu este bună de mîncat", conchide englezul nostru cu un oarecare dezgust. În China se mănîncă şerpi, broaşte, şobolani, cîini, lăcuste...

La aceste mărturii se adaugă nenumărate indicii lăsate de literatura chineză însăşi, foarte exactă în ce priveşte aceste subiecte ale vieţii cotidiene. Un personaj de roman, o tînără văduvă sclifosită, „vrea într-o zi raţă, a doua zi peşte, altă dată legume proaspete, supă de muguri de bambus; cînd nu are nimic de făcut, mai vrea portocale, biscuiţi, nuferi. Ea bea mult vin (de orez); în fiecare seară mănîncă vrăbii fripte, saramură de

raci, bea trei litri de vin făcut dintr-o sută de flori". Toate acestea sînt, evident, excese, capricii de om bogat...

Zheng Bangia, poet ştiutor de carte, pictor şi caligraf (1693 — 1765), pe cît de generos era, dorea ca toţi cei din casa sa să participe la zilele de sărbătoare. „De fiecare dată, scria el într-una din *Scrisorile familiale*, fie că este vorba de peşte, de orez fiert, de fructe, de prăjituri, este bine să se facă pe rînd o împărţire echitabilă". Alimentele la care scrisorile sale fac aluzie sînt plăcinte de hrişcă, supe groase de orez... Aceasta este regula. Acest bogat cămătar, proprietar al unui Munte de Pietate, care ne povesteşte un basm din Evul Mediu, avar pînă la extrem, gata să se bucure de fiecare „sapec" (monedă măruntă folosită în Extremul Orient) pe care îl găseşte pe jos, mănîncă la dejun „un fel de orez rece, stropit cu apă fierbinte".

Astăzi nu s-a schimbat, practic, nimic. Făcînd aluzie la savanta bucătărie chineză, un ziarist scria în 1959: „Ştiu foarte bine că bucătăria chinezească a fost întotdeauna arta de a asezona nimicuri, că un popor prea numeros, căruia creşterea vitelor — această formidabilă irosire de calorii — îi este interzisă, se străduieşte să folosească tot ceea ce am arunca noi, ceilalţi".

Chinezii rămîn vegetarieni: 98% din caloriile pe care le folosesc provin din produse vegetale; nici unt, nici brînză, nici lapte, foarte puţină carne, foarte puţin peşte. Hidraţii de carbon sînt luaţi în parte din grîu, mei — în nord; din orez predominant în sud; proteinele — din soia, din boabele de muştar, din diverse uleiuri vegetale.

O singură ţară se transformă în prezent în acest domeniu, sporindu-şi enorm consumul de peşte şi mai ales adoptînd carnea — Japonia.

• ***Omniprezenţa orezului în sud-est şi exportul acestuia spre nord sînt factorii răspunzători pentru generalizarea acestui regim vegetarian.***

Occidentul, consumator de grîu sau de cereale înlocuitoare ale acestuia, a trebuit să adopte foarte curînd, din cauza acestei folosinţe, sistemul pîrloagelor şi al culturilor prin rotaţie, fără de care pămîntul se epuizează rapid, iar grîul nu mai are nici un randament. O parte din ogoare a fost lăsată deci în mod automat pentru păşuni şi fîneţe, cu atît mai mult cu cît cultura grîului reclamă un ajutor animal considerabil.

Dimpotrivă, orezul ocupă în permanenţă, *în fiecare an, acelaşi spaţiu, la infinit*. Cea mai mare parte a muncii se face manual. Bivolii nu servesc decît pentru munci uşoare în noroiul orezăriei. Pretutindeni se practică manual un grădinărit meticulos, cu multă grijă. În aceste condiţii, a te hrăni cu carne ar fi o irosire fantastică. Animalele ar trebui hrănite cu grăunţe — omul preferă să le mănînce el.

Prima consecinţă a acestui regim este de a permite una dintre cele mai puternice creşteri demografice în comparaţie cu orice alt sistem care foloseşte alimente de origine animală. Şase sau şapte ţărani se pot hrăni de pe un singur hectar dacă alimentaţia lor este exclusiv vegetariană. La suprafaţă egală randamentul uman al vegetalului se dovedeşte indiscutabil superior altora. Aceasta explică puzderia „mulţimilor din Asia".

Fără îndoială, la fel ca şi în India, formidabila populaţie a Chinei este un fapt relativ recent: adevăratul start al acestui fapt a fost dat în sudul chinez prin generalizarea, începînd cu secolele XI — XII, a orezului timpuriu, care dă *două recolte pe an*. În secolul al XIII-lea, populaţia atingea probabil 100 de milioane. Începînd cu sfîrşitul secolului al XVII-lea, creşterea ei devine foarte puternică. Astăzi aceste mulţimi ar fi împiedicate de chiar numărul lor, să aleagă o altă alimentaţie, chiar dacă ar dori-o. „Ele sînt astfel înlănţuite de un adevărat *determinism de civilizaţie* să urmeze căile pe care aceasta le-a trasat pentru ele". Din secolul al XVIII-lea, şi India a depăşit cota de 100 milioane de locuitori.

• ***Teza lui Wittfogel: civilizația orezului implică un sistem de irigare „artificială“, care comportă o mare disciplină civică, socială și politică.***

Prin orez, popoarele din Extremul Orient sînt legate de apă, de *tancurile* (rezervoarele) Indiei meridionale; în cîmpia indo-gangetică, — de puțurile sau canalele de irigare provenite din cursurile de ape; la fel, în China, irigațiile îmbracă toate formele: sînt legate în același timp de fluviile liniștite din sud (precum și de inundațiile regulate ale lacurilor Beiyang și Dongding, din vecinătatea fluviului Yang-Tse), de puțuri, canale — dintre care Canalul Imperial este tipul desăvîrșit (în același timp cale de comunicație și sistem de irigație), de fluviile sălbatice din nord, cum sînt Bei He sau Huanghe, pe care a fost nevoită să-l îndiguiască, să-l îmblînzească, și ale cărui revărsări brutale rămîn frecvente. Pretutindeni, atît pe terasele din Filipine sau din Java, cît și în China cantoneză și în Japonia, irigațiile, adesea cu canalele lor aeriene de bambus, cu pompele primitive sau moderne, implică o disciplină strictă de muncă și o supunere după imaginea Egiptului antic, exemplu clasic de servituți pe care le impuneau irigațiile.

Începută fără îndoială o dată cu al doilea mileniu *a.H.* pe terenurile joase aduse la același nivel, cultura orezului s-a extins puțin cîte puțin pe toate terenurile ce puteau fi udate, ameliorîndu-se în același timp grație boabelor selecționate care vor permite crearea de specii timpurii. De atunci, cultura orezului a antrenat pentru aceste populații din Extremul Orient, așa cum afirmă K.A. Wittfogel, regimuri autoritare, birocratice, cu o sumedenie de reprezentanți ai statului.

Această explicație, discutabilă dacă sînt abordate amănuntele, așa cum au subliniat cei ce o contrazic, se dovedește mai curînd a fi mult prea simplă. Dacă a existat, și a existat evident, un determinism al apei domesticite, al apei necesare orezului, al orezului însuși,

aceste constrîngeri nu constituie decît unul dintre elementele unui edificiu mult mai complex — acest fapt fiind un adevăr ce nu trebuie pierdut din vedere. Dar constrîngerile civilizaţiei orezului continuă să existe: ele au contat, ele contează în permanenţă.

• ***Imense zone rămîn primitive sau sălbatice în Extremul Orient, unde prosperă în general civilizaţiile de cîmpie, legate de irigaţii.***

Orezăriile inundate din munţi sînt într-adevăr o realitate, e adevărat dar pe terase înguste, în regiuni suprapopulate, unde a fost posibilă lucrarea acestor terase perfect orizontale (în Java de exemplu). În mod regulat şi în măsura în care a triumfat o cultură intensivă, omul civilizat — în Extremul Orient — nu ocupă decît o parte minimă din spaţiu. Restul, mai ales regiunile înalte, cele izolate, anumite insule, constituie locurile de refugiu ale unor populaţii şi civilizaţii primitive.

Cartea lui Georges Condominas, *Nous avons mangé la forêt* (Am distrus pădurea) (1957), ne duce în apropiere de Saigon, dincolo de Dalat, staţiune estivală, la un trib primitiv a cărui cronică este relatată zi cu zi. Acest trib trăieşte într-o pădure din care în fiecare an o bucată este distrusă pentru a fi cultivat pămîntul: arborii sînt „izolaţi“, doborîţi sau arşi. Pe pămîntul astfel degajat, „plantarea se face cu ajutorul cazmalei; se face repede o groapă, se aruncă cîteva seminţe, se împinge la loc pămîntul cu piciorul“. Grosul recoltei va fi furnizat de orezul provenit din *cultură uscată*. Este distrusă astfel în fiecare an o bucată de pădure. La capătul a 20 de ani se revine, dacă totul merge bine, la punctul de plecare, cu alte cuvinte dacă pădurea, „lăsată în pîrloagă“, se reface în acest interval.

Această agricultură itinerantă (care se numeşte *ladang* în malaieziană şi pe care o regăsim aproape

pretutindeni sub nume diferite) este o agricultură primitivă, făcută practic fără animale domestice. De pe urma ei trăiesc 1 000 de oameni foarte înapoiaţi. Vremurile prezente nu-i favorizează deloc, evident, dar ei supravieţuiesc în regiunile izolate.

Occidentul, dimpotrivă, a ştiut foarte curînd să-şi asimileze populaţiile primitive. Zonele izolate şi înapoiate nu i-au lipsit, fireşte, nici lui, putînd fi recunoscute şi astăzi încă, dar a reuşit să şi-i alăture, să-i convingă, să-i aducă pînă în oraşe, să le capteze forţele vii.

Nimic din acest gen nu s-a întîmplat în Extremul Orient. Această imensă diferenţă explică prezenţa în China a atîtor populaţii „sinizate"; în India — a atîtor triburi în afara sistemului castelor şi interdicţiilor lor (ca să nu mai spunem în afara civilizaţiei indiene).

Ea ne explică destul de bine detaliile prezentului şi trecutului. În 1565, pe cîmpul de bătălie de la Talikota, regatul „hindus" Vijayanagar, în podişul Dekkan, în pofida faptului că avea un milion de combatanţi, este lovit de moarte de cavaleria şi, mai mult încă, de artileria sultanilor musulmani. Uriaşul, superbul oraş rămîne atunci fără apărare, locuitorii săi fără mijloace cu care să fugă, toate animalele de tracţiune fiind luate de armată. Dar nu învingătorii au fost cei care l-au jefuit, căci în timp ce ei, în loc să pătrundă în oraş, s-au grăbit să-i urmărească pe învinşi şi să-i ucidă, populaţiile primitive din împrejurimile oraşului, hoarde de brindschari, lambadi, kurumba, au năvălit asupra capitalei şi au jefuit-o.

Un medic german, în drum spre Siam, ascultă confidenţele unui negustor japonez care, cîţiva ani mai înainte, în 1682, naufragiase, într-o insulă pustie, în apropierea coastelor Luzonului. Erau vreo zece naufragiaţi care au trăit cu ouăle păsărilor sălbatice, care se găseau din abundenţă şi cu scoicile care se aflau în bancuri mari de-a lungul coastelor. După opt ani de asemenea viaţă extravagantă, ei construiesc o barcă, îi

pun pînze şi ajung în sfîrşit, extenuaţi, în Insula Hainan din Golful Tonkin, pentru a afla că au scăpat de la o moarte sigură. Insula este pe jumătate chineză, pe jumătate primitivă. Au avut şansa să acosteze în partea chineză. Sălbaticii i-ar fi făcut bucăţele. De asemenea, Formosa, cucerită de chinezi în 1683, a fost şi a rămas divizată — chineză şi nechineză —, ca multe insule şi „compartimente aproape etanşe ale continentului".

Cifrele *actuale* referitoare la China şi populaţiile ei nesinizate sînt impresionante. Deşi aceşti primitivi nu reprezintă decît 6% din populaţia totală (adică aproximativ 36 milioane de fiinţe), lor le aparţin 60% din teritoriul chinez (inclusiv, este adevărat, aceste regiuni ciudate care sînt Gobi, Turkestanul, Tibetul). În ce priveşte spaţiul, aceste populaţii continuă să fie majoritare.

Este vorba de populaţiile zhuang din Guangxi, miao, li, tai şi yi (aceste populaţii larg dispersate din Iunnan şi pînă la Kangsu); hewei din Gansu, yao. Faţă de toţi aceştia, sau de aproape toţi, politica Chinei imperiale şi, mai aproape, a Chinei lui Jiang Jieshi a fost strict segregaţionistă. Pe porţile oraşului populaţiei yi se putea citi: „Este interzis pentru oamenii yi să se reunească sau să meargă pe stradă în grupuri mai mari de trei persoane"; „Este interzis oamenilor yi să meargă pe cal". China actuală le-a îmbunătăţit soarta, le-a recunoscut o anumită autonomie, dar nu semiindependenţa pe care sovieticii au acordat-o minorităţilor lor etnice. În schimb, toate aceste societăţi rămase în urmă (cu sclavi, ca la populaţia yi din Liangshan, cu iobagi, *ula*, la tibetani) au fost bulversate. S-au depus eforturi mari pentru a-i dota pe cei mai înapoiaţi cu limbi scrise. Astfel, astăzi numai China se preocupă (pentru binele, şi, fără îndoială, spre nemulţumirea lor) de populaţiile ei înapoiate.

• ***Între zonele civilizate, tărîmul oamenilor sălbatici este şi tărîmul animalelor sălbatice.***

Această ultimă trăsătură marchează Extremul Orient în întregul său, animalele sălbatice mişunînd pretutindeni: lei în regiunea Pandjābului, mistreţi pe coastele Sumatrei, crocodili în rîurile Filipinelor şi, pretutindeni, regele animalelor feroce, tigrul, hoţul şi mîncătorul de oameni.

Este un adevăr actual pe care îl regăsim, mai colorat, în mii de poveşti de altădată. Tatăl lui las Cortes, un iezuit spaniol care a naufragiat în 1626 lîngă Guangzhou, vorbea despre aceşti tigri care mişunau pe cîmpiile chinezeşti şi veneau adesea pînă în sate şi oraşe pentru a-şi lua prada umană.

Un medic francez, François Bernier, vizitează Delta Gangelui în jurul anului 1660. Bengalul este categoric regiunea cea mai bogată, cea mai populată din India „un dar al Gangelui", aşa cum Egiptul este un dar al Nilului, o mare regiune producătoare de orez şi de zahăr. În mijlocul acestei prosperităţi — insule pustii, chiar între braţele fluviului, unde piraţii îşi fac veacul. „Aceste insule, povesteşte Bernier, nu au alţi locuitori decît tigrii, care uneori trec înot de pe o insulă pe alta, sau gazele, porci şi păsări de curte sălbăticite. Şi din cauza tigrilor, cînd călătoreşti între aceste insule cu mici ambarcaţiuni cu rame aşa cum se obişnuieşte, în multe locuri este periculos să pui piciorul pe pămînt; şi trebuie să ai mare grijă ca barca pe care noaptea o ancorezi de un copac să nu fie prea aproape de mal căci te poţi ciocni oricînd de ceva; şi se spune că unii tigri sînt atît de îndrăzneţi încît au pătruns chiar în bărci de unde au răpit oameni adormiţi, alegîndu-i chiar (dacă este să dăm crezare luntraşilor băştinaşi) pe cei mai mari şi mai graşi".

Barbarie împotriva civilizaţiei: mărturia istoriei

Civilizaţiile mari ale Extremului Orient — înainte de toate India şi China — ar fi trăit liniştite dacă ar fi existat, pentru a le tulbura numai aceste zone interioare sălba-

tice, cu agricultorii lor săraci distrugători de păduri. Pentru ele furtuna, sub forma unor adevărate calamități biblice, a venit din vastele deșerturi și stepe (din vestul și nordul Chinei, din nordul și vestul Indiei), toride sub soarele de vară, acoperite iarna de nămeți de zăpadă.

Pe aceste teritorii inumane, o populație de păstori: turci, turkmeni, kirghizi, mongoli. Valuri de călăreți. De cînd i-a înregistrat istoria, ei erau deja așa cum vor rămîne — violenți, prădători, cruzi, de un curaj nebun — pînă la sfîrșitul măreției lor istorice, adică, în mare, pînă la mijlocul secolului al XVII-lea. Atunci, dar numai atunci, popoarele sedentare, grație prafului de pușcă, au scăpat definitiv de ei. Ele îi vor ține la distanță; și îngrădiți, nepreaavînd de ales, nu vor face decît să supraviețuiască și să-și ducă traiul de azi pe mîine pînă în epoca actuală. Nici cele două Mongolii (Interioară și Exterioară — chineză și sovietică), nici Turkestanul (chinez și sovietic) nu sînt prin ele însele țări esențiale pe eșichierul lumii. Ceea ce contează sînt numai spațiile lor și aerodromurile lor, care nu le aparțin.

• ***Dar de ce ne interesează acești nomazi pe planul actualității civilizațiilor? Pentru că fantasticele lor năvăliri din trecut au întîrziat în mod categoric dezvoltarea marilor civilizații vecine.***

Hermann Goetz, în lucrarea sa clasică — *Epocile civilizației indiene*, 1929 —, afirmă acest lucru referitor la India, dar remarca sa poate fi extinsă fără ezitare și la China. India nu este cu adevărat deschisă spre lumea nomazilor decît prin îngustul defileu Khaiber, peste munții afgani, în timp ce China are dezavantajul de a fi vecină cu vastul Gobi, împotriva căruia Zidul chinezesc, construit din secolul al III-lea *a.H.*, este un obstacol militar important, dar mai mult simbolic decît eficace, și trecut de mii de ori.

Pentru sinologul Owen Lattimore, aceşti nomazi sînt foşti ţărani. Practicarea unei agriculturi perfecţionate i-a împins pe ţăranii cei mai puţin adaptabili spre zonele înalte ale mîncătorilor de păduri, mai ales spre marginile stepei şi deşertului. Aceşti ţărani respinşi din regiunile bogate nu au avut la dispoziţie decît refugiul în aceste imense şi foarte sărace zone de păşune. Astfel, civilizaţia a fost „mama barbariei", ea a făcut din foşti agricultori păstori nomazi. În pofida acestor refugii, barbarul revine în permanenţă, în urma unor crize interne, a unor revoluţii sociale, creşteri demografice explozive, spre zonele sedentarilor, iar această revenire este rareori paşnică. El revine aici foarte adesea ca dominator, triumfător, jefuitor: nomadului neînţeles nu îi pasă atunci de sedentarul cucerit... Să cităm în această privinţă Memoriile lui Babur care, în 1526, a cucerit India de nord:

„... Deşi Hindustanul este în mod natural o regiune plină de frumuseţe, locuitorii săi sînt lipsiţi de graţie, iar în comerţul cu ei nu găseşti nici plăcere, nici flexibilitate, nici relaţii închegate. Fără abilitate, fără inteligenţă, fără să fie sociabili, ei nu cunosc generozitatea şi sentimentele bărbăteşti. În concepţii, ca şi în acţiunile lor, sînt lipsiţi de metodă, de ţinută, de reguli, de principii. Ei nu au nici cai buni, nici cărnuri suculente, nici struguri, nici pepeni, nici fructe savuroase. Aici nu e gheaţă, nu e apă potabilă. În pieţele lor nu-ţi poţi procura nici mîncărurile preferate, nici pîine bună. Băi, lumînări, torţe, sfeşnice, nimic din toate acestea nu le este cunoscut...

În afara fluviilor şi rîurilor care curg în rîpe şi văioage, ei nu au — nici în grădini, nici în palatele lor — nici un fel de apă curentă. Construcţiile lor sînt lipsite de frumuseţe, de aerisire, de simetrie şi de eleganţă. Ţăranii şi oamenii de condiţie joasă umblă în general goi. Ei nu poartă decît *langota* şi care nu este altceva decît o scurtă bucată de pînză înfăşurată cu

două palme sub buric. Sub această scurtă bucată de pînză poartă o alta, pe care o fixează între coapse cu ajutorul cordonului *langotei*, prin care o trec şi care se leagă la spate. Femeile îşi pun în jurul corpului aşa numita *lang*, pe care o lasă să atîrne jumătate peste şale şi cealaltă jumătate o pun pe cap.

Marele avantaj pe care îl prezintă Hindustanul este, în afară de vasta întindere a teritoriului său, marea cantitate de aur în lingouri sau în monede pe care o găseşti aici."

Iată deci cum judecă acest musulman din Turkestan, de la înălţimea victoriei sale, pornind din deşertul său şi de la orgoliul său de nomad, de asemenea de la înălţimea grandorii islamice căreia îi aparţine, vechea civilizaţie a Indiei, arta, arhitectura sa. Aroganţa sa, deşi nu este „aroganţă occidentală", nu este mai plăcută.

• ***Marile mişcări de cucerire ale mongolilor nu ne interesează aici în detaliu, ci numai în măsura în care ele au afectat China şi India, lovindu-le de fiecare dată în plin. Astfel, aşa s-a întîmplat în ultimele două şi imense valuri de invazii, în secolele XIII — XIV şi XVI — XVII.***

Hărţile (de la paginile 123, 234, 271, 275) indică limitele cronologice şi organizarea variabilă a izbucnirilor, fie spre vest şi îndepărtata Europă, fie spre est, cu o variantă spre sud şi spre India, şi întotdeauna cu şocuri înapoi, spre China, fără îndoială, pentru că China, încă de la începutul secolului al XV-lea, este „bolnavul" care atrage spre sine poftele jefuitorilor. Cînd a murit, în 1405, Tamerlan pregătea un atac împotriva Chinei.

În orice caz, de fiecare dată cînd lumea războinică a nomazilor izbucneşte, China şi India sînt brutal lovite, pînă în capitalele lor. Acest lucru ni-l spun de la sine numai patru date: în 1215, anul luptelor de la Bouvines —

Genghis Khan cucereşte Beijingul; 1644 — manciurienii, sprijiniţi de mongoli, cuceresc din nou Pekinul; 1398 — Tamerlan cucereşte Delhi; 1526 — Babur cucereşte din nou Delhi.

Aceste evenimente sînt catastrofe care nu pot fi calificate. De fiecare dată este vorba de milioane de vieţi omeneşti. Occidentul nu oferă, nici pe departe, pînă la războaiele tehnice din secolul al XX-lea, masacre atît de generalizate. India, unde aceste conflicte sînt complicate de lupta dintre două civilizaţii (barbarii care o invadează sînt convertiţi la islamism) a avut o istorie înfricoşătoare în cursul acestor incursiuni multiple din care ea nu a ieşit triumfătoare în cele din urmă, cum s-a întîmplat cu China, decît datorită extraordinarei ei puteri de viaţă şi, de asemenea, pentru că nu a fost niciodată subjugată în întregime, pînă la punctul terminus al Capului Cormoran, şi pentru că Dekkanul a trăit întotdeauna dintr-o economie (şi uneori o emigraţie) legată de ţările riverane Oceanului Indian.

Pentru India, ca şi pentru China, aceste năvăliri au însemnat distrugeri, frîne repetate. Fără îndoială că în timp i-ar fi absorbit pe invadatori, dar cu ce preţ? Este atunci invadatorul barbar responsabil, în mare parte, de un decalaj crescînd în raport cu Occidentul? Este oare aceasta cheia esenţială a destinului Extremului Orient?

În ce priveşte India, susţinem acest lucru cu plăcere. La origini (mileniul al II-lea *a.H.*), arienii din Panjāb, erau la fel ca strămoşii elenilor, celţilor, italioţilor, germanicilor. „Iliadei“ şi „Odisseii“ le corespunde cultura cavalerească a acestor războaie pentru cucerirea cîmpiei superioare a Gangelui despre care vorbeşte Mahabharata. În secolul al V-lea înaintea lui Christos, în epoca lui Buddha, India de Nord este acoperită de republici aristocratice şi de mici regate similare celor din Helada, cu un început de comerţ, la fel ca în Grecia. În secolul al III-lea, Ceandragupta şi Aśoka întemeiază primul Imperiu, care va uni Afganistanul şi întreaga Indie, cu

excepţia părţii meridionale a Dekkanului, ca întotdeauna de necucerit. Este epoca în care se făurea Imperiul greco-macedonean al lui Alexandru. O dată cu naşterea lui Christos începe, prin poarta de nord-vest, invazia popoarelor scite, care vor ajunge în vastul Imperiu Gupta între secolele al III-lea şi al VIII-lea, şi care redeschide lupta, fără sfîrşit pentru India, între oamenii cu pielea deschisă şi oamenii cu pielea închisă la culoare. În curînd, ca şi în Evul Mediu occidental, vor apărea mase de ţărani aserviţi şi, începînd din secolul al X-lea pînă în secolul al XIII-lea, mari state feudale. Nu există, fireşte, un paralelism riguros, mai ales în ce priveşte formele celor două societăţi, dar, şi de o parte şi de cealaltă, nu este o deosebire prea pronunţată de nivel pînă în secolul al XIII-lea şi pînă la marea invazie mongolă.

Atunci, decalajul va creşte progresiv. Iar problema este aceeaşi şi pentru China: în ce măsură a fost ea întîrziată în dezvoltare de către cucerirea mongolă încheiată în 1279 şi de cucerirea manciurienilor (1644 — 1683)? Aflată în avans din punct de vedere tehnic şi ştiinţific cel puţin pînă în secolul al XIII-lea, China se lasă apoi depăşită de Occidentul îndepărtat.

Este totuşi evident că nu trebuie să se atribuie invadatorilor din stepă întreaga responsabilitate a destinului încurcat al Extremului Orient. Distrugerile provocate de invadatori au fost imense. Cu toate acestea, totul s-a reparat, s-a cicatrizat cu timpul.

Am spune chiar mai mult: s-a cicatrizat prea bine. Invaziile care în Occident au însemnat rupturi şi naşterea unor noi civilizaţii trec peste China şi peste India ca nişte catastrofe *materiale*, dar care nu schimbă cu adevărat nici formele lor de gîndire, nici structurile lor sociale. Niciodată aici nu a avut loc un salt comparabil cu cel pe care l-a adus civilizaţia antică a Greciei, Romei şi civilizaţia Romei — creştinătăţii; sau comparabilă cu trecerea Orientului Apropiat la Islam.

Această extraordinară fidelitate a Extremului Orient față de el însuși, imobilismul său țin de asemenea de motive de ordin intern. Ele explică în parte rămînerea sa în urmă, care, de altfel, este absolut relativă. Extremul Orient nu a rămas cu adevărat în urmă; el a rămas acolo unde era, timp de secole și secole, în timp ce restul lumii progresa văzînd cu ochii, distanțîndu-se zi cu zi tot mai mult.

Origini îndepărtate: motivele unui imobilism cultural

Este neîndoielnic că totul s-a hotărît mult înaintea istoriei, în zorii primelor civilizații. Civilizațiile Extremului Orient se prezintă ca ansambluri care au atins foarte devreme o maturitate remarcabilă, dar într-un cadru care a făcut cvasiimuabile unele dintre structurile lor esențiale. Ele au obținut din aceasta o unitate, o coeziune uluitoare. Dar, de asemenea, și o dificultate extremă în a se transforma ele însele, în a vrea și a putea să evolueze, ca și cum și-ar fi refuzat sistematic schimbarea și progresul.

• ***Cele două mari civilizații din Extremul Orient sînt civilizații milenare, iată ceea ce trebuie să înțelegem, dînd uitării experiențele noastre din Occident.***

În Extremul Orient, unde monumentele se deteriorează și dispar foarte repede avînd în vedere că adesea ele sînt construite, ca în China și Japonia, din materiale ușoare, omul, socialul, culturalul par dimpotrivă, indestructibile. Ele nu sînt de ieri, ci datează dintr-un timp foarte îndepărtat. Imaginați-vă ce ar fi un Egipt faraonic, miraculos conservat, adaptat de bine de rău la viața modernă, păstrîndu-și credințele și unele dintre obiceiurile sale.

Hinduismul, încă foarte viu, este baza aproape neschimbată a întregii civilizații indiene de peste un

mileniu; în plus, el a împrumutat şi a transmis anumite noţiuni religioase, mai vechi cu cîteva mii de ani.

În China, cultul strămoşilor şi zeilor naturii, care datează cel puţin din primul mileniu dinaintea lui Christos, s-a perpetuat de asemenea de-a lungul taoismului, confucianismului şi buddhismului, care, fireşte, nu l-au suprimat. El este încă viu.

Or, la aceste forme religioase vechi şi persistente se adaugă structuri sociale care au avut o viaţă tot atît de dură ca şi ele: sistemul indian al castelor, ierarhia familială şi socială chineză. Se pare deci că este vorba, în ambele cazuri, de o perenitate religioasă, dublată de o perenitate socială, strîns legate una de cealaltă. Această trăsătură este caracteristică culturilor primitive, ale căror forme de viaţă şi de gîndire sînt total, *direct* angajate în supranatural. Acest lucru este cu atît mai deconcertant — cînd este vorba de mari civilizaţii atît de dezvoltate, şi în toate domeniile lor diferite, cum sînt China şi India —, dar cu atît mai remarcabil.

• ***Contrar Occidentului, care separă net umanul de divin, Extremul Orient ignoră această diferenţiere.***

Religiosul se confruntă cu toate formele de viaţă umană: statul este religie, filozofia este religie, morala este religie, relaţiile sociale sînt religie. Toate aceste forme participă din plin la sacru. De aici îşi trag ele tendinţa spre imuabilitate, spre veşnicie.

Printr-o contradicţie explicabilă, acest divin amestecat cu toate actele vieţii, şi chiar cu cele mai banale, dă adesea occidentalului, obişnuit să plaseze religia pe o culme spirituală, impresia unei absenţe a sentimentului religios, pe care l-ar înlocui un formalism ritual. Aceasta pentru că unui occidental îi este greu să înţeleagă importanţa, sensul real al acestor rituri.

A le respecta înseamnă a te conforma unei ordini divine, care domneşte asupra a tot ceea ce este uman. Înseamnă a trăi în mod religios. Astfel, hinduismul constă, mai presus de orice, în recunoaşterea valorilor

care reprezintă ierarhia castelor decît în „credinţa în fiinţe spirituale şi în cultul zeilor care nu reprezintă decît un fragment din aceasta“.

La fel, chinezii nu se preocupă să facă distincţia între o infinitate de zei. Esenţialul este de a respecta faţă de ei toate obligaţiile rituale, de a da cultului pentru strămoşi toată atenţia care i se cuvine, în sfîrşit, de a respecta în viaţa familială şi socială toate îndatoririle pe care le stabileşte o ierarhie complicată.

Este adevărat că contextul spiritual este foarte diferit în India şi în China, că formele religioase şi formele sociale legate de acestea nu seamănă deloc. Dacă opunem în bloc Occidentul Extremului Orient, riscăm să nu vedem puternicele opoziţii care îl vizează pe acesta din urmă. India nu este China, mai este oare nevoie să o spunem? Şi dacă China, faţă de Europa, apare sub semnul unei vieţi religioase atotcuprinzătoare, ea se afirmă, dimpotrivă, faţă de India, ca o ţară raţionalistă, marcată de trecerea prin puternica criză intelectuală a statelor combatante (secolele V — VIII *a.H.*), asemănătoare, s-a spus, crizei filozofice fundamentale care a marcat naşterea, în Grecia, a spiritului ştiinţific. Confucianismul, o vom vedea, a primit moştenirea acestei crize agnosticiste şi raţionaliste, a adaptat-o la necesităţile politice şi i-a permis să traverseze uriaşa criză religioasă din secolul al III-lea, pînă în secolul al X-lea, pentru a o remodela în ceea ce va fi neoconfucianismul, triumfător începînd cu secolul al XIII-lea.

În China există deci două curente paralele şi imobilismul societăţii ţine de anumite structuri politice, economice şi sociale, precum şi religioase, în timp ce în India supranaturalul joacă rolul primordial. Cum s-ar putea oare transforma, repune în cauză societatea oamenilor cînd organizarea ei se afirmă de esenţă divină?

CAPITOLUL II

CHINA CLASICĂ

Această Chină clasică de la care trebuie să pornim, pentru că este departe de a fi dispărut în întregime, a avut nevoie de foarte multă vreme pentru a dobîndi şi a exprima cu precizie trăsăturile sale originale. Imaginea sa se prezintă ca cea a unui ansamblu compact care scapă încercărilor obişnuite de periodicizare. De-a lungul atîtor secole, de-a lungul unei interminabile succesiuni de catastrofe şi cuceriri, ea pare să prezinte un chip neschimbat.

Cu toate acestea, oricît de lentă ar fi evoluţia enormei realităţi, aceasta nu este niciodată imobilă. Ca toate civilizaţiile, şi cea chineză acumulează experienţe, face o opţiune permanent înnoită între propriile sale bogăţii şi tendinţe; în sfîrşit, contrar aparenţelor, ea nu este închisă spre lumea din afară. Sufluri exterioare ajung pînă la ea şi îşi impun prezenţa.

Dimensiunile religioase

Primele dimensiuni, cele mai importante, cele mai greu de stăpînit, sînt cele ale vieţii sale religioase. Această viaţă religioasă nu are contururi clare. Ea admite mai multe sisteme, ca şi religia occidentală, dar care nu se exclud unul pe celălalt. Pietatea unui credincios trece de la o formă la alta, admite în acelaşi timp misticismul şi raţionalismul. Imaginaţi-vă un european oscilînd, fără

a întîmpina nici cel mai mic obstacol intelectual sau religios, de la Reformă la biserica catolică şi la ateism, simţindu-se pretutindeni ca la el acasă. „În chinezul cel mai agnostic sau cel mai conformist există un anarhist şi un mistic latent... Chinezii sînt superstiţioşi sau pozitivişti, sau mai degrabă ambele deodată" (Marcel Granet). Tocmai acest „deodată" este adesea greu de înţeles pentru un occidental.

Aceste constatări, care sînt valabile chiar şi pentru China recentă, sînt util de reamintit la începutul unei expuneri istorice. Ele explică dinainte acest adevăr fundamental şi anume că, implantîndu-se pe pămîntul chinez, confucianismul (se spune foarte rar confuceismul) şi taoismul (aproape în acelaşi moment), apoi mult mai tîrziu buddhismul, ele nu s-au eliminat reciproc în pofida disputelor şi luptelor lor, nici nu s-au deosebit întotdeauna una de cealaltă. Ele se vor adăuga în realitate unei vieţi religioase mult anterioare, primitive, puternice. Se afirmă că „cei trei mari" au navigat pe aceste ape religioase străvechi. În realitate, au naufragiat pe aceste ape.

• ***Bazele vieţii religioase în China, sînt mult anterioare celor trei mari curente ale vieţii sale spirituale. O moştenire multiformă, vie, se menţine la baza tuturor practicilor religioase.***

Este vorba aici de o veche moştenire, existentă dinainte de primul mileniu care l-a precedat pe Christos, în zorii primei Chine coerente, şi care nu va modifica nimic cu adevărat.

Apariţia plugului permite stabilizarea unor populaţii mult mai dense, grupate în oraşe, în moşii. Această primă Chină practică dublul *cult al strămoşilor* şi *al divinităţilor pămîntului* nobiliar, ceea ce ne duce, după fantezia noastră, cu gîndul fie la Grecia arhaică, fie la originile îndepărtate ale Romei, în însuşi climatul *cetăţii antice*.

Cultul strămoşilor acordă o importanţă excepţională grupurilor familiale *patrilineare* (unde numele se transmite din tată în fiu). Peste aceste familii, grupul, mai

mare, al gintei (în chineză *xing*) îi reuneşte pe bărbaţii proveniţi din acelaşi strămoş, purtînd din această cauză aceleaşi credinţe. Astfel, pentru oamenii ji primul strămoş este suveranul Millet, pentru *ginta* sseu — Yu cel Mare, eroul legendar care a făcut să se retragă apele Potopului.

Această organizare şi cultul pentru strămoşi priveau, la origine, numai familiile patriciene. Mai tîrziu, familiile plebee vor imita acest model străvechi şi îşi vor venera şi ele strămoşii, ca tot atîţia zei.

Alături de strămoşi se plasează, pe un plan abia diferit, zeii locali ai moşiei nobiliare, de la zeii fiecărei case, ai colinelor, cursurilor de apă, diverse forţe naturale localizate într-un punct sau altul al teritoriului, pînă la zeul Domeniului nobiliar, *chö*, care îi domină pe toţi. „Un prinţ din Chen, învins în 548 (*a.H.*) care s-a predat cerînd clemenţă, s-a înfăţişat învingătorului său în haine de doliu, ţinînd în braţe zeul domeniului şi fiind precedat de generalul său care purta vasele templului strămoşilor săi: el oferea astfel domeniul nobiliar" (H. Maspero).

Cînd unitatea politică supune senioria autorităţii monarhice, un mare zeu al Domeniului Regal se impune tuturor zeilor: suveranul Pămîntului. A mai existat, absolut firesc, zeul morţilor: „îi ţinea închişi în mormintele sale sumbre, în mijlocul celor Nouă Întunecimi, în apropiere de Izvoarele Galbene". Au existat, de asemenea, Zeul Cerului (Zeul de Sus), zeii munţilor, ai Celor patru mări, ai fluviilor (Contele Fluviului este zeul teribilului Huanghe)... Practic, zeii sînt tot atît de numeroşi precum miile de caractere ale chinezei clasice!

Acest politeism proliferant crede în supravieţuirea sufletului, fie la Izvoarele Galbene, loc infernal, fie în lumea celestă a Zeului de Sus, fie pe Pămînt, în templul strămoşilor. Această ierarhie a sălaşelor vieţii de apoi este adesea calchiată după ierarhiile sociale din această lume. Prinţii, miniştrii, mai marii acestei lumi cunosc viaţa fericită a Cerului, unde cei mai importanţi continuă să fie slujiţi de servitorii lor. Marea masă a muritorilor vor merge la Izvoarele Galbene, în cele Nouă Întunecimi: pentru ei — infernul. Celor pe jumătate

norocoşi — viaţa în mormîntul strămoşilor. Totul puţin cam vag, cu atît mai mult cu cît fiecare om are mai multe suflete şi cu cît viaţa de dincolo nu este posibilă decît graţie ofrandelor şi jerftelor aduse muritorilor, la fel cu ofrandele şi jertfele rezervate zeilor. Morţii şi zeii mănîncă: „Umplem cu ofrande cupele de lemn şi cupele de pămînt, spune un cîntec ritual care se incantează în timpul aducerii jertfelor. Din momentul în care mirosul acesta urcă spre cer, Stăpînul Înaltului începe să mănînce.

Între zei şi cei vii regula o reprezintă tîrguiala: la ofrande se răspunde cu protecţii. Un zeu afirmă: „Dacă îmi veţi aduce ofrande, vă voi da fericirea". Un prinţ spune: „Ofrandele mele sînt bogate şi neprihănite. Cu siguranţă că spiritele mă vor susţine". Un altul se plînge: „Ce crimă au comis astăzi oamenii pentru ca Cerul să trimită doliu şi zîzanie, lipsa cerealelor şi a legumelor! Nu există zeu căruia să nu-i fi adus onoruri; nu m-am zgîrcit la ofrande!".

• ***Criza „statelor luptătoare". Între secolele V—III a.H., China feudală se destramă, în perioada de tulburări denumită a „statelor luptătoare".***

Seniorii̇le dispar atunci în favoarea principatelor mai mult sau mai puţin importante, mai mult sau mai puţin stabile, într-o perioadă de războaie continue. Apoi se va realiza şi se va impune pacea unificatoare a Imperiului Han.

Această criză lungă şi violentă este însoţită de o nelinişte morală foarte puternică şi care îi incită pe gînditorii chinezi în cursul controverselor ideologice să reacţioneze împotriva religiilor epocilor de început şi formalismului lor. Destinul intelectual al Chinei este în întregime dominat de această perioadă care evocă, la o comparaţie, sau Grecia secolelor V—IV *a.H.*, sau Italia Renaşterii, cu dramele ei politice şi sociale, în cursul cărora marea problemă, pentru stăpîni ca şi pentru supuşii lor, a fost de a trăi sau de a supravieţui.

Astfel, China secolelor V—VIII a avut politicienii (*legiştii* săi), preocupaţi să stabilească întîmplarea şi

norocul (*zhe*) pe care aceasta îl poate oferi Prinţului sau Statului. Ea a avut de asemenea retorii săi, „sofiştii“ săi, preocupaţi de binele public. Aceşti sofişti se alătură adesea vechii şcoli Modi (sau Mozi), *mohismul*.

Oare discipolii şcolii Mozi reprezintă un fel de ordin cavaleresc în slujba celor oprimaţi, un fel de congregaţie a Fraţilor Predicatori? Aceste comparaţii arată destul de bine care este activitatea lor, „angajarea“ lor. În ce priveşte denumirea pe care le-au dat-o istoricii ulterior, aceea de „sofişti“, şi aceasta vorbeşte despre pasiunea lor pentru peroraţie, pentru a convinge prin cuvînt, pentru o nesfîrşită argumentaţie, fiecare conform liniei sale. O gîndire relativistă, de asemenea raţionalistă, detaşată de comandamentele stricte ale religiei, apare pe fundalul acestor vii controverse.

Din aceste inovaţii filozofice, epoca Han nu va reţine decît o parte, ceea ce va constitui în mare confucianismul, adică o tendinţă clar raţionalistă, ca reacţie la vechea religie şi, totodată, ca reacţie la excesele retorice ale sofiştilor, la numărul mare al doctrinelor şi la consecinţele politice şi sociale pe care le pot implica. Confucianismul este în acelaşi timp o repunere în ordine pe plan intelectual, politic şi social.

Nu este mai puţin adevărat că graţie lui s-a perpetuat în China un pseudo-raţionalism în faţa presiunilor religioase ale taoismului şi mai ales ale budhismului, foarte puternice pînă în secolul al X-lea. În secolul al XIII-lea, el se va reconstitui, solid, o dată cu neoconfucianismul.

• ***Confucianismul nu este numai o încercare raţionalistă a lumii, el este o morală politică şi socială; dacă nu este o adevărată religie, aşa cum s-a spus, cel puţin o atitudine filozofică care se acomodează destul de bine cu o anumită religiozitate mai degrabă decît cu scepticismul sau chiar cu agnosticismul cel mai direct.***

Confucius (551—579 *a.H.*, potrivit datelor tradiţionale) este cel care i-a dat numele. Deşi nu a lăsat nimic scris, iar doctrina i-a fost transmisă prin discipolii săi, el este

întemeietorul acestui sistem care va deveni apanajul însăşi clasei pe care o reprezenta, *intelectualitatea chineză.*

a) *Confucianismul este de fapt, înainte de toate, expresia unei caste, cea a ştiutorilor de carte, denumiţi mandarini*, reprezentanţi ai noii ordini sociale şi politice care se organizează încetul cu încetul după destrămarea feudală, pe scurt — administratorii şi „funcţionarii" acestei Chine noi.

Expresie a autorităţii statului, funcţionarii-ştiutori de carte se înmulţesc o dată cu apariţia primelor mari principate şi cînd a şti să scrii a devenit condiţia menţinerii ordinii şi conducerii. Multă vreme ei vor fi ţinuţi numai în posturi de subalterni, funcţiile importante revenind marilor familii aristocratice, dar formarea primului mare imperiu, cel al dinastiei Han (206 *a.H.* — 220 *p.H.*) le va asigura triumful.

Dezvoltarea confucianismului este strîns legată de *învăţămîntul* rezervat ştiutorilor de carte. Marea şcoală, întemeiată în 124 *a.H.* de către împăratul Wu, predă o doctrină deja complicată, care se bazează pe lectura şi comentarea a cinci cărţi clasice (*Mutaţii*, *Ode*, *Documente*, *Primăveri şi Toamne*, *Rituri*) care prin tradiţie sînt atribuite epocii Confucius, dar care îi sînt în acelaşi timp anterioare şi posterioare şi al căror text este cu adevărat reconstituit şi comentat într-un mod inteligibil de oameni de carte din secolele al IV-lea şi al III-lea *a.H.* Un dascăl nu predă decît o singură carte, întotdeauna aceeaşi, şi conform unei singure interpretări. Astfel, la Marea Şcoală există pentru fiecare carte tot atîtea catedre cîte interpretări posibile (circa 15 în secolul I *p.H.*). Un dascăl nu se adresează direct decît unui număr de circa 10 auditori, care, la rîndul lor, îi învaţă pe elevi. În anul 130 *p.H.* Şcoala avea 1 800 de studenţi şi 30 000 de auditori. Aceste studii se încheiau cu examene severe. Întrebările erau înscrise pe fişe de lemn pe care candidaţii, trăgînd cu arcul, le luau drept ţinte: săgeata indica întrebarea la care ei trebuiau să răspundă.

În ansamblu, acest sistem va dura aproape pînă în zilele noastre, dar, fireşte, de-a lungul secolelor au avut loc schimbări, au fost elaborate comentarii şi adevărate „compendii", am spune manuale noi. Cea mai importantă dintre aceste schimbări s-a petrecut între secolele al VIII-lea şi al XII-lea, cu cei Cinci Dascăli, întemeietorii a ceea ce s-a numit *neoconfucianismul*. Cel mai celebru dintre ei, Zhu ti (mort în 1200), va elabora doctrina care, pînă la căderea Imperiului Chinez (1912), va rămîne ghidul neschimbat şi doctrina oficială a înţelepciunii chineze.

b) *Doctrină a spiritelor rafinate, confucianismul este o încercare de explicare a lumii care urmăreşte să elimine credinţele populare primitive, respectînd în acelaşi timp sensul general al tradiţiei.*

De aici o detaşare destul de sfidătoare şi chiar dispreţuitoare faţă de religia populară şi un scepticism evident. Confucius nu vorbeşte niciodată de zei şi, deşi respectă spiritele, strămoşii, el preferă să-i ţină la distanţă: „Cel care nu ştie să slujească oamenii, afirmă el, cum va putea sluji spiritele? Cel care nu îi cunoaşte pe cei vii, cum îi va cunoaşte pe cei morţi?".

Forţelor naturii, raporturilor oamenilor cu lumea supranaturală, confucianiştii le dau o explicaţie de ansamblu, care poate fi considerată ca o schiţă a unei teorii ştiinţifice a Universului. Nu capriciile zeilor, mîniile sau binefacerile lor vor fi cele care vor conduce viaţa lumii, ci jocul forţelor impersonale, a căror interacţiune este răspunzătoare pentru toate fenomenele şi mutaţiile. Astfel, ei nu vor spune *Zeul de Sus*, ci *Cerul*... Cu toate acestea, pentru aceste explicaţii noi, confucianiştii au păstrat adesea cuvinte şi noţiuni foarte vechi, de origine populară, chiar ţărănească, pe care le-au încărcat cu un sens filozofic nou. Aşa stau lucrurile cu *yin* şi *yang*.

În limbajul şi literatura populară, aceste două cuvinte evocă concret „un ansamblu de imagini opuse": *yin* desemnează umbra, *yang* — soarele; *yin* — timpul rece şi ploios, iarna, *yang* — căldura secetoasă, vara; *yin* — ceea ce este feminin, ceea ce este pasiv, *yang* — ceea ce este

masculin şi activ... Confucianiştii au preluat două cuvinte pentru a face din ele simbolul a „două aspecte concrete şi complementare ale Universului, care se opun în spaţiu şi alternează în timp“, două aspecte care, prin antagonismul lor, declanşează toate energiile Universului. Aceste două timpuri alternează la infinit, „un timp de repaus, denumit *yin*, un timp de activitate denumit *yang*; ele nu coexistă niciodată, ci se succed la infinit unul altuia şi alternanţa lor domină totul“. Şi în special anotimpurile: *yin* toamnă—iarnă urmează după *yang* primăvară—vară; tot aşa se explică alternanţa zilei şi a nopţii, frigului şi căldurii. În om, acest „duel“ se duce între dragoste şi ură, bucurie şi mînie...

Ritmul care organizează aceste schimbări succesive ale principiilor *yin* şi *yang* este *dao*, principiul alternanţei însăşi şi deci al unităţii oricărei fiinţe şi oricărei evoluţii. Proverbul spune: „o dată *yin*, o dată *yang*; şi aceasta este unitatea — *dao*“.

Din nefericire, dacă în natură toate lucrurile îşi urmează calea lor dreaptă — *dao*, dacă *yang* cer şi *yin* pămînt alternează fără greş pentru a reglementa toate problemele naturii şi oamenilor, omul este în Univers un element particular, perturbator, singurul care are libertatea de a nu-şi urma *dao*, de a se abate de la calea sa. În acest caz, prin acţiunile sale necorespunzătoare, omul distruge armonia prestabilită.

Confucianiştii cred că, procedînd astfel, omul provoacă toate perturbările fie de natură fizică (eclipse, cutremure de pămînt, inundaţii), fie de natură umană (revolte, calamităţi publice, lipsuri etc.). Neoconfucianiştii, dimpotrivă, vor reduce această putere perturbatoare a omului la omul însuşi. Prin lipsa sa de virtute, omul se autocondamnă să fie de condiţie joasă. După cum vom vedea acesta este principiul puterii imperiale: suveranii sînt în mod automat încoronaţi sau înlăturaţi, după cum urmează sau nu regula celestă.

c) *Prin aceasta, confucianismul ajunge la o regulă de viaţă, la o morală care tinde să menţină ordinea şi ierarhia în societate şi în stat şi care reacţionează*

puternic împotriva anarhiei intelectuale și sociale a sofiștilor și legiștilor.

Pornind de la practici religioase vechi, confucianiștii au atribuit unei serii de *rituri*, de atitudini sociale și familiale, un important rol de echilibru moral, de stăpînire a sentimentelor. Riturile reglementează viața fiecăruia, rangul care îi revine, drepturile și îndatoririle. A urma calea sa, *dao*, înseamnă înainte de toate pentru fiecare a rămîne la locul care i se cuvine, sau mai curînd care este al lui, odată pentru totdeauna, în ierarhia socială. „Iată care este sensul profund al definiției celebre date de Confucius unei bune guvernări: «Prințul să fie prinț, supusul supus, tatăl tată, fiul fiu!»

Firește, supunerea și respectul care sînt datorate prințului sau mandarinului vin din superioritatea acestora: „Virtutea prințului este ca vîntul, cea a oamenilor mici ca iarba. La adierea vîntului, iarba se apleacă întotdeauna". Virtutea cardinală a supușilor va fi întotdeauna supunerea absolută, condiție a armoniei comunității. De aici importanța, pe care confucianismul o menține, a „cultului pentru strămoși, lipsit de orice religiozitate, dar necesar ca liant al ierarhiei" (E. Balazs), căci cultul strămoșilor menține chiar în familie ierarhia și supunerea absolute.

Este evident că „virtuțile propovăduite de confucianiști, respectul, umilința... supunerea și subordonarea față de superiori, în rang și ca vîrstă" întăresc în mare măsură autoritatea politică și socială a castei știutorilor de carte, adică a propriei lor clase. Această morală formalistă și tradițională a contat mult în continuitatea și imobilismul social din China.

• ***Aproape contemporan cu confucianismul și apărut ca urmare a crizei prelungite, taoismul este, în ceea ce-l privește, o căutare mistică și o religie individuală de salvare. În forma sa populară, el este legat de viața, atît de importantă în China, a societăților secrete.***

Originea sa este legată în mod teoretic de învățătura lui Lao zi („Învățătorul"), personaj mitic din secolul al VII-lea *a.H.* Dar cartea care i se atribuie și care conține

doctrina sa datează doar din secolul al IV-lea sau al III-lea *a.H.*

a) *Daoismul este căutarea mistică a absolutului şi nemuririi.*

La fel ca şi confucianiştii, taoiştii au reinterpretat în folosul lor noţiunile generale de *yin*, *yang* şi *dao*. Pentru ei, *dao* este un absolut mistic, este puterea primară a vieţii, „cea care face ca totul să fie în devenire".

Nu este posibil de definit acest absolut. Să vedem ce spune despre aceasta un text vechi, atribuit lui Lao zi: „Acel *dao* care se încearcă a fi exprimat nu este *dao* însuşi; numele care se vrea a i se da nu este numele său adecvat. — Fără nume, el reprezintă originea Universului; cu un nume, el constituie Mama tuturor fiinţelor. — Prin Nonfiinţă înţelegem secretul său; prin Fiinţă, abordăm accesul la el. — Nonfiinţa şi Fiinţa provenite dintr-un fond unic nu se deosebesc decît prin numele lor. — Acest fond unic se numeşte Întunecime. — A întuneca această Întunecime — iată poarta oricărei minuni".

Perfecţiunea, sfinţenia căutate de taoişti înseamnă uniunea mistică cu *dao* etern; înseamnă „a dispărea viu în această prezenţă originală şi suverană care învăluie totul fără a fi vreodată învăluit", în „lipsa de formă care zămisleşte toate formele, în *dao* care posedă o viaţă eternă". Şi înseamnă să atingi, în acelaşi timp, nemurirea.

Este vorba aici de o experienţă mistică, greu de înţeles în ea însăşi, şi care nu poate fi atinsă decît prin asceză şi meditaţie. „Nu ascultaţi cu urechea, ci ascultaţi cu Inima (Inima înseamnă Spiritul pentru un chinez); nu ascultaţi cu Inima, ci ascultaţi cu Suflul (respiraţia)... Suflul este cel care atunci cînd este vid percepe realitatea. Uniunea cu *dao* nu se obţine decît prin Vid; acest Vid înseamnă abstinenţa Inimii".

Scopul este de a atinge prin ani îndelungaţi de meditaţie şi purificare, prin repetate fapte bune, ceea ce un privilegiat obţine, am spune noi, în cîteva zile: „La capătul a trei zile, el se poate detaşa de lumea exterioară; la capătul a şapte zile, se poate detaşa de

lucrurile apropiate; după nouă zile se poate detaşa de propria-i existenţă. Apoi... obţine penetrarea (înţelepciunea) clară, înţelege ce este Universul; după ce a văzut ceea ce este unic, el poate ajunge la starea în care nu mai este nici prezent, nici trecut; în sfîrşit, atinge starea în care nu mai există nici viaţă, nici moarte".

Prin aceasta, daoismul se alătură tuturor marilor experienţe mistice, indiferent că sînt creştine, islamice sau buddhiste.

b) Dar nemurirea pe care o caută daoiştii nu înseamnă numai salvarea sufletului; ea este nemurirea corpului, graţie unor formule de viaţă lungă, de purificări, „uşurare" a trupului.

Practicile sînt de fapt nenumărate: gimnastică respiratorie, care permite libera circulaţie a suflului şi sîngelui şi evită „obturaţiile, coagulările sau nodozităţile"; un regim atent, care respinge mîncărurile obişnuite (în special cerealele) şi le înlocuieşte cu leacuri, fie vegetale, fie minerale; în sfîrşit, practici alchimiste. La acest ultim capitol, imaginaţi-vă vesela de aur care purifică toate alimentele, aur dizolvat (lichior de aur) şi mai ales cinabru (sulfură de mercur), cînd de nouă ori consecutiv cinabrul este transformat în mercur şi mercurul în cinabru pentru a face „pilula roşie a nemuririi". La capătul acestor diverse practici, „oasele devin de aur, carnea de jad şi trupul inalterabil"; uşor ca un fulg, el se poate ridica într-o apoteoză care îl duce pe adept, devenit nemuritor, spre sălaşul zeilor. Pentru a nu tulbura lumea celor vii, el se va preface că moare ca toţi ceilalţi lăsînd în urma lui un baston sau o sabie, căreia îi va da toate aparenţele unui cadavru.

Aceste cercetări de alchimie pentru a găsi elixirul vieţii îndelungate dau sens poveştii lui Chang-chuen (*Primăvara eternă*), călugărul daoist care avea 73 de ani (dar se spunea că are 200) cînd Genghis Khan l-a obligat să părăsească mănăstirea în care trăia pentru a merge să i se alăture în Mongolia şi să-i aducă formula vieţii îndelungate. Cînd bătrînul călugăr a ajuns la capătul călătoriei sale, la 9 decembrie 1221,

împăratul l-a întrebat: „Ce leac mi-ai adus?“ Chinezul i-a răspuns: „Niciunul. Nu am cu mine decît *dao* pentru a garanta viaţa“. Împăratul şi călugărul au murit la un interval de cîteva zile unul de altul, în 1227.

c) *Există, în sfîrşit, o religie populară daoistă care ignoră şi sfinţenia dascălilor, şi practicile complicate ale căutării vieţii îndelungate.*

Limba chineză însăşi opune mulţimea daoistă — *dao-min*, adevăraţilor adepţi — *dao-shi*.

Mulţimea *dao-min* se mulţumeşte să participe la numeroase slujbe, să aducă tot mai multe ofrande, să facă acte de penitenţă. Aceşti fideli nu pot aspira la nemurire, dar cei care duc o viaţă pură au asigurată o existenţă mai bună în lumea cealaltă. Ei nu vor scăpa de Izvoarele Galbene, dar vor servi ca slujitori ai Zeului Pămîntului şi vor domni peste lumea vrednică de milă a morţilor. Aceste ultime detalii arată clar că daoismul a trebuit, pentru mulţime, să se împace, în acest punct ca şi în altele, cu vechile credinţe.

Acest daoism popular s-a organizat, în mai multe rînduri, în biserici foarte ierarhizate şi într-o serie de secte mai mult sau mai puţin secrete, cu tendinţe anarhiste şi mistice. În faţa confucianismului tradiţionalist şi adept al ordinii sociale, daoismul a fost practic întotdeauna simbolul individualismului, al libertăţii personale, al revoltei.

● ***Buddhismul, ultimul venit dintre „Cei trei mari“, este o religie importantă de misionari din India şi din Asia centrală. Dar şi el s-a contaminat de la fondul comun al gîndirii chineze şi s-a transformat profund în urma contactului cu acesta.***

a) *Buddhismul s-a format în India, între secolele VI şi V a.H.*; a cunoscut o perioadă de înflorire în timpul împăratului Aśoka (273—236 *a.H.*). Respins încetul cu încetul, asimilat de hinduism, mai păstrează o anumită poziţie în nordul şi nord-vestul Indiei, graţie suveranilor

greci rămaşi în urma cuceririi lui Alexandru, apoi ajunge în Asia centrală, Bactriana şi bazinul Tarimului.

Aici îl întîlneşte cucerirea chineză, spre secolul al II-lea *a.H.* Îi vor trebui trei secole pentru a începe să pătrundă în Imperiul dinastiei Han, în secolul I *p.H.*, pe drumurile Asiei centrale, dar şi pe mare şi pe cele ale Yunnanului. Şi numai în secolul al III-lea, deci cu o foarte mare întîrziere, se va răspîndi cu adevărat în masa societăţii chineze, elite şi mase populare. El va exercita o influenţă preponderentă pînă în secolul al X-lea.

Buddhismul susţine că după moarte oamenii renasc într-un alt trup pentru o existenţă mai mult sau mai puţin fericită (în funcţie de actele săvîrşite în existenţele anterioare), dar care înseamnă întotdeauna suferinţă. Singura cale pentru a scăpa de această durere este cea pe care ne-o arată Buddha şi care permite să ajungi în Nirvana, cu alte cuvinte să te afunzi în viaţa eternă necondiţionată şi să te laşi pradă „roţii" reîncarnării. Această cale este dificilă căci ceea ce face să renască fiinţele după moartea lor este setea lor de a trăi. Această sete trebuie stinsă prin detaşare şi renunţare. Pentru asta, trebuie să înţelegi că nici Eul, nici ceea ce îl înconjoară, nu au existenţă reală: ele nu sînt decît iluzie. Această înţelegere nu este o cunoaştere logică, ci o intuiţie, o iluminare pe care înţeleptul nu o poate dobîndi decît prin contemplare şi exerciţii spirituale repetate întruna, adesea în mai multe existenţe.

b) *Succesul iniţial al acestei religii foarte străine spiritului chinez se explică printr-o neînţelegere de durată.* Această religie nu s-a prezentat chinezilor sub chipul ei adevărat. Primii adepţi ai buddhismului sînt toţi proveniţi din cercuri daoiste: ei au considerat buddhismul drept o variantă abia diferită de propria lor religie. De fapt, ambele sînt religii de salvare şi la exterior practicile contemplaţiei se aseamănă şi la una şi la alta, deşi cele ale buddhismului, mai puţin dificile fizic, au părut mai atrăgătoare. Cît despre textele sanscrite care ar fi putut clarifica dezbaterea, ele nu au fost cunoscute decît într-un

ritm foarte lent. Foarte greu de tradus în chineză, ele au fost traduse în general prin colaborarea misionarilor indieni şi a primilor adepţi daoişti şi deci, în mod firesc, folosindu-se vocabularul daoismului, ceea ce va spori şi mai mult confuzia. Astfel, iluminarea buddhistă devine uniunea cu *dao*, Nirvana traducîndu-se prin cuvîntul chinez care desemnează Tărîmul celor nemuritori etc. Acest buddhism desfigurat se va propaga rapid, graţie unei vaste reţele de comunităţi monastice de bărbaţi şi femei.

Ca şi daoismul, o religie populară îi reunea pe fidelii ce se mulţumeau să participe la sărbători foarte simple de cult, de incantare a rugilor, de creştere a numărului milosteniilor, pentru evitarea celor cinci păcate capitale, să participe la şedinţe spectaculoase în care bonzul era însărcinat cu salvarea, cu rechemarea sufletelor străbunilor din tărîmurile infernului. Graţie cărora fidelii puteau spera ei înşişi să ajungă după moarte în cerul din vest, prin mijlocirea sfinţilor, eliberatori de suflete damnate.

c) *Neînţelegerea nu se va spulbera decît o dată cu înmulţirea traducerilor de texte sanscrite, adică foarte tîrziu, nu înainte de secolele VI—VII.*

De fapt, daoismul şi buddhismul se opun profund. Unul caută „leacul nemuririi", nedistrugerea trupului, celălalt consideră trupul ca un lanţ impus oamenilor de imperfecţiunea lor şi care nici măcar nu are existenţă reală. Însuşi Eul nu există pentru buddhişti: în Nirvana, orice personalitate se dizolvă, în timp ce în Paradisul nemuritorilor, sfîntul daoist o va păstra pe a sa pentru totdeauna.

Numai cîţiva mari gînditori chinezi vor fi tulburaţi de descoperirea tardivă a acestor diferenţe şi de imposibilitatea „de a te servi de sistemul lui Buddha pentru a atinge sensul lui *dao*", cum scria unul dintre ei în secolul al VII-lea. De acum înainte, buddhismul a devenit „chinez". Favorizat şi persecutat pe rînd, lovit greu de represiunea din 845 care va închide toate mănăstirile, buddhismul va perpetua cu toate acestea un anumit număr de „credinţe

bine alese, pe care China le-a admis în patrimoniul său propriu, fără a le modifica spre folosul ei" (Demiéville). În acest mod credința în transmigrarea sufletului cuprinde întreaga Chină, inclusiv structurile daoismului. Tot la fel, metafizica buddhistă va penetra puternic neoconfucianismul, începînd din secolul al XIII-lea...

Nu se poate spune deci că buddhismul a fost distrus de civilizația chineză. *El s-a adăugat acesteia*, a marcat-o cu o pecete de neșters (să ne gîndim la numeroasele sale opere de artă) lăsîndu-se în același timp el însuși contaminat într-un mod iremediabil. Dar aceasta a fost soarta tuturor religiilor în China.

• ***Atunci, ce înseamnă religia pentru majoritatea chinezilor, dincolo de marile transformări neoconfucianiste din secolul al XIII-lea și chiar și de astăzi?***

Cu alte cuvinte, ce reprezintă pentru această majoritate templele de cărămidă, vopsite în culori vii, care depășesc casele obișnuite, maronii sau gri, cu pereți de lemn sau de argilă? Nici o religie anume și toate la un loc.

Fiecare credincios se adresează cînd bonzilor budhiști, cînd daoiștilor. Într-unul și același templu vor oficia și unii și alții; aici se va ridica statuia lui Buddha tot atît de bine ca și altarul zeului local sau ca statuia lui Confucius, aproape zeificat. Jertfele vor fi aduse și unora și altora. În cursul ultimului război, într-un templu chinez, o rugă în comun a fost adresată unei liste de 687 de divinități... între care și Christos. Este interesant de notat că această mulțime de zei vin de foarte departe și că nici una dintre disputele religioase vechi nu a dat avantaj unei forme de credință asupra alteia.

În vremea lui Marco Polo, la curtea Marelui Han care conducea atunci China și Imperiul Mongol, un val religios părea să spulbere totul. Mongolul i-a îndepărtat pe confucianiști (chit că i-a păstrat în serviciul său ca funcționari); el i-a persecutat de moarte pe daoiști, i-a favorizat pe șamanii mongoli (animiști) și mai mult încă,

pe buddhiştii — de rit tibetan însă, primind la curtea sa *lama* taumaturgi şi magicieni. O sectă creştină, nestorienii, a profitat de asemenea, de conjunctură. Şi puţin după plecarea lui Marco Polo, un călugăr din Occident, Fra Giovanni de Montecorvino, a reuşit chiar să construiască prima biserică catolică la Cambaluc (Beijing) atît de aproape de palat încît împăratul nu putea să nu-i audă clopotele. „Iar acest fapt extraordinar s-a răspîndit printre oameni“, scria Fra Giovanni. Dar nici speranţele sale, nici cele de mai tîrziu ale iezuiţilor nu se vor realiza. Pot fi convertiţi chinezii la o singură religie? Şi mai ales la o religie străină?

Dimensiunile politice

Sub acest titlu va trebui să urmărim o evoluţie lentă, multiplă. Şi nu numai să aruncăm o privire asupra ansamblurilor obiceiurilor şi riturilor care înseamnă monumentala instituţie imperială, ci şi să explicăm cum forţa sa s-a bizuit pe un corp de înalţi funcţionari ştiutori de carte, mandarini, pînă mai ieri una dintre originalităţile cele mai pregnante ale societăţii şi civilizaţiei chineze; în sfîrşit, să arătăm că aceste instituţii se justifică prin rezultatele lor: echilibrul unei vaste societăţi, menţinerea unei unităţi într-un enorm spaţiu politic. Această unitate politică a fost raţiunea de a fi a monarhiei imperiale.

• ***Monarhia imperială ilustrează „continuitatea chineză“.***

Monarhiei imperiale chineze i se poate atribui, conform cronicarilor şi istoricilor chinezi, 4 000 de ani de istorie, cu 22 de dinastii succesive pe care cronologia oficială le-a pus una după alta, fără a marca între ele cea mai mică întrerupere. Dar acest aranjament nu trebuie să creeze iluzii. În primul rînd, acest lanţ a cunoscut întreruperi, perturbări, imposturi. Apoi, nu există

instituţie imperială decît începînd de la unitatea chineză pe care a creat-o „Primul Împărat" din dinastia Qin, Shi Huangdi (221—206), continuată şi stabilizată de dinastia Han (206 *a.H.* — 220 *p.H.*).

Dacă acceptăm acest punct de plecare rezonabil, instituţia imperială datează din 221 *a.H.* pînă în anul 1911—1912, cînd cade dinastia manciuriană, denumită de asemenea dinastia Qing (1644—1911). Este vorba deci de o caracteristică de *lungă durată*, de o axă în jurul căreia istoria Chinei s-a învîrtit lent timp de secole. De aici, este de înţeles preocuparea filozofilor şi istoricilor chinezi: ei s-au străduit să sublinieze durata, legitimitatea instituţiei monarhice, la nevoie făcînd retrospectiv ordine acolo unde istoria uitase să facă destulă. Cu atît mai mult cu cît această ordine imperială nu este în China numai o ordine umană, ea este de asemenea o ordine religioasă, întemeiată pe valori supranaturale.

Ordinea socială, ordinea supranaturală sînt faţa şi dosul aceleiaşi stofe; *ceea ce face împăratul ţine în acelaşi timp de ceea ce este pămîntesc şi sacru*; niciodată actele sale nu au un caracter clar laic. Practic, împăratul supraveghează în acelaşi timp ordinea supranaturală şi ordinea naturală a lumii, menţine în linişte această lume dublă, rolul său fiind atît de a numi funcţionari care să decidă ierarhia templelor, sau să atribuie un nume „unui vechi înţelept divinizat", sau să prezideze deschiderea rituală a lucrărilor agricole prin prima brazdă pe care el o trage cu plugul, cu prilejul Sărbătorii Primăverii.

Sinologii afirmă adesea: *Această monarhie nu este de drept divin.* Fără îndoială, dacă ne gîndim la monarhia occidentală din Evul Mediu şi din epoca modernă primitivă. Dar între monarhia imperială chineză şi monarhia imperială aşa cum a conceput-o Roma, de exemplu, vom găsi mai mult decît o trăsătură comună. „Filozofia politică chineză nu a propovăduit niciodată nimic care să semene cu doctrina occidentală a dreptului divin al regilor"; dar este oare acest lucru necesar dacă împăratul este cu adevărat „Fiul Cerului", dacă el guvernează în virtutea unui *mandat al Cerului*,

a unui contract care, după cum afirma un filozof chinez, „nu recompensează decît virtutea"? Acest rol al virtuţii este necesar dacă vrem să explicăm catastrofele pe care prinţul nu a putut întotdeauna să le evite pentru imperiul său sau pentru el însuşi. Inundaţii, secete catastrofale, refuzul plăţii impozitelor, înfrîngeri la frontiere în faţa barbarilor, revolte ţărăneşti — şi Dumnezeu ştie că au fost destule! —, toate aceste dezordini se datorează rupturii contractului fundamental, unei lipse de virtuţi din partea împăratului care încetează atunci să mai fie mandatarul Cerului. Asemenea prevestiri nu înşală, ele anunţă o schimbare de dinastie, fără de care generaţii de oameni ar risca să dispară, din cauza unui împărat nedemn, în prăpastia care s-a deschis brusc. Revoltele populare, cel puţin în vechea Chină, sînt considerate ca semnul prevestitor al unei decăderi imperiale. Un vechi dicton afirmă (întrucîtva ca „*vox populi, vox Dei*" al Occidentului): „Cerul vede la fel ca poporul"!

Astfel, mandatul celest va trece în mod legitim de la o familie care nu mai are merite la o dinastie nouă, care le posedă în mod necesar pentru a putea primi mandatul. „Expresia chineză *geming*, care traduce cuvîntul «revoluţie» şi pe care China republicană a adoptat-o, înseamnă literalmente retragerea mandatului. Practic, este necesar ca suveranul care a pierdut această protecţie indispensabilă să cedeze locul." Pentru a salva continuitatea imperială şi unitatea Chinei există deci necesitatea de a ajusta exact în cronologia lor dinastiile succesive, înlăturînd cu grijă „pe cei care se intercalează", (*run*), am spune azi nelegitimi sau intruşi. Cînd se termină una, o alta primeşte în mod necesar mandatul Cerului. Încurcătura istoricului începe atunci cînd, într-o perioadă tulbure, puterea este contestată, împărţită între mai mulţi. Atunci istoricului chinez îi este dificil să spună care au fost adevăraţii depozitari ai mandatului, ai „continuităţii" (Zhang tong); noi, în Occident, i-am spune legitimitate. În lipsă de altceva mai bun, el îi alege pe cei care par „cei mai demni" şi acordă acestor aleşi, cu titlu retrospectiv, „toată consideraţia datorată fiilor Cerului".

Această legitimitate recunoscută de drept celui care a avut forţa să preia puterea (pentru că această forţă el o are neapărat de la Cer) explică continuitatea chineză în pofida dramaticelor sale avataruri politice.

Ceremonialul acestei monarhii imuabile este extraordinar, cu toate splendorile sale — cele ale curţii, palate populate cu miniştri, învăţaţi, eunuci, curtezane, concubine, cele ale sărbătorilor magnific ordonate. Cînd împăratul Song merge, la sud de capitala sa, Hangzhon, să aducă ofranda Cerului şi propriilor săi strămoşi în templul de la periferia sudică, marea arteră care duce din oraş spre templu a fost mai întîi nivelată şi acoperită cu nisip. Soldaţii au format cordon de o parte şi de alta a drumului, elefanţi bogat împodobiţi precedau trăsura imperială, iar cînd aceasta a pornit, torţele aprinse la căderea serii de-a lungul drumului au fost stinse toate deodată. Spectacol grandios şi care se desfăşoară într-o atmosferă de emoţie populară. Fără îndoială, nu există monarh în lume care să nu fi calculat efectul unui ceremonial complicat şi cu siguranţă şi „intrările" regilor Franţei în oraşele lor, de exemplu, au avut fastul lor. Pompa monarhiei chineze ţine de raţiuni nu mai puţin profunde şi ceremonialul ei are un caracter şi mai fastuos încă, şi mai autentic religios. Imaginaţi-vă, pentru a face o comparaţie, ce ar fi însemnat, în Europa, o serie de dinastii imperiale care să nu-şi fi pierdut nimic din pompa lor, nici din semnificaţia lor de la Augustus pînă la primul război mondial.

• ***Această monarhie, primitivă în esenţa sa, coexistă cu „modernitatea" unui corp de „funcţionari ştiutori de carte", mandarinii.***

Occidentul a fost uimit de prezenţa lor, înţelegînd greu adevărata lor poziţie, căutînd în van în China dinastiilor Ming sau Manzhou un orizont social care să amintească mai mult sau mai puţin de Europa care, alături de monarhie, avea un cler, o nobilime, o stare a treia. Importanţa mandarinilor le-a conferit acestora, în ochii

occidentalilor, poziţii de nobleţe.

De fapt, era vorba de *înalţi* funcţionari, puţin numeroşi, recrutaţi în urma unor concursuri complicate. Însăşi cultura lor, ca şi funcţiile lor (ocupate nu prin naştere), fac din ei o castă restrînsă (poate 10 000 de familii în total în secolul al XIII-lea). O castă care, fără îndoială, nu este închisă din punct de vedere social, dar în care nici nu este uşor să pătrunzi pentru că este rezervată numai intelectualilor, oamenilor ale căror cunoştinţe, al căror limbaj, preocupări, idei, manieră de a vedea lucrurile îi apropie într-un fel de complicitate şi îi izolează în acelaşi timp de restul oamenilor.

Insistăm asupra faptului că ei nu sînt nicidecum definiţi ca nobili, sau seniori, sau oameni bogaţi (ceea ce, de altfel, sînt). Dacă trebuie să căutăm o comparaţie, o vom găsi în lumea de astăzi, afirma Etienne Balazs, care susţine că nimic nu seamănă mai mult cu mandarinii decît „tehnocraţii" societăţilor noastre industriale. Aceşti tehnocraţi de astăzi, reprezentanţi ai unui stat puternic, sînt intervenţionişti extraordinari, preocupaţi de eficacitate, de productivitate, fideli unui raţionalism fără cusur.

Prin ce li se aseamănă mandarinii:

1) Ca şi ei, profită de titlurile intelectuale, de facilităţile pe care acestea le oferă, de drepturi sociale şi de un prestigiu excepţional.

2) Ca şi ei, „sînt o pătură infimă ca număr, omnipotentă în ce priveşte forţa, influenţa, poziţia şi prestigiul."

3) Ca şi ei, „mandarinii nu cunosc decît o singură meserie — să guverneze, să conducă".

Un pasaj celebru din Mencius (mort în anul 314 *a.H.*) în legătură cu deosebirea dintre cei care gîndesc şi cei care trudesc exprimă idealul lor: „Ocupaţiile oamenilor de calitate nu sînt cele ale oamenilor simpli. Unii fac lucruri ce ţin de inteligenţă, alţii munci fizice. Cei care se dedică unor lucrări ce ţin de inteligenţă îi *guvernează pe ceilalţi*; cei care lucrează folosindu-şi forţa sînt guvernaţi de ceilalţi. Cei care sînt guvernaţi îi întreţin pe ceilalţi; cei care guvernează sînt întreţinuţi de ceilalţi". Groaza de munca manuală este un titlu onorific; mîna

cărturarului, cu unghii pe care le lasă să crească fără măsură, nu poate îndeplini decît o singură muncă — mînuirea pensulei, care îi serveşte la trasarea caracterelor.

Dar ce înseamnă a guverna în China antică? Aproape la fel ca într-un stat de astăzi — a-ţi asuma toate sarcinile administraţiei şi justiţiei. Mandarinii strîng impozitele, fac dreptate, asigură menţinerea ordinii, conduc eventual operaţiuni militare, întocmesc calendarul lucrărilor, construiesc, întreţin drumurile, canalele, barajele, sistemele de irigaţie. Rolul lor? „De a corija natura crudă", de a preveni seceta şi inundaţiile, de a constitui rezervele de produse alimentare... Pe scurt, de a asigura buna funcţionare a unei societăţi agricole complexe şi care cere (vom regăsi aici explicaţiile lui K.A. Wittfogel) o disciplină strictă, în special pentru a supraveghea regimul fluviilor şi buna funcţionare a irigaţiilor.

Mandarinii reprezintă această disciplină, această stabilitate a societăţii, a economiei, a statului, a civilizaţiei. Ei reprezintă ordinea în faţa dezordinii. Şi este neîndoielnic că această ordine nu a avut decît consecinţe fericite. Doar „astfel au fost realizate omogenitatea, durata, vitalitatea civilizaţiei chineze". Singură mîna de fier a mandarinilor a fost capabilă să menţină unitatea unui imperiu imens, pe de o parte în faţa feudalilor, pe de altă parte în faţa unei societăţi ţărăneşti care întotdeauna (regula este fără excepţie) ajunge în stare de anarhie atunci cînd este lăsată de capul ei. Tot aşa cum în faţa daoismului, duşmanul oricărei constrîngeri colective, partizan al revenirii la natură, cărturarii au propovăduit virtuţile ierarhiei, ordinii publice, moralei confucianiste.

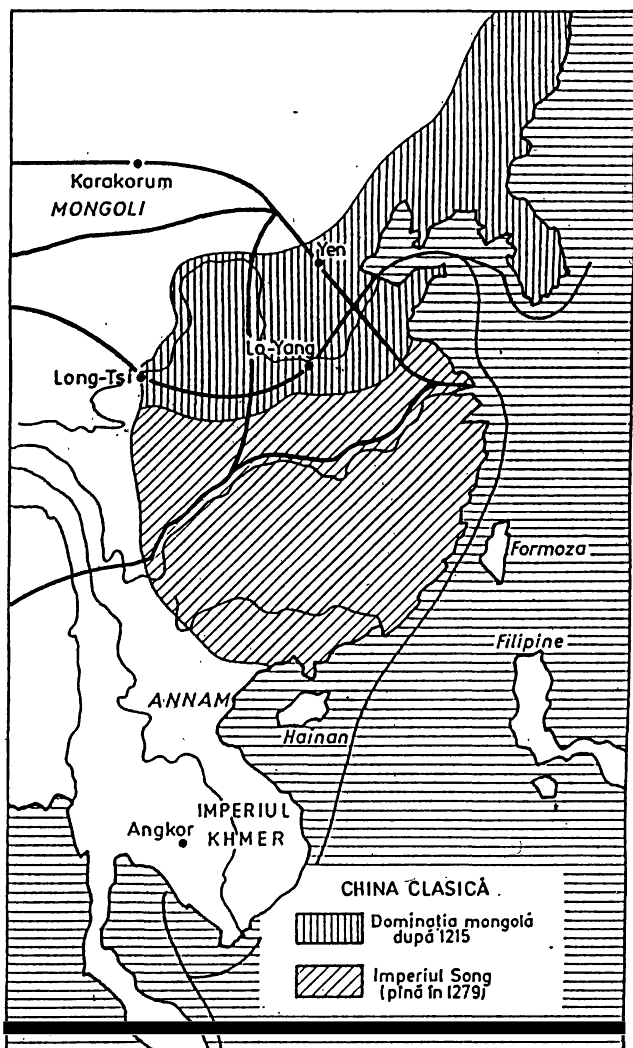
În acest sens, ei sînt, în mare măsură răspunzători pentru imobilismul social al Chinei; ei au menţinut un echilibru între marii proprietari, moşierii, ţinuţi la locul lor, şi ţăranii săraci, dar care posedau totuşi pămînturi sărăcăcioase; ei i-au supravegheat pe eventualii capitalişti, comercianţi, cămătari, noii îmbogăţiţi. Iar aceştia, mai mult decît de acest control, au fost subjugaţi de prestigiul mandarinilor: în mod regulat, zi de zi, descendenţii negustorilor îmbogăţiţi se lăsau tentaţi de viaţa literelor şi atracţia puterii, de faimoasele concursuri...

Astfel se explică, cel puţin în parte, faptul că societatea chineză nu a evoluat, ca cea occidentală, spre un sistem capitalist. În această privinţă, ea a rămas la stadiul de paternalism şi tradiţionalism.

• ***Unitatea chineză, sau Nordul plus Sudul. Spaţiul chinez nu se unifică cu adevărat decît o dată cu secolul al XIII-lea, în momentul în care cataclismele lovesc întreaga Chină.***

Cucerirea mongolă (1211—1279) se încheie prin cucerirea Chinei dinastiei Song de Sud şi a capitalei ei, Hangzhou, pe care Marco Polo o va vizita la puţin timp după aceea şi o va mai apuca în toată înflorirea şi frumuseţea ei. Noii stăpîni ai Chinei nu numai că au împins cît au putut de departe limitele dominaţiei chineze, ci au dat forţă şi viaţă acestui ansamblu de spaţii diferite. Acestea s-au unit adesea în vremea dinastiilor Han, Tang sau Song, dar acum se desăvîrşeşte evoluţia începută de multă vreme şi care va consacra bogăţia şi supremaţia Chinei meridionale; această bogăţie se răspîndeşte atunci în întreaga Chină imperială.

De secole întregi, sudul fusese un „Far-West", un „Mezzogiorno semibarbar", puţin populat, iar cînd era — aceasta însemna triburi autohtone pe care trebuia să le respingă, nu fără dificultăţi. Totuşi, sudul se trezeşte din somnul său semicolonial cel puţin începînd din secolul al XI-lea, cînd specii de orez timpuriu îi permit minunea unor recolte duble. De atunci, el este grînarul Chinei. Dacă *primele două milenii* (anterioare secolului al XI-lea) au fost dominate de oamenii Fluviului Galben, al treilea mileniu (din secolul al XI-lea pînă în zilele noastre) devine, sau aproape, fieful fortificat al oamenilor Yangzijiangului şi de dincolo de acesta, spre sud, pînă la Guangzhou, deşi Hangzhou şi Nanjing, capitalele regiunilor Fluviului Albastru, fuseseră înlăturate una cîte una în avantajul Beijingului, capitala plantată în nord din evidente raţiuni de geopolitică: trebuia înfruntat pericolul barbarilor şi nomazilor din nord şi împotriva lor trebuia menţinută apărarea.

10. Drumuri şi fluvii ale Chinei clasice.
Principalele drumuri sînt indicate printr-o linie groasă, iar fluviile printr-o linie subţire.

Superioritatea sudului devine repede superioritatea numărului: în secolul al XIII-lea, la un chinez nordic existau 10 chinezi sudici; devine, de asemenea, superioritatea calităţii, a eficacităţii, şi aceasta pînă în zilele noastre. Majoritatea enormă a intelectualilor din ultimele trei secole sînt originari din provinciile Jiang Su şi Zhejiang, iar cea mai mare parte a conducătorilor revoluţiei din secolul al XX-lea vor proveni din Hunan. Iată tot atîtea consecinţe, pentru a spune lucrurilor pe nume, ale acestei deplasări (în curînd veche de circa zece secole) a centrului de greutate al Chinei. Între secolele al XI-lea şi al XIII-lea enorma clepsidră chineză s-a răsturnat definitiv în favoarea Chinei orezului, în detrimentul Chinei meiului şi grîului. Dar această Chină nouă rămîne China cea veche, o prelungeşte, o îmbogăţeşte. Sudul este într-un fel America Chinei (aşa cum va fi, la rîndul său, Manciuria, mult mai tîrziu, începînd cu secolul al XX-lea).

Dimensiunile sociale şi economice

Dincolo de semiimobilismul Chinei clasice, se constată, de asemenea, semiimobilismul structurilor sale economice şi sociale. Ele constituie temeliile uriaşei case.

• ***Ca orice societate globală, societatea chineză se prezintă ca un complex de societăţi, ca o îmbinare de forme — unele vetuste, altele progresiste şi a căror devenire (atunci cînd există devenire) depinde de o evoluţie lentă şi imperceptibilă.***

La bază, această societate este în mare măsură agricolă şi proletară din cauza unei imense mase de ţărani săraci şi de orăşeni nevoiaşi. Această societate de săraci abia îşi cunoaşte stăpînii: ea nu-i vede decît foarte rar pe împărat sau pe prinţii de sînge, foarte bogaţi dar puţin numeroşi, sau pe marii proprietari — reprezentaţi de vechili, pe care îi urăşte, ei suprave-

ghindu-i cu vigilenţă şi punîndu-i la muncă, sau pe înalţii funcţionari de care se teme şi care guvernează ţara de departe, „cu nuiaua de bambus“, cum spune P. de las Cortes. În ce-i priveşte pe micii funcţionari, dimpotrivă, îi simpatizează pe toţi. În sfîrşit, toţi doresc o moarte groaznică cămătarilor şi celor care dau cu împrumut bani.

În orice caz, aşa spun, începînd din epoca Song, poveştile populare.

Despre o asemenea societate s-ar putea spune în acelaşi timp că este patriarhală, sclavagistă, ţărănească şi modernă, foarte îndepărtată, fireşte, de „modelul“ societăţilor occidentale.

Este *patriarhală* datorită puternicelor ei ascendenţe, şiruri lungi şi neîntrerupte ale cultului strămoşilor. „Solidaritatea familială merge pînă la verii cei mai îndepărtaţi şi chiar pînă la prietenii din copilărie. Nu este vorba aici de caritate, ci de dreptate: privilegiatul care reuşeşte să facă carieră exploatează virtuţile celulei familiale, atrage asupra lui binecuvîntările strămoşilor comuni; este drept ca cel care foloseşte şansele familiei să reverse asupra tuturor rudelor sale prosperitatea pe care le-o datorează“.

Aceeaşi societate este *sclavagistă*, sclavia fiind aici adesea prezentă, deşi nu este niciodată articulaţia majoră. Sclavia este forma spontană a unei sărăcii fără leac şi a unei inexorabile suprapopulări. Nefericiţii se vînd ei înşişi cînd vremurile sînt grele. Şi, ca în tot Extremul Orient, părinţii îşi vînd copiii. În China, această practică a continuat pînă la ordonanţa din 1908 care, la sfîrşitul sau aproape de sfîrşitul dinastiei manciuriene, a suprimat sclavia şi a interzis vînzarea copiilor. Cu toate acestea, ea îi autoriza pe părinţi ca, „în vreme de foamete, să semneze contracte de muncă pe termen lung, care îi angajau pe copiii lor pînă la 25 de ani“.

Societatea chineză, ţărănească în ansamblu, nu era în adevăratul sens *feudală*. Nu existau *domenii* cu învestitură, *proprietăţi* ţărăneşti, *şerbi* ţărani. Numeroşi ţărani sînt proprietarii minusculelor lor bucăţi de pămînt. Cu toate acestea, deasupra lor există „notabili-

tăţile rurale" (*shenshi*), arendîndu-şi pămînturile, eventual cămătari, cerînd ţăranilor să facă corvoade, prestaţii pentru folosirea cuptorului sau a morii, cel mai adesea în natură, dări de grîne sau grăsime... Dar aceste notabilităţi sînt în acelaşi timp legate de ştiutorii de carte (aceştia din urmă uneori mari proprietari) care, aşa cum am spus-o, reprezintă în primul rînd interesul statului şi, din acest motiv, tind să împiedice orice supremaţie excesivă a unei clase asupra alteia, şi mai ales a unei clase de feudali capabili să concureze autoritatea centrală.

Această multiplă tramă socială menţine ordinea între cele patru grupuri ale vechii ierarhii: în frunte — ştiutorii de carte (*che*); ţăranii (*ñong*); meşteşugarii (*gong*); negustorii (*shang*). Ultimele două categorii care ar fi putut juca un rol motor vor fi ţinute în lesă, ca şi celelalte, de un guvern vigilent. Rolul lor nu se putea dezvolta de altfel decît o dată cu perioadele de avînt economic, iar acestea nu au fost decît intermitente.

• ***Economii puţin evoluate, am îndrăzni să spunem, rămase în urmă faţă de Occident, indiferent ce cred despre acest lucru specialişti şi istorici îndrăgostiţi de China.***

Bineînţeles, nu este vorba nici măcar o secundă de a pune diagnosticul unei inferiorităţi *globale* a Chinei în raport cu Europa. Inferioritatea priveşte structurile, deschiderile comerciale, cadrele unui capitalism de piaţă, aici mult mai puţin conturat decît în lumea islamică sau în Occident. În primul rînd, nu există oraşe libere, iar aceasta este o inferioritate importantă. Nu există nici clase de negustori dominate de acea dorinţă nemăsurată de cîştig care, detestabilă sau nu, a fost în Occident un ferment de progres. Începînd din secolul al XIII-lea, comercianţii chinezi sînt gata să sacrifice orgoliului şi vanităţiii cheltuielile fastului — fapt prin care se aseamănă cu negustorii noştri —, dar mai mult decît aceştia, ei au gustul şi pasiunea literaturii. Fiul unui negustor ştie să compună poeme de orice gen. „Toate descrierile

vieţii negustorilor (după poveştile populare din timpul dinastiei Song) dovedesc că scopul pe care ei îl urmăresc este de a cîştiga destui bani pentru a putea duce o viaţă confortabilă, pentru a-şi îndeplini îndatoririle morale şi sociale şi mai ales pentru a se achita de ceea ce datorau părinţilor şi întregii lor familii". Apoi, pentru cei foarte bogaţi, scopul era de a da unora dintre rudele lor posibilitatea de a intra în clasa prestigioasă a mandarinilor.

Altfel spus, ei sînt numai pe jumătate angajaţi într-o mentalitate capitalistă de tip occidental. Mai mult încă, sîntem în prezenţa, nelimitată, a negustorilor, a meşteşugarilor itineranţi şi această peregrinare, singură chiar, este semnul unei economii încă necoapte. Exact în secolul al XIII-lea, Europa se degajează în parte de un comerţ itinerant care a marcat primele secole ale Evului său Mediu, iar casele de comerţ cu sediu fix se înmulţesc. Este negustor sărac cel care îşi poartă propriile mărfuri, care nu are sucursale sau reprezentanţi şi căruia îi lipseşte posibilitatea de a regla totul prin scrisori. Este meşteşugar sărac cel care îşi poartă în spinare ustensilele şi care străbate oraşele şi satele în căutare de lucru. Chiar şi în secolul al XVIII-lea, să ni-i imaginăm pe acei muncitori producători de zahăr care în China veneau cu uneltele lor la proprietarii culturilor de trestie de zahăr şi care, prin forţa braţelor, zdrobeau trestia, fabricau siropul şi zahărul nerafinat... La fel, concentrările industriale sînt rare: cîteva mine de cărbune (şi încă artizanale) în nord; în sud, celebrele cuptoare ale fabricanţilor de porţelan.

Nu existau nici credite. Pentru aceasta va trebui să aşteptăm secolul al XVIII-lea şi, cel mai adesea, al XIX-lea. De aici importanţa cămătarului, înfipt ca un ghimpe dureros în această veche societate chineză, dovadă, el singur, a unei economii înapoiate şi care respiră greu.

Apoi, în pofida fluviilor sale, a joncilor, sampanelor, plutelor, scutirilor de taxe între provincii, călăuzelor, caravanelor de cămile în nord, China clasică are legături proaste între diferitele părţi ale sale şi o şi mai

proastă deschidere încă spre lumea din afară. În sfîrşit, şi mai ales, este prea populată, mult prea populată.

• ***Slab deschisă spre exterior, China va trăi mai ales bazîndu-se pe ea însăşi. Practic, ea nu are legătură cu exteriorul decît prin singurele ei două mari căi — marea şi deşertul. Dar mai este necesar şi ca circumstanţele să-i permită să le folosească şi să găsească, la capătul drumului, partenerul apt să facă comerţ cu ea.***

În epoca mongolă (1215—1368), timp de un secol aproape (1240—1340), cele două porţi s-au deschis în acelaşi timp. Kubilai han (1260—1294), împăratul prieten şi protector al lui Marco Polo, s-a străduit să creeze o marină, deci să se elibereze de navele musulmane, să se protejeze împotriva concurenţei şi pirateriei japonezilor. În acelaşi timp, el a menţinut liberă de obstacole marea rută mongolă care, peste Marea Caspică, ajungea la Marea Neagră şi la coloniile prospere ale genovezilor şi veneţienilor (Caffa, La Tana).

Această *China deschisă* a fost fără îndoială prosperă, aprovizionată de negustorii din Occident contra monede de argint. Ea va cunoaşte de asemenea, minunea minunilor, transformarea monedei în bancnotă. Dar aceasta nu va dura decît un timp.

În orice caz, marea revoluţie naţională a dinastiei Ming, care îi respinge pe mongoli spre deşert (1368) şi curăţă spaţiul chinez de aceşti străini neasimilaţi, va vedea aproape în acelaşi timp închizîndu-se cele două porţi. În ce priveşte deşertul — îi va fi imposibil noii Chine să treacă acest imens obstacol. În ce priveşte marea: dinastia Ming va încerca în zadar să deschidă aceste căi importante. Din 1405 pînă în 1431—1432 s-au desfăşurat nu mai puţin de şapte expediţii maritime succesive sub comandamentul amiralului Zheng He. Una dintre acestea a reunit 62 de jonci mari, avînd la bord 17 800 de soldaţi.

Aceste flote vor părăsi toate Nanjingul pentru a

restabili protecţia chineză pe Insulele Sonde (care furnizau Chinei praf de aur, piper, mirodenii); ele vor ajunge pînă în Ceylon, vor lăsa aici o garnizoană, vor ajunge în Golful Persic, Marea Roşie, în sfîrşit pe coasta Africii, de unde au fost aduse, spre uimirea locuitorilor, minunatele girafe.

Episodul a părut straniu sinologilor, şi cu atît mai demn de interes. Un vînt bun şi navele chineze ar fi ajuns la Capul Bunei Speranţe cu o jumătate de secol înaintea portughezilor, ar fi descoperit Europa, chiar America. În 1431—1432, aventura se termină totuşi; ea nu va avea urmări. Enorma Chină a trebuit să-şi adune forţele în faţa nordului, împotriva adversarilor săi eterni. În 1421, capitala Nanjing era abandonată pentru Beijing.

Mai tîrziu, împăraţii manciurieni vor deschide din nou poarta deşertului în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. Ei vor ocupa atunci vaste teritorii pînă la Marea Caspică şi pînă în Tibet, se vor apăra împotriva nomazilor, respingîndu-i departe, spre vest. Aceste cuceriri vor asigura pacea Chinei de Nord şi îi vor permite cucerirea, dincolo de Manciuria, a Siberiei pînă la Amur (tratatul de la Nertcinsk, 1689). Un alt rezultat, deschiderea la sud de Irkuţk, începînd din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a marilor tîrguri de la Kiatka (blănuri din Marele Nord contra bumbacuri, mătăsuri şi ceai din China). În ce priveşte deschiderea la mare, europenii vor încerca să o facă în secolele al XVI-lea, al XVII-lea, al XVIII-lea; ei vor forţa această deschidere în secolul al XIX-lea, *în avantajul lor.*

• ***Prea populată: încă din secolul al XIII-lea, existau probabil 100 milioane de chinezi (90 milioane în Sud, 10 în Nord).***

Această cifră scade o dată cu sfîrşitul dominaţiei mongole şi revoluţiei naţionale care va instala dinastia Ming (1368); în 1384, populaţia a scăzut la 60 milioane (cifră sigură), dar odată pacea instaurată, vechiul nivel pare să se refacă în curînd. Un nou recul, o dată cu

cucerirea manciuriană (1644—1683), urmînd o creştere a populaţiei după reinstaurarea păcii şi înregistrîndu-se o enormă expansiune începînd cu secolul al XVIII-lea. Creşterea demografică îşi pierde atunci orice control.

Această prea mare bogăţie de oameni îşi are reversul. Ea a împiedicat probabil posibile progrese tehnice. Omul mişunînd pretutindeni face inutilă folosirea maşinilor, la fel ca sclavul, altădată, în lumea Greciei şi a Romei antice.

Căci omul poate să facă totul. În 1793, un călător englez admiră cum, cu ajutorul braţelor umane, o navă este trecută dintr-un bief în altul, fără ecluză. Părintele de las Cortes (1626) îi admira deja — şi el a desenat scena — pe hamalii chinezi care ridicau un enorm trunchi de pom. Pe scurt, nu există sarcină pe care omul să nu o poată îndeplini. Iar omul valorează atît de puţin în China!

Această supraabundenţă va stînjeni viaţa chinezilor, o va imobiliza sub carcasa de fier a unei administraţii neprogresiste şi mai ales va bloca avîntul tehnicilor. De fapt, ştiinţa chineză există, o ştiinţă căreia erudiţii îi descoperă în fiecare zi bogăţia, precocitatea, ingeniozitatea şi chiar modernitatea. Joseph Needham, care a fost un istoric meticulos, constată că această concepţie „organică“ despre lume este tocmai cea spre care tinde ştiinţa actuală, în opoziţie cu concepţia mecanicistă care, de la Newton şi pînă la sfîrşitul secolului al XIX-lea, a stat la baza ştiinţei occidentale. Dar în mod curios, în China tehnica nu a urmat ştiinţa. Ea a bătut pasul pe loc. Motivul principal este, fără îndoială, această supraabundenţă de mînă de lucru. China nu a fost nevoită să-şi imagineze maşini pentru a cruţa truda oamenilor. Ea a fost permanent victimă a slăbiciunii pe care o antrena această suprapopulare endemică.

CAPITOLUL III

CHINA DE IERI ŞI DE AZI

China clasică nu a dispărut de azi pe mîine. Ea va apune încetul cu încetul şi nu înainte de plin secol al XIX-lea. Atunci, evenimentele s-au precipitat. China veche a fost luată cu forţa, iar pentru ea a urmat o lungă perioadă de umilire. Îi va trebui mult timp pentru a-şi da seama de decăderea sa. Şi mai mult timp încă pentru a găsi mijloacele de a pune în aplicare remediul. Ea a ieşit din această stare astăzi numai cu preţul unui efort fabulos, pentru care nici un precedent istoric nu oferă o imagine, fie ea şi apropiată.

În timpul tratatelor inegale: China umilită şi suferindă (1839—1949)

China nu a fost ocupată ca India, şi nici nu a fost redusă, ca aceasta, la starea de ţară colonizată. Dar casa chineză a fost forţată, jefuită, îngenuncheată. Toate marile puteri au avut rolul lor. China nu va ieşi din acest infern decît o dată cu constituirea Chinei populare, în 1949.

• ***Din secolul al XVI-lea, China a intrat în comerţul european. Dar întîmplarea, importantă în sine, nu a adus Chinei decît urmări foarte limitate. Numai după aceea a venit momentul tratatelor inegale.***

În 1557, portughezii s-au instalat la Macao, față-n față cu Guangzhou-ul, și au jucat un rol considerabil, mai ales între China și Japonia. În secolul al XVII-lea, olandezii și englezii își adjudecă primele locuri. În sfîrșit, cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea începe epoca de aur a unui comerț de tip chinez, limitat totuși numai la portul Canton.

Este vorba, pentru China, de un trafic important, dar care nu se repercutează deloc asupra întregii sale mase. Negustorii europeni, mai ales englezi, au legături cu o companie privilegiată de negustori chinezi care au monopolul achizițiilor și furnizărilor (ei formează ceea ce se numește *guohong*). În măsura în care sînt avantajoase pentru cele două părți, schimburile nu încetează să crească. Este vorba despre aur (care în China este ieftin din cauza rarității și prețului ridicat al argintului: raportul este de 8 la 1 în comparație cu 15 la 1 și mai mult în Europa), ceai, a cărui cerere crește în Occident în mod vertiginos, despre bumbac și țesături din bumbac, importate mai ales din India, în sfîrșit, despre jocurile creditului: negustorii europeni avansează bani celor chinezi care îi repartizează și îi dau la rîndul lor cu împrumut, drenînd astfel, în schimb, produsele din provinciile îndepărtate chiar ale Imperiului, creînd în acest scop rețele financiare deja moderne. Este procedeul obișnuit al Europei pentru penetrațiile sale comerciale: a da cu împrumut unui negustor local, la fiecare călătorie, ceea ce îi trebuie acestuia pentru a strînge încărcăturile călătoriei următoare și a cumpăra cu prioritate ce e pe piață.

Categoric, comerțul de tip chinez entuziasmează Europa, rezervîndu-i adesea, dacă nu întotdeauna, beneficii foarte mari și pentru China, beneficiile sînt, de asemenea, reale; în special, ea nu resimte ca o dificultate această intruziune de metode și de mărfuri străine: la scara imensei țări, acest șoc economic, limitat la un cerc restrîns, rămîne prin forța lucrurilor moderat.

Dar începînd cu secolul al XIX-lea, totul se schimbă. Europa a devenit mult mai puternică și mai exigentă. Ea se sprijină, în plus, pe forța cîștigată de imensa Indie

britanică, care serveşte de releu. De aici, brutalitatea intervenţiilor occidentale şi ravagiile lor.

Războiul opiumului (1840—1842) deschide occidentalilor cinci porturi, între care Canton şi Shanghai (tratatul de la Nanjing). Răscoala taiping permite occidentalilor o nouă intruziune, în 1860, şi deschiderea a încă şapte porturi. Apoi, ruşii obţin cedarea Provinciei Maritime, unde vor construi Vladivostokul. Nenorocirile Chinei sînt de-abia la început. Primul război chino-japonez (1894—1895) o privează de Coreea şi marile puteri profită din nou pentru „a fărîmiţa" China. Ruşii se instalează în Manciuria. Mişcarea naţională a boxerilor precipită evoluţia (1900). Războiul ruso-japonez din 1904—1905 aduce Japoniei anumite avantaje smulse Chinei de către ruşi. Primul război mondial dă aceleiaşi Japonii o parte din avantajele obţinute de Germania, în special în Shandong.

China din 1919 apare deci deposedată de părţi importante ale teritoriului său. Chiar în interiorul frontierelor sale, occidentalii şi japonezii dispun de libertăţi, de privilegii şi de „concesiuni", dintre care cea mai cunoscută este concesiunea internaţională a Shanghaiului; ei controlează o parte din căile ferate şi vămi; acestea servesc de garanţii pentru plata dobînzilor la împrumuturile internaţionale; ei au stabilit, ici şi colo, oficii poştale proprii, propriile jurisdicţii consulare, şi-au implantat bănci, sucursale, întreprinderi comerciale, industriale sau miniere. Investiţiile lor se ridică, în 1914, la 1610 milioane dolari (dintre care 219 revin japonezilor).

De la expediţia celor opt puteri şi cucerirea capitalei imperiale (1901), cartierul ambasadelor la Beijing se află sub ocupaţie militară „şi înconjurat de o zonă în care este interzisă orice construcţie chinezilor". „Corpul diplomatic de la Beijing exercită în fapt, dacă nu în drept, o tutelă strictă asupra afacerilor chineze sau cel puţin asupra a ceea ce controlează efectiv guvernul de la Beijing".

În această ţară dezmembrată economic se produce de asemenea o mare invazie culturală şi religioasă. În

timpul acestor tratate pe care ea le-a numit nu fără motiv „tratatele inegale", China este copleşită fizic şi spiritual.

• ***Scuturarea jugului occidentalilor presupune, pentru China, „o anumită occidentalizare" prealabilă, o modernizare. A se reforma şi a se elibera — aceste două sarcini sînt adesea contradictorii şi în acelaşi timp ambele sînt necesare.***

Ele vor necesita mult timp şi efort, vor impune încercări şi stagnări înainte de a se degaja clar sensul luptei pe care trebuie să o ducă. China nu a putut asimila de azi pe mîine lecţia Occidentului, ca Japonia în momentul revoluţiei Meiji. Dubla sa ucenicie a fost dificilă.

Astfel, răscoala puternică, complexă — ţărănească şi din această cauză „clasică" — *a taipingilor (1850 — 1864)*, care va instala pentru o vreme un guvern separatist la Nanjing, a fost naţionalistă, xenofobă; în acelaşi timp, ea a vrut să atace vechile tradiţii chineze, sociale şi politice. În timpul scurtei lor reuşite, taipingii au abolit sclavia, au emancipat femeia, au suprimat poligamia şi obiceiul strîngerii picioarelor în feşe, au admis femeile la concursuri şi în funcţii publice. Ei s-au gîndit de asemenea la o modernizare tehnică şi industrială, deşi în mod superficial. Cu toate acestea, în esenţă, este vorba de o revoluţie agrară cum au avut loc atîtea în China veche şi cu regularitate în preajma schimbării de dinastii. În acest sens, răscoala taipingilor va căuta să-i elimine pe proprietarii de pămînturi, procedînd la o colectivizare a terenurilor. În cele din urmă, ea va eşua, în primul rînd din cauza ajutorului pe care Occidentul l-a dat dinastiei manciuriene pentru a-şi salva avantajele comerciale — şi în parte pentru că proiectele de modernizare erau imprecise, deoarece nimic în China nu era încă gata spre a le primi.

În ce priveşte *mişcarea Boxerilor*, o societate secretă dedicată unor rituri misterioase şi terifiante, aceasta nu a fost animată decît de xenofobie, o xenofobie care era

atunci a întregii Chine, începînd cu teribila împărăteasă Ci Xi care, dînd semnalul acţiunii împotriva străinilor (probabil în acord cu boxerii), a provocat imediat zdrobirea acestora şi a Chinei, în 1901. De altfel, Ci Xi era în acelaşi timp o inamică înverşunată a oricărui progres, făcînd să eşueze, cu inteligenţă şi abilitate, tentativa de reformă luminată din 1898, cunoscută sub numele de „O sută de zile“ şi care, cel puţin pe hîrtie, pusese bazele unei adevărate revoluţii a instituţiilor şi economiei chineze.

Pe scurt, ora reformatorilor nu a sosit încă la acest început al secolului al XX-lea. Ei se loveau de „surditatea organică a mandarinilor, ale căror urechi erau mai greu de deschis decît porturile chineze“ (E. Balazs), de indiferenţa populară care tatona singură „calea fără ieşire a xenofobiei“. În plus, doreau să înveţe de la străini „şiretlicurile“ acestora, reţetele lor de eficacitate.

Problema rămîne greu de rezolvat sub dublul ei aspect; barbarii Occidentului trebuie eliminaţi fără îndoială, dar pentru a ajunge aici trebuie făcută mai întîi ucenicia în ştiinţa şi tehnicile Occidentului. Această ucenicie foarte lentă a fost apanajul cîtorva tineri intelectuali ataşaţi acestei burghezii a afacerilor, avînd legătură cu occidentalii şi circulînd în străinătate şi, mai mult încă, al studenţilor, foarte curînd numeroşi şi săraci care frecventau şcolile şi universităţile moderne create de guvern în ultimii ani ai dinastiei manciuriene. Atunci s-au format o serie de „societăţi secrete, unele deschis republicane, altele încă monarhiste, toate dorind „redresarea“ Chinei şi reforme radicale.

• ***Astfel s-a format prima mişcare cu adevărat revoluţionară a Chinei, strîns legată de numele lui Sun Yat-sen.***

Sun Yat-sen (1866—1925), medic originar dintr-un sat din provincia Guandun, care a trăit multă vreme în afara Chinei şi a fost amestecat în mai multe mişcări revoluţionare, devine în 1905, la Tokio, preşedintele unei

ligi republicane care a căpătat cu repeziciune o mare importanţă în întreaga Chină şi a pregătit un program gîndit. Această mişcare a fost direct legată de revoluţia care, în 1911, a răsturnat dinastia manciuriană şi l-a adus pe Sun Yat-sen în fruntea primului guvern republican. Dar această revoluţie eşuează imediat. Sun Yat-sen abandonează fără întîrziere funcţiile sale prezidenţiale în favoarea generalului Yuan Shi-Kai (mort în 1916), care a încercat să restabilească în avantajul său vechiul regim.

Constituţia liberală din 1912 este suspendată şi China este cuprinsă de anarhie. Guvernatorii militari ai provinciilor, care în curînd vor fi numiţi *seniorii războiului*, se aliază cu notabilităţile rurale pentru a profita la maximum de funcţiile lor. Ei devin stăpînii nemiloşi ai Chinei. Sun Yat-sen care a reluat calea exilului, întemeiază un nou partid pe care îl numeşte Guomindang („Partidul Revoluţiei") pentru a arăta, printr-un joc de cuvinte (geming — revoluţie şi Guomin — naţiune) că Guomindang-ul, marele „partid al naţiunii", întemeiat în 1912, în euforia primelor luni ale Republicii, nu şi-a îndeplinit misiunea: Revoluţia trebuie luată de la capăt.

China nu va ajunge la aceasta fără să fi trecut din nou prin accidente şi drame repetate, teribile, şi care nu se vor încheia printr-o hotărîre clară decît în 1949, o dată cu victoria comuniştilor şi a constituţiei Chinei populare. În acest caz, datele sînt semnificative: de la războiul opiumului (1840—1842) pînă în acest an 1949, a fost necesar un secol de eforturi şi suferinţe pentru ca China să-şi recîştige independenţa şi mîndria. „De acum înainte, putem fi din nou mîndri că sîntem chinezi", afirma un profesor în 1951.

În cursul acestui secol de aşteptare şi eforturi, vechiul regim s-a deteriorat în tot ce avea tradiţional şi conservator. Au dispărut atunci „ierarhia mandarinilor cu nasturi de sidef sau de cristal, ritualul Memoriilor înscrise pe tronul imperial cu pensulă aurită de Fiul Cerului, audienţele în robe de brocart", precum şi privilegiile exorbitante ale occidentalilor şi japonezilor.

Pe scurt, la capătul unei lungi perioade de încercări, China abordează unul dintre acele momente rare în care civilizaţia se reînnoieşte distrugînd, sacrificînd unele dintre structurile care i-au fost pînă atunci esenţiale. Pentru China, criza este cu atît mai extraordinară cu cît structurile în cauză erau milenare. Nu este mai puţin adevărat că această distrugere nu va fi, nu poate să fie totală şi mai ales că, reconstruind, China va rămîne fidelă propriei gîndiri şi sensibilităţi. Vor fi necesare, fără îndoială, cîteva decenii încă pentru a vedea degajîndu-se clar noua civilizaţie chineză în gestaţie.

Nu putem pentru moment decît să încercăm să discernem sensul experienţelor în curs, care de-abia încep.

China nouă

Nu este vorba aici de a face elogiul — ceea ce este posibil, sau procesul — ceea ce nu este mai puţin posibil, al Chinei populare, ci de a remarca ceea ce a făcut sau a vrut ea să facă şi apoi de a vedea sau de a încerca să vedem ce devine din acest moment civilizaţia chineză în luptă cu cea mai formidabilă şi violentă experienţă umană pe care a cunoscut-o în cursul foarte îndelungatei sale istorii. Această experienţă este o multiplă punere în ordine — socială, economică, politică, intelectuală, morală.

Este vorba de a supune lucrurile, oamenii, clasele şi, dacă este posibil, lumea exterioară unei noi situaţii, create prin voinţa chineză. Orgoliul îşi are aici rolul său, un orgoliu care este cel puţin un mod de a reînnoi legăturile cu o foarte veche Chină, sigură că ocupă centrul, mijlocul Universului.

• ***China populară este o enormă masă de oameni şi bogăţii, unele reale, altele virtuale, care urmează să fie create. Şi de unele şi de celelalte depinde creşterea ei economică.***

Populaţia ei nu încetează să crească: în 1952 — 572 milioane; în 1953 — 582; 1954 — 594; 1955 — 605; 1956 — 620; 1957 — 635; 1958 — 650; 1959 — 665; 1960 — 680; 1961 — 695. Precizăm că nu este vorba aici de recensăminte exacte (cu excepţia celui din 1953, în legătură cu care trebuie menţionate rezerve exprese), ci de evaluări, de altfel probabile. Ca în toate ţările subdezvoltate (iar China, în 1949, este cea mai mare dintre ţările subdezvoltate), creşterea populaţiei, datorită unei rate ridicate a natalităţii, de circa 40 la mie, şi unei mortalităţi scăzute, ridică mari probleme. Această creştere a populaţiei limitează dinainte şi ameninţă serios creşterea efectivă a nivelului de trai.

Cu toate acestea, ratele creşterii economice, din 1949 pînă în 1962, sporesc prodigios, fără echivalente istorice sau actuale. Nici măcar primul plan cincinal rus nu a avut rezultate mai bune decît primul plan de cinci ani chinez (1953—1957). Acest ritm este cel al unei economii care, în ansamblu, porneşte de la zero. Or, este privilegiul celor rămaşi în urmă de a avansa mai repede. Puţin bogaţi la pornire, ei îşi dublează avuţia fără a fi cu toate acestea bogaţi. Nimic nu denotă că, la un anumit nivel de dezvoltare, legea randamentelor descrescînde, căreia nu-i scapă lumea capitalistă, nu va afecta şi lumea ţărilor socialiste.

Trebuie să ţinem, de asemenea, cont, pentru a aprecia dezvoltarea ei extraordinară, că este preţul unei voinţe inexorabile, al efortului celei mai mari mase de oameni grupaţi din lume. Şi de faptul că economia *planificată* este o ştiinţă deja rodată prin experienţa trecută a sovietelor, şi chiar de către capitalismul contemporan.

Nu se pune problema aici de a face un bilanţ strîns. Dacă urmărim cifrele *oficiale* şi dacă luăm în considerare venitul naţional global calculat începînd din 1952, fără a căuta să analizăm în amănunţime o documentaţie greu de controlat, creşterea ar fi următoarea: 1952 — 100; 1953 — 114; 1954 — 128; 1955 — 128; 1956 — 145; 1957 — 153; 1958 — 206; 1959 — 249. Ratele de creştere din 1958 şi 1959 ar fi de 34% şi, respectiv, de 22%, ceea ce este pur şi simplu fabulos. Cu

toate rezervele menţionate (în special în ce priveşte dificultatea de a calcula un venit global pentru un ansamblu atît de vast şi diferenţiat), economiştii nu-şi pot ascunde nici uimirea, nici admiraţia. A fost realizat un uriaş salt înainte.

Cel care nu este economist de profesie va aprecia cu şi mai multă uşurinţă încă aceste progrese pornind de la cifre concrete. Producţia de oţel în milioane de tone: 1949 — 0,16; 1952 — 1,3; 1960 — 18,4. Cărbune: 1949 — 32; 1960 — 425. Fontă: 1949 — 0,25; 1960 — 27,5. Electricitate în miliarde de kWh: 1949 — 4,2; 1960 — 58. Bumbac (milioane de metri): 1949 — 1,9; 1960 — 7600. Cereale, plus cartofi dulci şi cartofi, luate în considerare la un sfert din greutatea lor netă (în tone): 1957 — 185 milioane; 1958 — 250; 1959 — 270. Mărturiile cele mai recente: harta (triplă) a căilor ferate — cele care existau în 1949, cele care au fost construite înainte de 1969, cele în curs de construcţie: de asemenea, tripla hartă a hidrocentralelor electrice (vechi, noi, în curs de construcţie) sau a centralelor termice; sau formidabilele lucrări prevăzute pentru a controla Fluviul Yang Zijiang, la ieşirea din bazinul din Sichuan, în zona cascadelor şi cheilor Xi Ling. Aceste lucrări foarte îndrăzneţe vor pune sub control o enormă rezervă de energie, vor permite vaste irigaţii spre nord, vor regulariza cursul Fluviului Albastru, deschis pe mii de kilometri navelor maritime, vor favoriza amplasarea chiar în zona cheilor a unor uzine ultramoderne.

• ***Aceste rezultate au fost obţinute cu preţul unor eforturi supraumane, prin convingerea enormei societăţi chineze că nu este vorba numai de entuziasm politic şi muncă îndîrjită, ci că este vorba de a remodela.***

Această sarcină nu este numai un mijloc — şi un mijloc de o eficacitate excepţională, ea este de asemenea un scop şi o miză. Regimul îşi joacă cu adevărat existenţa în această acţiune continuată fără răgaz. Şi dacă nu

ezită să-şi joace cu duritate rolul, este pentru că se bucură, din partea masei chinezilor, de o apreciere anticipat favorabilă datorită fie şi numai faptului că a eliminat teribila corupţie a regimului anterior, în cursul ultimilor ani ai lui Jiang Jieshi.

Întreaga societate a fost luată sub control: ţăranii, muncitorii, intelectualii, membrii de partid. *Cît despre burghezia* cea mai de vază — burghezia „compradoră" —, cea a intermediarilor între negustorii chinezi şi europeni, ea a dispărut din 1949 în bagajele lui Jiang Jieshi; burghezia industrială a fost resorbită în cursul transformării întreprinderilor particulare în întreprinderi mixte (particulare şi publice), în 1956; nu mai există decît o burghezie a afacerilor, şi numai într-o singură parte, a sectorului comercial, unde situaţia ei este evident precară.

În lumea rurală, reforma a fost rapidă şi progresivă. Ea a început prin legea agrară din 30 iunie 1950, care i-a eliminat cu brutalitate pe proprietarii de pămînt şi pe ţăranii bogaţi. Ţăranii mijlocaşi care mai rămîn îşi pierd o parte din bunuri; în cele din urmă, fiecare ţăran primeşte un lot minuscul de pămînt (15 ari), care prin el însuşi indică masa enormă a celor care capătă pămînt (din 600 milioane chinezi, peste 500 milioane ţărani). Acest mic lot de pămînt nu este decît precursorul de moment al unei microproprietăţi egalitare.

În octombrie 1956, începe practic colectivizarea, prin crearea unor *ferme colective*. Un nou pas înainte este făcut o dată cu crearea, în 1958, a *comunelor rurale*, care regrupează pînă la 20 000 de ţărani, în timp de ferma colectivă reunea numai cîteva sute. Este vorba aici de o organizare originală, poate prea îndrăzneaţă — politică, agricolă, industrială şi militară în acelaşi timp. Ţăranul este în acelaşi timp soldat şi unii ţărani sînt înarmaţi, ceea ce dă regimului garanţia suplimentară că dispune de o forţă armată gata oricînd să intervină. La 20 noiembrie 1960 însă comunele par să fi fost private de prerogativele şi de sarcinile lor în avantajul *brigăzilor de producţie*, dar este prea devreme pentru a vorbi de succesul sau eşecul acestora. Este cert numai faptul că

regimul ezită, nu în mod evident în legătură cu scopul ce trebuie atins, cît în legătură cu soluţiile, dat fiind faptul că creşterea agricolă este singura care bate pasul pe loc.

Se află sub control *chiar şi înregimentarea muncitorilor*, al căror număr nu încetează să crească şi pe care sindicatele, împreună cu partidul, îi ţin în mînă. Guvernul le-a cerut, ca şi ţăranilor, un efort supraomenesc. După al doilea plan cincinal, a început desfăşurarea unei propagande active pentru a obţine salturi înainte pe care planul nu le prevedea. De aici, emulaţii spectaculoase şi lozinci: „Mai mult, mai bine, mai repede, mai economic!"; „O zi face cît 20 de ani şi un an cît un mileniu", „1958 va fi primul dintre cei trei ani de luptă grea pentru un mileniu...".

Ar fi uşor de menţionat mii de exemple de devotament eroic. Şi toate acestea în pofida proastelor condiţii de muncă, salariilor mici, hranei insuficiente, lipsei de locuinţe. Să ne gîndim la acel muncitor model — în această calitate avînd avantaje, dar mai mult încă îndatoriri suplimentare — care, pentru a rămîne treaz la uzină, îşi dă noaptea cu apă rece pe faţă.

În ce-i priveşte pe intelectuali, pe studenţi, membrii de partid, eroismul lor este oare mai puţin cunoscut sau programul care li se propune este mai puţin clar? Este sigur că modul de a-i convinge a fost mai complicat, mai sinuos, mai tragic.

Membrii de partid nu sînt niciodată feriţi de epurări sau de autocritici. A avut loc, de asemenea, campania celor trei, şi apoi a celor cinci „anti". Prima, în ianuarie şi februarie 1952, „împotriva corupţiei, risipei şi birocratismului" funcţionarilor, a dezvăluit scandaluri mari, amplificate apoi în mod intenţionat şi care sătenilor deveniţi în oraşe „cadre de partid" le-a adus dezagreabila surpriză de a pierde peste noapte o situaţie cu care se adaptaseră cu prea mare uşurinţă. Tot în acelaşi an, campania celor cinci „anti" (corupţie, evaziune fiscală, fraudă, vînzarea din bunurile statului, furtul secretelor economice) determină mari agitaţii,

sinucideri, condamnări multiple şi severe. Vor urma alte epurări, alte autocritici, alte sinucideri.

Pentru studenţi, al căror număr nu încetează să crească, nu există aproape moment în care mîna care îi ţine să nu îi zgîlţîie, să nu-i umilească, să nu-i disciplineze, să nu-i constrîngă de asemenea la munci manuale grele, la sate sau în uzine.

În ce-i priveşte pe intelectuali sau profesori, nici ei nu au fost scutiţi de vexaţiuni. Dreptul de a critica le-a fost îngăduit, pentru o vreme în urma evenimentelor din Ungaria. A fost aşa-zisa perioadă a „celor 100 de flori“: ca florile, gîndirea să înflorească sub 100 de forme diferite. Somaţi să-şi explice propria gîndire, ezitînd să o facă, intelectualii au fost puşi atunci într-o stranie situaţie, cu atît mai mult cu cît declaraţiile lor erau reproduse imediat în presă. „Marxism-leninismul, afirma unul, este o teorie veche, demodată, improprie Chinei. El trebuie să fie revizuit“. Un profesor se deroba în termenii următori: „Mi-e teamă de libertatea actuală. Esenţialul acestei libertăţi este că trebuie să vorbeşti. Presiunea este penibilă. Să ne destindem pentru moment. Vom vedea mai tîrziu ce va urma“. Un alt profesor constata: „Poporul nu reuşeşte să se hrănească, iar unii afirmă că nivelul de trai a crescut“. Un mic vacarm, s-ar putea crede; o mică recreaţie pentru bătrînii intelectuali care au suportat greu cursurile reeducării marxiste. Dimpotrivă, totul a fost foarte serios. „Cele 100 de flori“ nu au durat nici măcar o primăvară; ele vor înflori „violent timp de o lună“, de la 8 mai la 8 iunie 1957. Au fost urmate imediat de represiuni. Mulţi imprudenţi, în urma declaraţiilor făcute, îşi vor pierde definitiv locul.

Aceasta pentru a ne reaminti că în China nu este vorba de o dezbatere deschisă, ci de o luptă pentru viaţă. Problema este de a remodela o societate, un suflet colectiv, de a epura China de greşelile ei, de moştenirile, de regretele ei posibile. De a o îmbăta de orgoliu, de muncă, de satisfacţia de sine şi mai ales de a reduce spiritele la supunere.

„Dacă îi vom constrînge pe cei 650 milioane de chinezi să gîndească corect, ei vor acţiona corect, conform normelor pe care Partidul Comunist Chinez le consideră esenţiale mersului său către o China socialistă". În acest scop se exercită prin radio, prin presă, prin discursuri, o permanentă propagandă care nu îşi are echivalent în nici o experienţă „socialistă" sau „totalitară". Arma acestei propagande este critica, organizată zilnic la toate locurile de muncă în cursul discuţiilor obligatorii. Este mijlocul de a stabili în grup, pe cei a căror atitudine este bună, pe cei ce pot fi cîştigaţi şi pe cei de neclintit. Împotriva acestora din urmă va lupta fiecare. „Atacul verbal" (du sheng) este un „amestec uimitor de critici violente îmbinate cu sarcasme, apostrofări şi — foarte rar — cu violenţe minore".

Această acţiune ideologică este concepută ca o operaţiune „de largă respiraţie, complexă şi gigantică" (Mao Zedong), mai mult sau mai puţin severă, în funcţie de cercurile sociale, destul de laxă în ceea ce-i priveşte pe ţărani; foarte puternică, dimpotrivă, în grupurile definite — uzine, birouri, universităţi, şcoli, unităţi armate. Această îndoctrinare nu se va desfăşura fără să întîmpine rezistenţă şi fără sancţiuni. Acestea din urmă nu mai sînt sîngeroase ca la începutul Revoluţiei, dar ele rămîn severe.

Astfel, în domeniul culturii şi artei există un comisar „cultural" al partidului, însărcinat cu disciplina şi lupta împotriva infiltrărilor burgheze şi reacţionare, care pot pătrunde în mod insidios pe această cale. Fiecare scriitor trebuie să fie exemplar şi nu numai în cuvinte. Este citat cutare autor care, locuind la ţară, scrie în fiecare dimineaţă în sensul unei „literaturi colective", cultivă un teren cu cartofi dulci, creşte porci... Scriitorii vinovaţi de „deviaţionism de dreapta" sînt expuşi unor sancţiuni, ca celebrul romancier Ding Ling, trimis „pentru reeducare prin muncă" într-o regiune pustie din nordul Manciuriei, unde va trebui să rămînă doi ani.

Evident, aceste sancţiuni sînt neînsemnate faţă de groaznicele execuţii sumare din primele luni ale

revoluţiei ţărăneşti. Evident, de asemenea, aceste rezistenţe, aceste sabotaje pe care le semnalează chiar documentele oficiale nu reprezintă majoritatea. Alinierile sincere şi entuziaste sînt mult mai numeroase şi multe adeziuni noi sînt exprimate în termeni emoţionanţi. A te alătura ideologiei triumfătoare înseamnă a te alătura unei patrii, unei naţiuni, înseamnă a crede în viitor, a crede în China.

• *Experienţa agricolă este singurul veritabil eşec al Chinei comuniste. Recoltele record, umflările naive ale statisticilor, optimismul oficial au putut, pînă în 1958, să ascundă datele reale. Articole şi cărţi entuziaste au ajutat, în Occident, la propagarea acestor iluzii. Recoltele catastrofale din 1959, 1960, 1961 au dat o lovitură teribilă şi, în parte, nedreaptă acestui optimism.*

De ce nedreaptă? Pentru că aceste rezultate catastrofale s-au datorat, în principal, unor cauze de ordin natural. China este supusă, dintotdeauna unei alternanţe sau unei simultaneităţi de flagele contradictorii, secetă sau inundaţii, în special în marile provincii din nord. În 1961, mai mult de jumătate din recoltă a fost astfel distrusă. Furtuni şi inundaţii au făcut milioane de victime, în timp ce, din martie pînă în iunie acelaşi an, a putut fi traversat cu piciorul, în aval de Juan, însuşi Huanghe, redus la un ridicol firicel de apă. Secete, taifunuri ieşite din comun, inundaţii, insecte dăunătoare — aceşti vechi inamici nu au dezarmat în faţa Chinei noi.

Se poate spune oare că, astfel, China plăteşte, ca toate republicile socialiste, succesele sale industriale? Ea a mizat poate prea mult pe industrializare şi a neglijat agricultura. Presa oficială, îi acuză, alături de „calamităţi naturale, fără asemănare de un secol“, şi pe oameni şi vorbeşte de sabotaje. „O parte dintre numeroasele cadre şi muncitorii de sprijin care, în august 1960, au fost trimişi la sate pentru a ajuta comunele

populare să salveze recoltele nu şi-au făcut datoria şi au trădat dispoziţiile guvernului şi partidului", adesea de „conivenţă cu elemente retrograde ale populaţiei". Nu credem peste măsură în „această explicaţie a ţapului ispăşitor". Este probabil că colectivizarea, aici ca şi în altă parte, a rănit ţărănimea, în general mai tradiţionalistă decît restul populaţiei, şi anumite măsuri par de altfel să anunţe concesii (cum este accentul pus pe *micile* brigăzi de producţie, şi nu pe brigăzile *mari*, ca înainte).

Pentru moment, aceste rezultate catastrofale antrenează numeroase consecinţe. Ele încetinesc creşterea, obligă China populară să-şi diminueze exporturile alimentare spre Rusia, care serveau de contrapartidă pentru produse şi servicii ruseşti. Ele o obligă chiar să apeleze la ţările capitaliste pentru a obţine de la ele livrări de cereale: 9 pînă la 10 milioane tone cerute Canadei, Australiei, Statelor Unite, Franţei, Birmaniei şi chiar Taiwanului. La Londra, unde se organizează transportul maritim al acestui uriaş transfer, se apreciază că China va trebui să plătească 80 de milioane de lire sterline pe an în următorii trei ani. Cum? Probabil prin mercur şi metale preţioase, aur şi argint.

Este fără îndoială o lovitură dură pentru o economie în dezvoltare. Un semn de întrebare pentru viitorul Chinei. În orice caz, marea zonă de umbră a unei reuşite de altfel de necontestat, categorică şi spectaculoasă.

Civilizaţia chineză în faţa lumii actuale

Nimic din acest mare progres nu ar fi posibil fără acceptarea a ceea ce joacă, în vasta lume chineză, rolul unui naţionalism foarte specific, pentru care s-a propus cuvîntul barbar şi inacceptabil de *culturalism*: pe scurt, un orgoliu care nu este naţional ci cultural, un naţionalism de civilizaţie dacă vrem să-i spunem aşa, realitate veche şi vie şi pe care trebuie să încercăm să

o elucidăm. Căci China actuală, care pare la prima vedere atît de neobişnuită, atît de nouă, este legată prin aceasta de un lung trecut de mîndrie, rănit de secolul trist (1840—1949) care a precedat experienţa comunistă.

• ***China se considera o mare putere şi o mare civilizaţie; ea a crezut întotdeauna în superioritatea sa asupra restului Universului, în primordialitatea civilizaţiei sale în afara căreia nu a existat, după părerea sa, decît barbarie.***

Ea a avut cîndva un orgoliu foarte asemănător cu cel al Occidentului de odinioară.

Secolul tratatelor inegale a fost pentru ea de două ori crud. A devenit o naţiune printre celelalte — prima umilinţă, şi o naţiune dominată de barbari, de ştiinţa şi armele lor — cea de-a doua umilinţă. Naţionalismul actual, virulent, exacerbat, este în primul rînd o revanşă, hotărîrea fermă de a deveni o mare naţiune, marea naţiune, indiferent care va fi preţul pe care va trebui să-l plătească. De aici, înverşunarea ei în a relansa Revoluţia, în a nu-i lăsa un moment de răgaz, în a se precipita asupra noutăţilor de ultimă oră — marxism-leninismul şi manualele ruseşti traduse — aşa cum altădată se arunca asupra textelor sacre ale budhismului şi manifesta dorinţa de a face cunoştinţă cu Domnul De (Democraţia) şi Domnişoara Sai (ştiinţa), aşa cum se orientează în prezent spre istorie, sociologie, etnografie...

Este neîndoielnic că China lui Mao Zedong simte vocaţia de a conduce popoarele proletare la atacul împotriva ţărilor îmbuibate şi bogate, indicîndu-le mijloacele prin care să procedeze la o revoluţie rapidă, pentru care le oferea reţete, împreună cu ajutorul ei generos. Să ne gîndim că China, în pofida dificultăţilor proprii, nu a renunţat să exporte produse alimentare şi capitaluri. În ce priveşte capitalurile, în perioada 1953—1959, au fost repartizaţi 1 191 milioane dolari între

Albania, Birmània, Cambodgia, Ceylon, Cuba, Egipt, Guineea, Ungaria, Indonezia, Coreea de Nord, Mongolia, Nepal, Vietnamul de Nord, Yemen... Această enumerare nu ţine seama de ajutorul dat rebeliunii algeriene, nici de acordul cu Ghana (1961). Detaliile respective şi altele (faptul că 40% din credite revin unor ţări necomuniste) dovedesc că China populară înţelege să joace un rol internaţional, care depăşeşte poate forţele sale actuale, dar categoric nu ambiţiile sale.

Ocuparea Tibetului în 1950 şi, de atunci, conflictul latent cu India; revendicarea Insulei Formosa unde se află armata lui Jiang Jieshi; dorinţa de a relua relaţii normale cu Japonia, cu Occidentul, a cărui economie răspunde mai bine necesităţilor sale decît economia sovietică (aducerea semiclandestină a unor maşini unelte prin Macao şi Hong Kong); în sfîrşit, dorinţa de a intra în ONU, unde locul Chinei este ocupat în mod paradoxal de naţionaliştii din Formosa: toate acestea exprimă voinţa de putere, de strălucire; la fel, semi-ruptura între marxismul chinez şi marxismul sovietic la Congresul de la Moscova din 1961. China se vrea, se visează dominantă. În 1945, ea era „incapabilă să fabrice o motocicletă“; iat-o în 1962 pe punctul de a realiza bomba atomică. În această surprinzătoare revoluţie, îşi găseşte orgoliul originilor sale, demnitatea de mare civilizaţie.

• ***Ceea ce subliniază un sinolog foarte cunoscut, Etienne Balanzs, a cărui opinie este rezumată în rîndurile ce urmează, în legătură cu revoluţia actuală replasată în lunga perspectivă culturală a Chinei.***

Ca experienţa chineză să reuşească într-un mod convingător şi ca toate ţările subdezvoltate să rişte să urmeze acest model — acest fapt de importanţă imensă este cel care dă un caracter îngrijorător (îngrijorător pentru prietenii, ca şi pentru inamicii Chinei) următoarei întrebări: oare experienţa chineză va reuşi? Nu este ea oare pe cale să eşueze?

Să spunem deschis că nu serveşte la nimic să examinăm cifre şi statistici, cifrele sînt manipulate pentru nevoile cauzei, apoi, mai mult încă, pentru că statisticienii chinezi tatonează şi plutesc ei înşişi în plin empirism. Nu trebuie să ne mirăm că statisticile lor nu sînt prea sigure, ci mai degrabă că ele sînt destul de sigure pentru a permite planificării să avanseze fără prea multe greşeli, să cuantifice rezultatele experienţelor în curs pentru a scoate în evidenţă mişcarea. Această mişcare, în ansamblul ei, este pozitivă.

Putem glumi desigur în legătură cu unele eşecuri ale planurilor cincinale: furnale înalte de buzunar, producţia cerealieră, comune populare... Dar factorii fundamentali şi stabili ai experienţei chineze te fac să reflectezi mai degrabă decît să rîzi sau să critici, atît par de atent calculaţi:

a) industrializarea cît se poate de conştientă şi a cărei rată de creştere depăşeşte de departe (şi va depăşi fără îndoială încă mulţi ani de acum înainte) rata de creştere atît a U.R.S.S.-ului şi democraţiilor populare, cît şi a ţărilor rămase în urmă (în medie 20% faţă de 7 pînă la 10%);

b) voinţa lucidă de „a merge pe două picioare“ atîta vreme cît va fi necesar, adică de a rezerva veniturile industriei investiţiilor pentru a-i menţine ritmul de creştere şi de a continua, în alte sectoare, să se descurce cu mijloacele existente, artizanatul rural dirijat, furnizînd masei ţărăneşti esenţialul articolelor de consum şi utilajelor agricole;

c) austeritate generală şi nu limitată la marea masă, ceea ce permite să se ceară acestei mase sacrificii mari;

d) flexibilitatea remarcabilă a unor conducători capabili să-şi recunoască greşelile şi să-şi corijeze imediat tirul.

Toate acestea se sprijină pe cîteva realităţi esenţiale ale vieţii, civilizaţiei chineze, fără de care nimic nu ar fi posibil.

1. În primul rînd pe număr. Durităţile experienţei, chiar dacă din nefericire sacrifică fiinţe umane, şi chiar mulţi oameni, nu pot compromite succesul experienţei în sine. Căci în China există mulţi oameni, au existat întotdeauna prea mulţi oameni.

2. Dar mai ales pe înregimentarea fără precedent a unei mase de peste 600 milioane de către 10 milioane de organizatori, membri disciplinaţi şi devotaţi ai partidului în fruntea căruia se află (cu cîteva excepţii) vechea gardă, şefii căliţi de circa 30 de ani de persecuţii, de războaie civile, de rezistenţa armată în faţa Japoniei, de înaintările şi reculurile pline de răbdare în strategia militară şi tactica politică, de o experienţă neegalată în administrarea lucrurilor şi oamenilor.

Nu putem să nu ne gîndim că ei sînt moştenitorii marii tradiţii birocratice a Imperiului milenar, ai funcţionarilor-cărturari obişnuiţi să guverneze un mare stat cu o mînă foarte fermă. O nouă intelectualitate, neobosită şi cutezătoare, a eliminat-o pe cea veche, livrescă şi sclerozată; la rîndul ei, ea ţine în mîinile ei puternice destinul Chinei. Iar masa de chinezi, care s-a supus întotdeauna disciplinei, îi urmează pe aceşti noi stăpîni cu supunere. Această organizare eficientă, fără slăbiciuni şi fără întrerupere, de la vîrf pînă la bază, care permite ca toată lumea să fie făcută să muncească dur, este poate secretul acestei experienţe unice: în scurtă vreme, cea mai veche civilizaţie vie a devenit forţa cea mai tînără, cea mai progresistă din toate ţările subdezvoltate. Dar poate că s-a putut sprijini pe una dintre cele mai vechi şi cele mai solide originalităţi ale vechii sale civilizaţii: organizarea birocratică.

- ***O altă problemă pentru viitorul Chinei: conflictul sino-sovietic.***

Demonstraţiile Congresului al XXII-lea (1961) şi atacurile mascate ale *„Pravdei"* sau ale *„Ziarului poporului"*, organele oficiale sovietic şi chinez, exprimă ele oare conflictul real? Sau aparenţe în pofida cărora solidaritatea socialistă va sfîrşi întotdeauna prin a fi cea mai puternică?

La drept vorbind, divorţul este aproape imposibil: el ar implica consecinţe mondiale foarte riscante pentru cei doi parteneri. Dar ostilitatea pare profundă, iar în

această privinţă nu lipsesc motivele care ţin de istoria civilizaţiilor aflate faţă în faţă.

Fără îndoială, conflictul are cauze foarte actuale. Forţele aflate faţă în faţă sînt două mari popoare care au trecut prin experienţa comunistă pentru a se moderniza. Or, în timp ce unul răsuflă în sfîrşit uşurat după 40 de ani de penurie şi suferinţe, celălalt îşi pierde respiraţia într-un efort supraomenesc şi o austeritate vrednică de milă. În timp ce noul îmbogăţit se aşază zgomotos la masa conferinţelor naţiunilor, ruda săracă nu are nici un cuvînt de spus la conciliabule, se trezeşte alungată de pe arena internaţională ca un ciumat. Unul este condamnat să avanseze indiferent de preţ, sub ameninţarea de a rămîne în urmă, celălalt a devenit înţelept, prudent. Există în toate acestea numeroase subiecte de fricţiune.

Dar conflictul nu ţine el oare mai mult, în profunzime, de naţionalismul suspicios al Chinei, de dorinţa ei de a-şi lua revanşa asupra Occidentului? Rusia reprezintă încă — socialistă sau nu — Occidentul; ea este încă barbarul. China nu pretinde nimic mai puţin, pentru a şterge trecutul, decît să devină ea însăşi capitala lumii a treia. Atunci ea va fi din nou în Univers „Imperiul de Mijloc“.

CAPITOLUL IV

INDIA DE IERI ŞI DE AZI

India se prezintă ca o juxtapunere de spaţii, dar şi de trecuturi heteroclite care, toate, tind să intre în rezonanţă, fără a ajunge vreodată acolo. Ea este prea vastă (4 milioane de kilometri pătraţi, cu Pakistanul, adică între de trei şi patru ori cît mica Europă a celor şase), prea populată (peste 438 milioane de oameni astăzi, fără Pakistan). Diversă, ea nu a avut niciodată un trecut paşnic, între Podişul Dekkan, la sud, conservator de popoare şi de civilizaţii, zonă de rezistenţă obstinată, şi nord-vestul care leagă ţările aride ale Indusului de Iran şi, dincolo de pasul Khaibar, de Turkestan şi întreaga Asie centrală tumultuoasă: deschisă invaziilor, este regiunea periculoasă, patetică a Indiei.

În cele din urmă (mai puţin în ultima vreme a colonizaţiei engleze), nici o dominaţie politică nu şi-a întins autoritatea asupra ansamblului subcontinentului, nici odinioară, nici astăzi, după scindarea violentă şi sîngeroasă dintre India şi Pakistan, în 1947.

Indiile clasice (pînă la colonizarea engleză)

Dacă nu urcăm pînă la misterioasa civilizaţie a Indusului (de la 3000 la 1400 *a.H.*), trei Indii clasice s-au format lent, apoi s-au înlocuit fără grabă, prelungindu-se una în alta:

a) o civilizaţie indo-ariană, numită vedică, din 1400 *a.H.* şi pînă în secolul al VII-lea *p.H.*;

b) o civilizaţie *medievală* hindusă (hinduismul) care o dezvoltă pe cea anterioară pînă în secolul al XIII-lea;

c) o civilizaţie islamo-hindusă, impusă de cuceritorul musulman ca o cămaşă de forţă (secolele XIII–XVIII) şi a cărui colonizare expansivă şi prelungită va fi preluată, începînd din secolul al XVIII-lea, de colonialismul englez.

Nici una din aceste civilizaţii, să mai spunem o dată, nici unul din marile imperii „universale" pe care-l vor aduce, rînd pe rînd, nu au pus în cauză ansamblul subcontinentului. Pînă în secolul al XVIII-lea, spaţiul indian nu a cunoscut niciodată acele reduceri la o ordine unică ce caracterizează trecutul Chinei şi îl simplifică în mare măsură.

• ***India vedică se constituie în trei sau patru mari etape, din 1400 a.H. pînă în secolul al VII-lea p.H. Cele două milenii sînt dominate de invazia şi instalarea popoarelor ariene venite din Turkestan şi care, pătrunzînd în India prin nord-vest, se infiltrează lent prin cîmpiile Indusului Mijlociu, apoi ale Gangelui Mijlociu. Civilizaţia lor nu afectează decît o parte a cîmpiei indo-gangetice, dar aceasta va fi foarte curînd inima vie a Indiei.***

Făcută în acelaşi timp din aporturile noilor veniţi şi din împrumuturi multiple, „vii", de la popoarele deja instalate în India, această primă civilizaţie, numită vedică (de la *Veda*, cunoaşterea sacră), se va dezvolta cu o încetineală extremă. Ea întîlneşte popoarele indigene existente deja în acele locuri, oameni cu pielea brună sau neagră, de origini diverse: pigmei veniţi de foarte devreme din Africa; proto-mediteraneeni sosiţi mai tîrziu, fără îndoială din Mesopotamia şi al căror tip s-a conservat la dravidienii din sud; populaţii provenite din Asia centrală, cu caracter mongoloid (mai ales în Bengal).

Cea mai mare parte din aceşti prearieni sînt deja

legaţi de sol, agricultori, crescători *sedentari*, grupaţi în sate şi chiar în oraşe, pe malurile Indusului, care este focarul unei civilizaţii deja vechi de orăşeni şi negustori. Prearienii sînt numeroşi şi vor rămîne în continuare, pînă astăzi, elementul uman majoritar al Indiei.

Păstori, *nomazi*, oameni (adeseori, dar nu întotdeauna) cu pielea deschisă şi păr blond, indo-arienii se înrudesc cu numeroasele popoare care în mileniul al II-lea au invadat platourile Iranului sau Asiei Mici şi îndepărtatele ţări din Europa. Aceşti invadatori ai Indiei sînt fraţii elenilor, italioţilor, celţilor, germanilor, slavilor.

a) *Prima etapă, înaintea anului 1000: invazia*

Prima invazie ariană s-a operat din Turkestan spre Iran şi India. Ea pătrunde astfel, din Mesopotamia pînă la Indus, în interiorul unei civilizaţii omogene deja, strălucite, cu oraşele sale, cu case înalte, cu ţărani stabili. Această veche civilizaţie este poate în decadenţă cînd invazia atinge ţările Indusului, care, totuşi, îşi vor apăra multă vreme independenţa împotriva noilor veniţi şi vor întîrzia înaintarea lor spre est.

Textele sacre ale arienilor, scrise în *sanscrită*, relatează despre luptele interminabile care amestecă oamenii, zeii şi antizeii (*asura*, divinităţile protectoare ale adversarilor) şi se desfăşoară înaintea anului 1000 în regiunea Panjāb şi rîului Kabul.

Această îndelungată etapă se reflectă în cea mai veche din cărţile sacre, Rg-Veda (Veda strofelor, sau Imnurile), care dezvăluie mitologia şi credinţele unei *prime* religii vedice. Treizeci şi trei de zei cel puţin — zei tereştri, din „spaţiul intermediar“ (atmosfera), din cer. În mijlocul acestor zei „palizi“ se detaşează Varuna, păstrătorul „legilor cosmice şi morale, descoperitorul vinovaţilor, pe care-i leagă fedeleş cu laţuri“; Indra, şi mai important, eroul cu păr blond, victorios în mii de lupte: învingătorul demonului Vitra, el a eliberat apele cerului, care de atunci inundă pămîntul şi îl fertilizează. Toţi aceşti zei se amestecă cu oamenii ca şi divinităţile Olimpului cu războinicii care se înfruntă sub zidurile Troiei. Toţi pretind sacrificii: lapte, grîu, carne animală şi o băutură fermentată (*soma*) provenită dintr-o plantă misterioasă.

Pe scurt, o religie pluralistă, formală, redusă la rituri. Nomadismul arienilor nu a cedat încă pe deplin vieţii sedentare, creatoare de ordine, chiar şi în domeniul religios.

b) *A doua etapă, de la 1000 pînă la 600 a.H.: cucerire şi sedentarizare.*

Sedentarizarea invadatorilor se realizează puţin cîte puţin, între 1000 şi 600 *a.H.*, într-o regiune uşor deplasată sau lărgită spre est, în care actualul oraş Delhi reprezintă răspîntia esenţială. Această cucerire spre est va ajunge pînă în actualul Benares, prin lupte gigantice, sau cel puţin aşa prezentate. Pe la 800 este atins Bengalul şi poate India centrală.

Transformările geografice, sociale, economice, politice antrenate de această evoluţie explică imensele inovaţii religioase semnalate de noi cărţi sacre, apoi de *Comentarii* (Brahmanes) şi de Upanişade — acest „tratat de interpretări" care deschide porţile secrete ale speculaţiilor religioase. Menţinîndu-şi fondul primar, religia se complică treptat. Se afirmă tendinţe spre monoteism, în timp ce, datorită amestecurilor sociale, coabitării învingătorilor şi învinşilor, o masă imensă de credinţe neariene se difuzează în toate sistemele religioase, ca yoga („stăpînirea de sine"), ale cărei practici ocupă un loc considerabil în religia vedică, alături de sacrificiile rituale.

Credinţele şi atitudinile religioase devin tot mai sumbre. Curînd se consideră că sufletele nu încetează să se reîncarneze pentru a începe noi existenţe terestre, dureroase, la nesfîrşit. În acelaşi timp, se constituie primele diviziuni sociale (*varna*), într-o societate concomitent „magică", „pseudofeudală", „colonială", compozită cu siguranţă, în care nu totul se explică (cum s-a crezut pînă acum) doar prin raporturile de la poporul cuceritor la popoarele învinse. În primul rang, *brahmanii* sînt preoţii, stăpînii spirituali; vin apoi războinicii, regi, prinţi, mari seniori (*kşhatriyas*); de rangul trei sînt micii ţărani, crescători de animale, meşteşugari (*vaiśya*); în sfîrşit, pe locul al patrulea şi ultimul se află *śūdra* care sînt, la origine cel puţin, indigeni aserviţi.

În continuare, această societate se precizează, lent, cu tabuurile ei, exclusivitățile, multiplele ei interdicții de căsătorii mixte, cu clivajele potrivit distincțiilor stricte de *pur* și *impur*.

Distincția între temporal și spiritual se operează între cele două clase superioare. Regalitatea primitivă este despuiată rapid de orice monopol religios, spre deosebire de ceea ce în alte părți era regula (atît în China cît și în Egiptul antic și aiurea). „Raportul celor două principii, principiul spiritual și principiul politic al *imperium*-ului, este deplin marcat într-o instituție singulară... De fapt nu este suficient ca regele, model sau esență a categoriei *kṣatriya*, să folosească brahmani pentru ritualul public; el trebuie să aibă o relație personală permanentă cu *un* brahman, *purohita* lui (literalmente, „plasat înainte“). Îl traducem prin „capelan“, dar trebuie să avem prezentă în minte ideea unei delegații sau avangarde spirituale, a unui *major ego*. Nu numai că zeii nu mănîncă ofrandele regelui fără *purohita*, dar regele depinde de acesta pentru actele din viața lui, care nu vor reuși fără ajutorul său. El este pentru rege ca gîndul pentru voință, într-o relație tot atît de strînsă ca o căsătorie. Pe scurt, cum afirmă Ṛg-Veda, „el locuiește, prosperă în locuința sa, lui îi împarte pămîntul toate darurile, pe el îl ascultă poporul de la sine, regele în fața căruia merge brahmanul“ (Louis Dumont). În orice caz, așa spun și repetă textele brahmanice.

Pentru Louis Dumont, acest primat religios care se asociază puterii fără a se confunda cu ea este rațiunea majoră a acestei societăți fracționate: asociate una alteia, primele două clase se opun restului masei sociale; la fel primele trei, în bloc, ansamblului categoriei *śūdra*.

Brahmanii își vor fi fondat preeminența pe teama puternică pe care o inspiră. Un ritual complicat face din ei organizatorii indispensabili ai sacrificiilor; un singur detaliu să fie omis, și zeul solicitat se eschivează deîndată, iar teribilul Varuna trece la răzbunări nemiloase. Depozitari ai secretelor ritului, preoții pot acționa așadar după bunul plac, atacînd antropomorfismul naiv al vechilor arieni, devalorizîndu-l pe Indra și toți zeii eroi ai vechilor imnuri. Ei creează pentru

folosință proprie un zeu suprem, Brāhma, care le prezidează sacrificiile. Este adevărat că acest zeu nu va fi niciodată foarte popular.

În schimb, alți doi zei dominatori vor suscita entuziasmul credincioșilor: Śiva Rudra pe lîngă populațiile țărănești, și Viṣṇu, identificat cu eroul Kṛṣṇa Vāsudeva, pe lîngă cercurile aristocratice. În plus, „războinicii" și „țăranii" („clasele" a II-a și a III-a) se vor îndrepta de bună-voie spre *yoga*, pe care brahmanii o vor adopta la rîndul lor, și spre alte culte practice indigene. Sau chiar spre o speculație filozofică liberă, care în secolele al VI-lea și al V-lea dă naștere la două noi religii: jainismul și buddhismul.

c) *A treia etapă: splendorile primare ale jainismului și buddhismului, secolele al VI-lea și al V-lea.*

Încetul cu încetul apar principatele unor regi minusculi, apoi orașe aristocratice, legate prin comerț. Orașele, curînd populate, profită de luxul curților princiare și al bogatelor burghezii. Bancheri, negustori profită din plin de pe urma traficului caravanier și maritim; apare atunci luxul stofelor fine de bumbac, de in sau de mătase. Armele găsite în morminte atestă industria fierului începînd din 600 *a.H.* Aden este marea piață care reexpediază fierul indian spre Mediterana.

În acest mediu activ, comparabil întrucîtva cu Grecia contemporană a secolelor al VI-lea și al V-lea, se dezvoltă cele două mari religii salvatoare *jainismul* și *buddhismul* — cea din urmă mai cunoscută și mai importantă decît prima, pentru că va radia spre exterior. Dimpotrivă, pe plan pur indian, jainismul și buddhismul sînt la egalitate. Și una și cealaltă sînt religii în afara cadrelor, „seculare", adoptate de clasele dominante în afara brahmanilor și propagate de negustori; și una și alta au fondat mănăstiri și propun reguli de salvare individuală: buddhismul, după cum am văzut, printr-un soi de negare a dorinței de viață și a sensului vieții, urmărește să rupă cercul blestemat al reîncarnărilor pentru a atinge Nirvāna; jainismul, dimpotrivă, vede în suferința personală și în căutarea ei o cale eficace de salvare. Ambele religii au fost fondate de mari seniori:

Siddhārtha Gautama, poate fiu de rege (563?– 483?), numit şi Śākya Muni (înţeleptul Śākyas-ilor) sau Buddha (Iluminatul); şi Vardhamāna Mahāvīra (540?–468), „Învingătorul" lumii (Jina).

Buddha, originar din Nepal, şi-a avut „revelaţia" pe la 525 şi de atunci, restul vieţii a propovăduit în Valea Gangelui. Religia lui, ce va fi modificată de îndată ce va muri, este clădită pe cuvintele sale adunate de discipoli. Nu găsim nici o afirmaţie despre Dumnezeu, tăcere care nu înseamnă o negare dar rămîne o trăsătură puternică a doctrinei sale, ca şi respingerea oricărui „monism" divin. În acord cu ideile dominante ale timpului său (cea a Upanişadelor), el respinge realitatea lumii şi Fiinţei Universale. Pentru el, nimic nu are realitate în afara conştiinţei noastre. „Ai revenit la mine ca o pasăre plecată de pe o corabie spre toate punctele cardinale pentru a găsi pămîntul şi nu ai văzut nimic nicăieri. Căci elementele (Pămînt, Foc, Apă, Aer) îşi au punctul de sprijin în conştiinţă. Ele şi-l pierd în conştiinţa insensibilă. Cînd conştiinţa a încetat să existe, toate elementele universului dispar integral."

De fapt, *Buddha este cel care renunţă (sannyāsin)*, care părăseşte societatea şi pribegeşte trăind din pomană, în căutarea unui absolut spiritual capabil să-l elibereze. El este preocupat nu de reformarea societăţii, de care se dezice, ci de asigurarea salvării proprii. Buddhismul este deci o religie pentru individ, pentru omul „desocializat", prin aceasta fiind legat de numeroasele erezii care vor apărea regulat în India şi care sînt tot atîtea moduri de a se sustrage — prin asceză personală şi absolutul sfinţeniei — religiei brahmanilor, strîns legată de toate constrîngerile societăţii. Buddhistul care renunţă, spre deosebire de creştin (care doreşte să scape de moarte), încearcă să scape de viaţă, de ciclul renaşterilor: „Iată, voi călugărilor, adevărul sfînt despre suprimarea durerii: setea de existenţă este cea care duce, din renaştere în renaştere, setea plăcerii... Iată, voi călugărilor, adevărul sfînt despre suprimarea durerii: stingerea acestei sete prin desfiinţarea dorinţei, interzicînd dorinţa, renunţînd la ea, nelăsîndu-i loc." Cu acest preţ va fi rupt cercul renaşterilor şi atinsă Nirvāna.

Pentru a ajunge acolo, cel drept va trebui să urmeze „drumul cu opt braţe“ (între care ştiinţa care eliberează de orice vanitate); să respecte cele cinci interdicţii (omorul, furtul, adulterul, beţia, minciuna), abţinerea de la cele Zece Păcate (între care injuria, flecăreala, invidia, ura, greşeala dogmatică...), practicarea celor Şase Virtuţi transcendente: dragostea de aproape, răbdarea, puritatea morală, energia, milostenia, bunătatea. Dar pentru a atinge perfecţiunea, trebuie mers mai departe. Trebuie să devii *bodhisattva* (sfînt, cum am spune noi), apoi Buddha (să primeşti iluminaţia mistică). Doar cei ce sînt Buddha se dizolvă în Nirvāna.

d) *În timpul epocii numită a Imperiilor, de la 321 a.H. pînă la 535 p.H., jainismul şi buddhismul cunosc o mare răspîndire, domină artele şi gîndirea, fără a îndepărta totuşi un singur moment practicile curente, de origine vedică sau altă origine.*

Brahmanii, pentru a-şi apăra poziţiile, se vor sprijini tot mai mult pe cultele populare pe care le adună la un loc, ca pentru a-şi face din ele o fortăreaţă. Acest proces lent conduce spre hinduism, sincretism de o amploare considerabilă şi asupra căruia vom reveni imediat.

Prin aceasta, societatea ierarhizată se afirmă, se completează, în mod deosebit prin sistemul „castelor“, atît de particular Indiei şi care se conturează între 300 *a.H.* şi 700 *p.H.* Este vorba deci de o formare relativ tîrzie, care nu trebuie confundată cu vechile *varna*, acestea asemănîndu-se mai degrabă cu clasele sociale ale Iranului preislamic. Castele, realitate încă a Indiei contemporane, au avut deci nevoie de vreo mie de ani pentru a se forma, la hazardul amestecurilor etnice şi culturale, cît şi ca urmare a diferenţierii crescînde a meşteşugurilor. Rezultatul îl constituie apariţia a mii de caste (aproximativ 2 400 existente încă astăzi), la cel mai jos nivel, dincolo de toţi interzişii, aflîndu-se *paria*, *cei ce nu pot fi atinşi*.

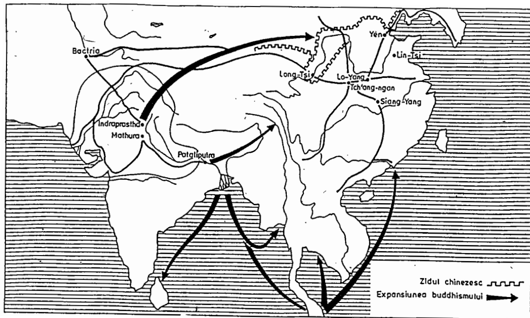
Această civilizaţie compozită profită de crearea de Imperii universale (dinastia Maurya — 321—181 *a.H.* — şi mai ales dinastia Gupta, de la 320 la 525 *p.H.*) pentru

a depăşi limitele stricte ale Indiei de nord, spre Nepal, Himalaya, Tibet, Siam, Indonezia (îndeosebi după decadenţa dinastiei Gupta), pentru a se infiltra în Insula Ceylon pe care o „colonizează“ şi, de asemenea, în reduta dravidiană a Dekkanului, impunînd aici sanscrita „clasică şi sofisticată“ ce va deveni, în întreaga Indie, vehiculul unei civilizaţii princiare opuse culturii maselor.

Buddhismul se impune o dată cu Imperiul maurya şi domnia prestigioasă a lui Aśoka (264–226 *a.H.*). Dar cînd, peste vremuri, o nouă Indie clasică se afirmă, ea se află mai ales sub semnul învingător al hinduismului, vorbindu-se despre „renaşterea“ hinduismului, căci ea este marea sa perioadă artistică. India devine atunci stăpînă peste tot ce împrumutase de la alţii (şi mai ales de la arta greacă pe care a cunoscut-o o dată cu cucerirea de către Alexandru cel Mare a ţării Indusului, 327–325 *a.H.*), se afirmă în puritatea şi forţa sa, inventează, dacă se poate spune, templul hindus (*śikhara*, exact fleşa care îl domină), atît de caracteristic pentru secolele ce vor urma ca şi catedralele Occidentului. Ridicat pe o platformă vastă mărginită de scări largi de acces, templul este înconjurat de capele sau de un deambulatoriu. Masa însăşi a sanctuarului semnifică Muntele Meru, acest Olimp mitic pe care se presupune că trăiesc zeii.

Această epocă este de asemenea o mare perioadă literară. La curtea lui Candragupta al II-lea (386–414) au trăit cele „nouă pietre preţioase“, poeţii şi gînditorii cei mai străluciţi ai vremii, şi tot aici a fost scrisă şi Śakuntalā, dramă ce a fost tradusă în engleză în 1786 şi în germană în 1791, şi care a făcut o impresie atît de puternică asupra lui Herder şi Goethe.

• ***Fiind moştenitorul unor tradiţii foarte vechi, începuturile hinduismului nu pot fi datate cu precizie la sfîrşitul dinastiei Gupta sau la dizolvarea Imperiului Harṣa (606–647). Este cert însă că el se va afirma puternic ca ansamblu în timpul Evului Mediu indian ce durează, în mare, de la moartea lui Harṣa pînă la întemeierea sultanatului de la Delhi, în 1206.***

11. China şi India după Buddha (500 a.H. — 500 p.H.) În această perioadă tulbure, buddhismul se răspîndeşte în Indochina şi Indonezia — pe cale maritimă, şi spre inima Asiei şi Chinei — pe cale terestră. În India, dimpotrivă, el se retrage. Pataliputra a fost capitala Aśokăi. Imperiul grec bactrian (înconjurat de o linie neagră continuă, cu oraşele Mathura şi Indraphrastha) s-a întins, pentru o clipă, pînă la Pataliputra. Aceste regiuni elenizate au fost locuri de împrospătare a buddhismului.

Hinduismul este mai mult decît o religie sau o ordine socială, el este esenţialul civilizaţiei indiene, iar realităţile sale, foarte vechi prin rădăcinile pe care le are, rămîn vii încă în India lui Pandit Nehru.

Pentru a explica această evoluţie, putem folosi cuvintele obişnuite pentru modelul Europei — Evul Mediu, fărîmiţarea feudală etc. O vom face pentru comoditatea expunerii, dar ar fi periculos ca noţiunile să fie interpretate *ad litteram*, căci dacă hinduismul, în India medievală, este la fel de important ca şi creştinismul în Evul Mediu occidental, India nu seamănă deloc cu Europa merovingiană, caroligiană sau chiar feudală.

a) *Contextul istoric are importanţa lui.*

A existat probabil un regres al schimburilor economice încă înaintea sfîrşitului dinastiei Gupta, încetinire ce a lovit negustorii, „suporterii" jainismului şi buddhismului. Cele două religii vor cunoaşte curînd persecuţii: credincioşi supuşi la suplicii, traşi în ţeapă, mănăstiri distruse...

Pe de altă parte, de fiecare dată cînd în istoria Indiei cele mai bogate regiuni, de la Gange la Gujarāt şi Marea Oman, nu mai sînt animate, însufleţite de traficuri importante, marile imperii unificatoare se prăbuşesc, fără însă ca masa indiană să se îngrijoreze peste măsură: regele, cei care guvernează sînt întotdeauna din altă castă decît cvasitotalitatea supuşilor. Este deci destul de firesc ca India să se fărîmiţeze atunci în state independente, iar fiecare dintre acestea să se fracţioneze la rîndul său într-o serie de principate şi seniorii belicoase. „Evul Mediu" hindus, triumful „războinicilor" şi istoriilor regionale, se împarte în sute de cronici locale în care chiar şi eruditii specialişti riscă să se răspîndească cu uşurinţă.

Interesant nu este de a urmări istoria acestor state, unul cîte unul, nici de a reţine înflorirea unor specificităţi vii, ca în Bengal, sau Gujarāt, sau în Dekkan („Bizanţul indian", cum l-au numit unii istorici sensibili la destinul său deosebit, la capacităţile sale de rezistenţă, la iradierea lui maritimă în timpul Imperiului

cola: 888—1267). Cel mai important este avîntul literaturilor locale în bengali (Bengal), în Gujarăt în regiunea Golfului Cambaye şi Peninsulei Kathaviar; în limbile dravidiene (cuvîntul dravidian, prost conceput de Caldwell în 1856 şi de care nu ne putem debarasa, desemnează limbile şi nu rasele din Dekkan; printre aceste limbi, cea mai importantă este tamila).

Pe scurt, Evul Mediu, în condiţiile încetinirii activităţii economice, a redat (considerînd că ar fi fost vreodată pierdută) forţă şi vigoare diversităţii geografice şi umane a Indiei. Această diversitate proliferează, asemenea „vegetaţiei tropicale"; ea constituie una din trăsăturile profunde ale hinduismului care va transmite Indiei moderne multitudinea de limbi ce o jenează atît de mult. Dar dincolo de aceste diversităţi, se conturează şi o unitate religioasă şi culturală evidentă.

b) *O unitate provenită din sincretismul brahmanilor.*

În ţările din nord, hinduismul constituie suma religioasă pe care brahmanii au realizat-o plecînd de la elemente vedice şi postvedice, de la elemente neariene asimilate de secole şi de la mulţimea cultelor locale individuale, preluate de o religie care a dorit să-şi însuşească totul.

Cine ar putea preciza rolul sudului de-a lungul acestei lente instalări? Încetul cu încetul, el înlocuieşte Nordul în politică, în artă şi de asemenea în elaborarea gîndirii religioase. Între secolele al VII-lea şi al XII-lea, Dekkanul prezintă realizările cele mai înalte, cele mai strălucitoare ale artei (arta Pallava din Mămallapuram, clasică şi subtilă; arta din Elora, violentă şi suverană; arta din Konarak, lirică şi senzuală). Dar să nu uităm că mult înaintea acestor triumfuri artistice, Sudul a dat, prin Śaṅkara şi Rămănuja, ultimii foarte mari filozofi ai Indiei.

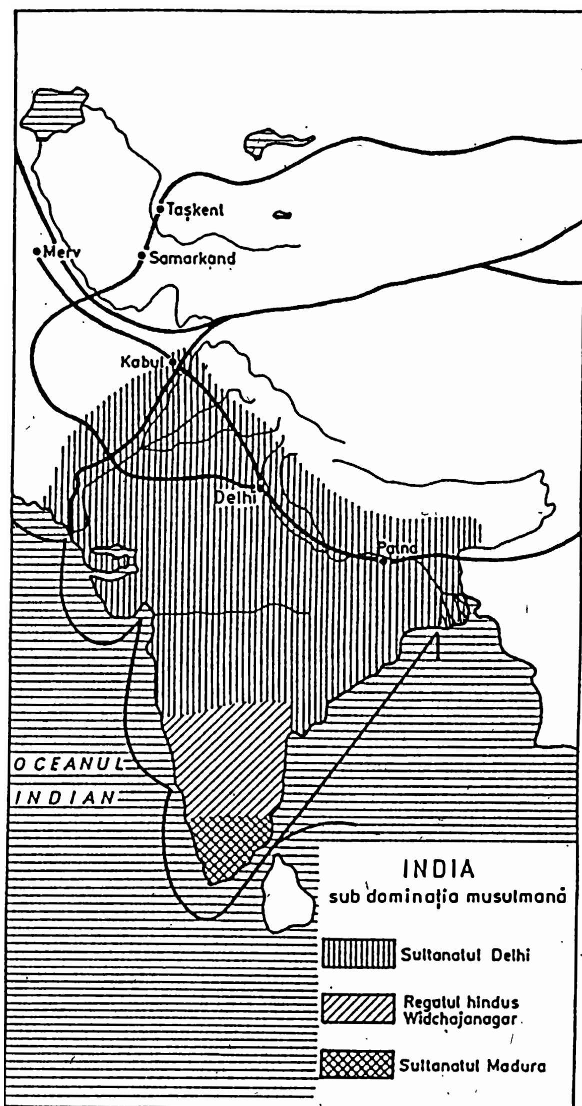
Hinduismul va populariza, sub mii de nume diferite, un zeu al iertării accesibile, milos, care se lasă adorat cu plăcere. Imaginile variază, fondul rămîne acelaşi. Religiozitatea tradiţională şi-a luat revanşa faţă de buddhism şi jainism, nu fără a fi asimilat şi adoptat

preceptele de puritate, absenţa violenţei, şi chiar *vegetarismul celor două secte.* Dar noul limbaj va fi reinterpretat în primul rînd de vechiul fond popular.

Astfel, hinduismul ajunge la coexistenţa a trei mari zei „la vîrf": Brahma (care primeşte mai ales „omagii literare") este creatorul lumii; Vişṇu este păstrătorul ei iar Shiva este distrugătorul. Separabili şi inseparabili, ei constituie, fiecare în ce-l priveşte, expresia Fiinţei supreme al cărei rol este de a fi destinul printre oameni. Astfel se explică „coborîrile" pe pămînt, *avatare*, adică numeroasele încarnări ale lui Vişṇu în slujba păcii lumii. El se va încarna sub formă de peşte, de broască ţestoasă, de mistreţ uriaş, de om-leu, sau chiar — al nouălea *avatar* — sub formă de Buddha, a cărui operă este astfel integrată unui întreg sistem religios. Shiva distrugătorul se identifică cu „moartea, cu timpul; el este Hara, cel care ia cu sine". Ca şi Vişṇu, el îşi deleagă adeseori puterile unor zeiţe. În sudul Indiei el are ca soţie pe Mīnākşī, fiica unui rege („cea cu ochi de peşte").

Este imposibil să te angajezi în această mitologie de o bogăţie exuberantă, despre care ne oferă o idee cartea inteligentă, agreabilă a lui H. Zimmer, *Mituri şi simboluri în arta şi civilizaţia Indiei* (1951). Nu ne putem opri nici asupra ritualului minuţios al rugăciunilor şi sacrificiilor, cultului morţilor, ritului incinerării care rămîne cel al majorităţii hinduiştilor (doar asceţii şi copiii sînt înmormîntaţi), ceremoniilor lungi şi complicate ale căsătoriilor. India a fost şi rămîne teribil de conservatoare în domeniul riturilor.

Pentru credincios, problema esenţială rămîne eliberarea lui. Dacă, judecat a fi fost cinstit, ajunge în Paradis „pe razele Soarelui" sau dacă, condamnat, ajunge în Infern — oricum viitorul nu va respira această decizie, fie ea sancţiune sau recompensă. Sufletul se va reîncarna potrivit soartei sale nefericite. Dar prin rugăciuni, rituri, pelerinaje sau chiar şi prin talismane, omul poate scăpa uneori acestui *karman*, actului care antrenează întotdea-una consecinţe şi mai ales reîncarnări. Atunci, el va fi „eliberat". Este o eliberare negativă, foarte diferită de calea buddhistă spre o eliberare spirituală, care pretinde

12. India în secolul al XIV-lea.
Această schiță reprezintă principalele drumuri (linie neagră groasă) și diviziunile politice (cu efemerul sultanat Madura, creat în extremitatea sudică în 1335).

purificarea şi asceza individuală, renunţarea, proprie sfinţeniei.

Buddhismul (ca şi jainismul) a fost scufundat sub apele grele ale hinduismului — apele înseşi ale civilizaţiei Indiei —, asimilat în unele din formele sale şi totodată respins în spiritul său, chiar şi în Bengal unde se înrădăcinase atît de puternic. Dar el va lăsa un gol neumplut. În India ascetul, sfîntul, „renunţătorul" va avea mereu succes. Îngreunată sub povara unei societăţi compacte şi inexorabile, religia dominantă nu permite libertatea individuală decît în despuiere, în „non-act". În aceste condiţii, „sectele" proliferează ca gesturi de eliberare intelectuală şi morală.

Poate tocmai acest vid lăsat de buddhism explică conversiunea masivă la Islam în Bengal, după ultimele persecuţii împotriva buddhismului, în secolul al XII-lea. Tot aşa în Balcani, creştinii eretici bogomili din Bosnia, atît de des persecutaţi, s-au convertit la islamism o dată cu sosirea turcilor în secolul al XV-lea.

• ***India musulmană (1206—1757). Schiţată din secolul al VII-lea prin întemeierea coloniilor comerciale pe coasta Malabar, materializată din 711—712 printr-o invazie pornită din Sind şi implantarea diferitelor colonii continentale, India musulmană va cuprinde încet ţările pînă la Indus şi Gange. După care va încerca, zadarnic, să cucerească întregul continent.***

Posesiunea pămînturilor semideşertice din Nord a fost îndelung contestată musulmanilor. În 1030, la începutul secolului al XI-lea, doar Panjābul se află în mîinile lor. Vor mai trebui două secole pentru ca *sultanatul din Delhi* să se întemeieze (1206) şi să se întindă în India de Nord, poziţie cheie care oferă totul, sau aproape totul.

Această cucerire, de o sută de ori reîncepută, a dus la o vastă ocupaţie militară. Musulmanii, puţin numeroşi, instalaţi doar în oraşele importante, guvernează asupra ţării numai cu preţul unei politici sistematice de teroare. Cruzimea este la ordinea zilei: incendii, execuţii sumare, condamnări la crucificare sau

la ţeapă, capricii sîngeroase... Templele hinduse sînt distruse pentru a face loc moscheilor. La nevoie, convertirile se fac cu forţa. De îndată ce se produce o răscoală, represiunea este imediată, sălbatică: case incendiate, ţinuturi devastate, bărbaţi ucişi, femei luate în sclavie.

De obicei, zona de şes este lăsată în administrarea prinţilor indigeni sau comunităţilor săteşti, aceste autorităţi intermediare fiind responsabile de plata unor impozite grele, uneori în schimbul unei anumite autonomii, cum se întîmplă pe pămînturile rajahilor din Rājpūtānā.

India şi-a datorat supravieţuirea doar răbdării, puterii supraurbane, imensităţii ei. Cum tributurile sînt zdrobitoare, o recoltă catastrofală ajunge pentru a dezlănţui foamete şi epidemii care fac să dispară dintr-o dată milioane de fiinţe. O mizerie înspăimîntătoare a fost contraponderea constantă a luxului învingătorilor, a splendorii palatelor şi fastului din Delhi, unde sultanii şi-au instalat capitala, obiect de uimire pentru călătorii musulmani ca celebrul Ibn Battūta.

Sultanii din Delhi au avut şansa să scape ca prin minune de şocul primelor invazii mongole ale lui Gengis Khan şi a succesorilor săi imediaţi, în secolul al XIII-lea. Ba chiar au profitat de aceste tulburări pentru a-şi lărgi cuceririle spre sud, care pînă atunci reuşise să reziste instalării sultanatelor musulmane. În schimb, Tīmūr-Leng le va supune teritoriul şi în 1398 va întreprinde un raid victorios pînă la Delhi, care va fi jefuit fără milă. Învingătorul se va retrage însă curînd cu prada şi şiruri de captivi, astfel că vechea dominaţie musulmană se va putea restabili în India, de bine — de rău, fără a-şi regăsi însă vechea splendoare.

Peste o sută treizeci de ani, în 1526, pe cîmpul de luptă de la Panipat, armata de aventurieri condusă de Babur, descendentul (cel puţin aşa pretindea acesta) lui Gengis Khan, va răsturna un imperiu bolnav, fărîmiţat de fapt între mai multe mîini. O armată minusculă, dar care aducea cu ea archebuze, piese de tun (ale căror roţi de afet erau legate între ele cu lanţuri pe cîmpul de luptă

pentru a rezista şarjelor eventuale de cavalerie) şi care a sporit, după victorie, cu mercenari veniţi din Iran, din Caşmir, din ţări islamice şi în curînd din Occident.

Babur era musulman (de rit sunnit). Victoria acestor nou veniţi a fost deci cea a Islamului ordodox, a oamenilor cu pielea albă, a prafului de puşcă. Prin ea s-a constituit *Imperiul Marelui Mogul* care, *în principiu*, va dura peste trei secole, pînă în 1857, data suprimării sale tîrzii de către englezi, cu prilejul revoltei cipailor. De fapt, strălucirea lui se stinsese încă de la moartea ultimului din marii săi suverani, Aureng Zeb (1658—1707), cu mult înainte ca englezii să ocupe Bengalul (1757).

Din 1526 pînă la moartea lui Aureng Zeb, India musulmană a cunoscut astfel o nouă splendoare, care rea nteşte anii de glorie ai sultanatelor de la Delhi, de altfel cu aceleaşi violenţe, cu aceeaşi coexistenţă forţată, aceleaşi implantări, aceleaşi succese.

Aceleaşi violenţe: Islamul guvernează prin teroare şi îşi asigură luxul pe seama mizeriei generale a Indiei (dar putea să facă altfel?). Pe de o parte, bogăţii fabuloase admirate de călătorii din Occident; pe de alta, foamete periodică, mortalitate nemaipomenită şi nenumăraţi copii abandonaţi sau vînduţi de familiile lor.

Aceeaşi coexistenţă forţată, datorată legăturilor tot mai numeroase pe măsura scurgerii timpului. Akbar (1555—1606), cel mai mare dintre suveranii moguli, va încerca chiar să creeze o administraţie mai puţin arbitrară şi o religie nouă care să fi reunit într-un singur sistem religios (din Ilahi: religia divină) islamismul şi hinduismul. Religia preconizată nu a avut nici un adept în afara cercurilor înguste care-l înconjurau pe împărat şi nu a supravieţuit morţii acestuia. Dar încercarea rămîne semnificativă.

La drept vorbind, cuceritorul nu se putea dispensa de supuşii săi hinduşi. Imense regiuni ale Indiei rămîneau semiindependente, plătind sau neplătind impozit. François Bernier, medicul francez aflat în slujba Marelui Mogul, notează în 1670: „În această ţară există o sumedenie de naţiuni asupra cărora Mogulul nu prea este stăpîn, majoritatea avîndu-şi propriii şefi şi suverani care

nu ascultă de el şi nu-i plătesc tribut decît dacă sînt constrînşi, unii foarte puţin, alţii deloc."

Necesităţile datorate războaielor şi luptelor continue contribuiau la limitarea unei autorităţi în principiu absolute. Curtea Marelui Mogul este o vastă armată (de la 50 000 la 200 000 de oameni) adunată la Delhi: cavaleri, muşchetari, tunari, tunuri uşoare şi grele, rezerve de cai şi elefanţi — în total o mulţime de luptători, de rîndaşi şi servitori. Şefii, *omerah*, se bucură de pensii şi beneficii (pămînturi ce li se concesionează pe viaţă); ei sînt aventurieri, adesea de foarte modestă origine, ceea ce nu-i împiedică în schimb să defileze pe străzi „superb îmbrăcaţi, călărind ba un elefant, ba un cal iar uneori în *paleki* (lectică), urmaţi de obicei de un mare număr de cavaleri, de cei ce vor face de gardă la casa lor, cu o mulţime de valeţi care păşesc înainte şi alături de ei pentru a le face loc, a alunga muştele şi praful cu cozi de păun, a purta scobitoarea sau scuipătoarea, apă de băut..." „La un mahomedan sînt sute de păgîni" — mai explică Bernier. Deoarece nu întreaga armată putea fi recrutată din rîndul aşa-zişilor Moguli cu pielea deschisă (şi care, de teama de a nu-şi pierde acest privilegiu pentru copiii lor se căsătoresc de preferinţă cu femei albe din Caşmir), trebuia să se apeleze la păgîni şi la tenuri tuciurii.

La Delhi au existat întotdeauna soldaţi *rajputi* (proveniţi din Rājpūtānā) ce erau adeseori comandaţi de propriii lor rajahi. Unii dintre aceştia din urmă puteau ridica la cerere mari armate de soldaţi indigeni, pentru a lupta chiar împotriva mercenarilor musulmani, sau a perşilor şiiţi, vecini periculoşi, sau a patanilor, musulmani din Bengal, sau chiar împotriva prinţilor hinduşi sau musulmani din Dekkan, prin tradiţie ostili.

Toate acestea erau plătite din imensa vistierie a Marelui Mogul, ce era alimentată mai mult din comerţul făcut de ţările pe care le stăpînea decît din venitul pămînturilor sale. În realitate, această vistierie este un centru de confluenţă şi de dispersie a bogăţiilor. Ori de cîte ori o monedă de argint intră în vistierie este perforată; deseori monedele au mai multe perforaţii.

O parte remarcabilă a Indiei nemusulmane participă

astfel la aceste distribuiri, se află în circuit, cum am spune astăzi. În perspectivă, coexistenţa s-a impus cu amestecurile, cu toleranţele ei reciproce şi relative. Am semnalat deja arta mixtă, islamică şi hindusă, care se răspîndeşte la Delhi şi în celelalte capitale mogule. Este cu siguranţă o artă mixtă, atît indiană cît şi musulmană. Totuşi, pe plan cultural şi religios, India a rămas ea însăşi, Islamul nereuşind s-o marcheze decît în mică măsură, după cum demonstrează Tulsidas, cel mai mare poet de limbă hindi, de origine brahmanică, care a trăit între 1532 şi 1623.

De fapt, dominaţia autoritară a Islamului, în pofida nenumăratelor ei consecinţe, a afectat structurile societăţii şi economiei hinduse în mai mică măsură decît contactele cu Occidentul, amorsate la sfîrşitul secolului al XV-lea, intensificate în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea şi care se vor dezvolta mult mai rapid o dată cu avîntul general din secolul al XVIII-lea. Lăsînd deoparte superioritatea prafului de puşcă (ce explică nu numai victoria musulmană din 1526 dar şi căderea îngrozitoare a lui Vijayanagar, în 1565), Islamul nu are nici o superioritate asupra Indiei pe care a supus-o.

De la moartea lui Aureng Zeb (1707), după cum am spus, Imperiul se clatină în faţa pericolelor din vest şi din sud; în 1738, afganii ocupă Delhi. Din 1659 începuse înaintarea foarte puternică a poporului hindus al mahraţilor, oprită doar pentru un moment de Aureng Zeb şi care va cunoaşte vremurile sale de glorie în secolul al XVIII-lea.

Acestea fiind spuse, să ne ferim să facem în pripă procesul Islamului indian. Ar fi nedrept să nu plasăm această experienţă de colonizare, deosebit de violentă şi prelungită, printre nenumăratele experienţe de acelaşi gen din lumea de atunci. În orice caz, această colonizare seculară a implantat o masă enormă de credincioşi musulmani în furnicarul Indiei, respectiv 24 la sută din populaţia totală la recensămîntul din 1931 (77 milioane faţă de 239 milioane de hinduşi), ceea ce înseamnă aproape un musulman la trei hinduşi. Astăzi, împărţirea politică din 1947 fiind foarte imperfectă (se estimează la 44 milioane din 438 numărul musulmanilor care

trăiesc în India propriu-zisă, şi la 85 populaţia Pakistanului, care cuprinde şi ea nemusulmani), raportul actual trebuie să fie între 20 şi 25 la sută, mai aproape de ultima decît de prima cifră. India musulmană a supravieţuit şi ea deci, ca prin minune, şi se desparte cu greutate de civilizaţia comună indo-musulmană.

India britanică (1757—1947): o economie bătrînă în încleştarea cu Occidentul modern

În secolul al XVI-lea, portughezii au ocupat în Extremul Orient o serie de contoare. Dar India portugheză (Vasco da Gama soseşte la Calicut la 17 mai 1498, Goa este ocupată în 1510) va fi cunoscut cel puţin un secol de splendoare. Secolul al XVII-lea se află deja sub semnul factoriilor engleze, olandeze şi franceze.

Încă înainte de eliminarea francezilor (1763), India britanică a fost întemeiată, prin victoria lui Robert Clive la Plassey (Palassi, în apropiere de actuala Calcutta), la 23 iunie 1757; ea va dura aproape două secole, pînă la independenţa Indiei, dobîndită în 1947, aproape tot atît cît splendoarea Imperiului Marelui Mogul. Ca şi acesta, ea se va extinde treptat, cucerirea încheindu-se abia la mijlocul secolului al XIX-lea (prin ocuparea Pandjābului, în 1849) şi, la fel ca acesta, nu va ocupa direct o serie de state autonome. Dar sub autoritatea britanică această autonomie este de principiu mai mult decît reală. De fapt, continentul întreg a suportat şocul acestei dominaţii viguroase sprijinită pe o imensă superioritate economică. Pînă la primul război mondial, îndepărtata Anglie a fost, *în general*, cea mai mare putere industrială, comercială şi bancară a lumii. Dominaţia ei a afectat profund toate structurile Indiei.

• ***India devine o piaţă producătoare de materii prime. Expoatarea, extinsă progresiv o dată cu cuceririle, condusă de Compania Indiilor (care nu va fi dizolvată decît în 1858), va căpăta încă din epoca foarte coruptă a lordului Clive (acesta, atacat în Camera***

Comunelor, se va sinucide în 1774) tripla formă a exploatării potentaţilor locali, negustorilor, ţăranilor.

Exploatarea a fost aplicată fără nici o jenă în provinciile bogate ocupate la început, Bengal, Bihar şi Orissa. Oarecare ordine şi echitate nu se va instaura, de partea britanică, decît începînd din 1784, dată la care se organizează un regim mai onest.

În primii ani jaful, malversaţiunile provocaseră deja dezastre de neînchipuit. Lordul Cornwalis, guvernatorul general al Indiei, scria la 18 septembrie 1789: „Pot afirma fără nici o ezitare că o treime din teritoriile Companiei din Hindustan sînt în prezent o junglă, locuită doar de fiare sălbatice." Nu exagera cu mult.

Cu siguranţă, noii stăpîni, care au răspunderea lor, sînt de asemenea jucăriile şi victimele procesului pe care nu-l mai controlează deloc. Numeroase ravagii se datorează doar unei economii monetare în creştere, de o anvergură pe care India nu a cunoscut-o vreodată, în pofida deschiderii sale foarte vechi spre traficurile lumii. Dreptul englez, conceptele occidentale despre proprietatea asupra solului au provocat de asemenea catastrofele involuntare.

În orice caz, un echilibru vechi, obţinut cu multă greutate, din cel mai îndepărtat trecut al Indiei, era pus în pericol, perturbat.

La sfîrşitul secolului al XVIII-lea, India este o lume rurală cu nenumărate sate, adesea mizerabile, grupuri de colibe asemănătoare celor ce pot fi văzute şi azi (1962) în apropiere de Madras sau în alte locuri: „pereţi de lut uscat, un acoperiş din frunze de palmier împletite, o poartă scundă ca singură deschidere... Fumul focului de balegă uscată de vacă se strecoară cum poate prin crăpăturile din acoperiş". Dar aceste sate formau comunităţi strînse, echilibrate, ce-şi asigurau singure traiul şi erau conduse de un şef sau un sfat al bătrînilor, în unele regiuni existînd chiar o redistribuire regulată a pămînturilor. Meşteşugarii legaţi de sat, fierari, tîmplari, dulgheri, orfevri ce-şi exercitau meseriile din tată în fiu, de secole, primeau în schimbul serviciilor lor o parte din recolta sătenilor. În unele sate, ţăranii mai înstăriţi

posedau sclavi cărora le asigurau hrana, locuinţa şi îmbrăcămintea. Comunitatea era răspunzătoare colectiv de impozitele şi corvezile pretinse de stat sau de seniorul locului. Astfel, o parte din recolta şi munca sa era livrată altora, Indiei minoritare din îndepărtatele oraşe guvernamentale care nu-i dădeau nimic în schimb. Impozitul era singura legătură dintre oraş şi satele care nu erau în stare să cumpere de la el nici una din mărfurile pe care acesta le importa sau fabrica. Industriile oraşului rămîneau un lux rezervat unor cercuri restrînse de orăşeni sau erau destinate exportului. Dar dacă presiunea acestor privilegiaţi devenea prea grea, intolerabilă, satul putea să-şi schimbe locul, să caute alte pămînturi, o soartă mai bună.

Aşa a arătat multă vreme această economie sătească de subzistenţă, foarte veche, aproape închisă în sine, îmbinînd agricultura şi meşteşugăritul, prin urmare liberă faţă de exterior, de la care avea nevoie doar de sare sau fier... Organizarea socială a castelor îl menţinea pe fiecare la locul său, de la brahmanul învăţător, preot şi astrolog, pînă la bătrînii înţelepţi sau ţăranii înstăriţi ce aparţineau castelor superioare. La baza scării, lucrînd pămîntul, intangibilii formau majoritatea.

Întreg acest sistem se deteriorează pe măsură ce trec secolele al XVIII-lea, iar apoi al XIX-lea. Pentru perceperea impozitelor, englezii au recurs la vechii colectori de impozite, dar le-au recunoscut asupra satelor un drept de proprietate pe care nu-l avuseseră niciodată pînă atunci. Astfel au fost creaţi, în primul rînd în Bengal, falşi moşieri, *zamindarii*. Aceştia trebuiau să asigure autorităţilor britanice cuantumul impozitului, indiferent dacă cereau ţăranilor o sumă mai mare. În curînd, aceşti moşieri nu mai locuiesc la ţară şi recurg ei înşişi la agenţi, astfel încît deasupra nefericiţilor ţărani din Bengal se ridică o impresionantă „panoplie“ de intermediari şi paraziţi.

Acolo unde nu au aplicat sistemul *zamindarilor*, englezii strîng direct impozitul, plătibil în bani. De astă-dată, în lipsă de numerar, ţăranul trebuie să recurgă la cămătar. Acesta a cunoscut în întreaga Indie

o şansă nemaipomenită. Odinioară el trebuia să ţină seama de rezistenţa, de mînia sătenilor; acum legea şi judecătorii sînt de partea lui: dacă datoria nu este achitată, el intră în posesia animalelor, apoi a pămîntului ţăranului. Sărman ţăran, sărman *ryot*! Cum preţul pămîntului nu încetează să crească, cămătarul are toate condiţiile să devină proprietar; de altfel, această speculă în urcare atrage plasamentele banilor proveniţi din „renta" solului. Apar astfel o sumedenie de mari proprietari, de obicei puţin interesaţi să-şi îmbunătăţească pămîntul, mulţumindu-se să trăiască din această „rentă" a solului. Dintr-o sută de milioane de ţărani, la sfîrşitul secolului al XIX-lea, poate doar o treime sînt mici proprietari, iar suprafaţa medie a acestei proprietăţi ţărăneşti este mai mică decît cei zece acri cît reprezintă minimul necesar pentru a trăi. În decursul acestei evoluţii, sfaturile bătrînilor — care astăzi se încearcă a fi din nou create — au dispărut în proporţie de nouă zecimi.

Situaţia s-a agravat de asemenea şi datorită:

1) ruinării meşteşugarilor săteşti, concuraţi de industria britanică şi chiar indiană şi împinşi aşadar spre agricultură, unde presiunea este deja atît de mare;

2) dublei politici sistematice a capitaliştilor britanici care au considerat India: a) drept o piaţă de desfacere pentru produsele lor industriale (s-au grăbit să sugrume industria indiană a bumbacului, foarte veche, care cunoscuse un mare avînt în secolul al XVIII-lea, în acelaşi timp în care, în Europa, moda „indienelor" pictate sau imprimate se extindea); b) drept o piaţă de aprovizionare cu unele produse brute — iută din Bengal, bumbac de pe solurile de *regur* de la Bombay — destinate să alimenteze industria engleză din Lancashire.

Aceste materii prime destinate exportului sînt îndreptate spre porturi pe drumurile de fier, curînd construite şi care în a doua jumătate a secolului al XIX-lea constituie prilejul unei adevărate revoluţii pentru interiorul continentului. Apar oraşe care nu au alte funcţii decît de a strînge şi expedia aceste mărfuri. Ţăranul indian cultivă deci tot mai mult produse care nu sînt destinate alimentaţiei familiei sau satului său. Culturile

industriale cîştigă teren în faţa celor alimentare (cu excepţia Panjābului cerealier, care îşi exportă însă grîul). În condiţiile unui spor demografic, rezultatul este o foamete catastrofală în cursul ultimilor treizeci de ani ai secolului al XIX-lea şi o diminuare a raţiilor alimentare, vizibilă în statisticile noastre imperfecte.

Criza mondială din 1929, prăbuşirea cursurilor la materiile prime vor accelera mişcarea de concentrare a proprietăţilor în mîinile moşierilor sau cămătarilor, dimensiunile exploatărilor ţărăneşti libere se vor reduce şi mai mult, datoriile lor vor depăşi posibilităţile rezonabile de rambursare. Copleşiţi de datorii, ţăranii se află faţă de creditori într-o situaţie mai rea decît cea a şerbului de odinioară faţă de stăpînul său. Dacă în faţa legii *ryotul* devine tot mai liber, din punct de vedere economic el este tot mai puţin liber.

• ***Începuturile unei industrii moderne se conturează tîrziu, în acelaşi timp cu primele tarife protectoare, în jurul anilor 1920. Naşterea unei industrii locale este favorizată acum de o numeroasă mînă de lucru ieftină, de avîntul oraşelor moderne unde se formează un proletariat supraabundent, de prezenţa materiilor prime uşor accesibile, de intervenţia capitaliştilor hinduşi.***

Aceştia sînt fie *pārsī*, descendenţi ai adepţilor lui Zoroastru ce s-au refugiat din Persia în urmă cu peste o mie de ani şi s-au grupat îndeosebi în regiunea Bombay; fie *marwari*, proveniţi dintr-o castă superioară din interiorul regiunii Rājpūtānā şi aflaţi multă vreme la adăpost de concurenţa engleză datorită înapoierii regiunii lor; fie *jaini*, proveniţi din Gujerat.

Trei oraşe industriale conduc mişcarea: Calcutta, de unde se ridică (la 150 de mile spre est) industriile metalurgice ale grupului Tata (o familie de *pārsī*) şi fabricile de ţesături din iută; Bombay, centru al industriei bumbacului şi asamblării de automobile; Ahmadabad, la 500 kilometri nord, centru al bumbacului. În timpul celui de-al doilea război mondial, aceste

industrii şi altele, îndeosebi alimentare, au cunoscut o dezvoltare haotică, mai ales după 1942, penuria de alimente şi de ţesături provocînd pe piaţa neagră o creştere de preţuri atît de fantastică încît (în condiţiile ameninţării japoneze) s-a crezut un moment că este vorba despre o subminare totală a Indiei.

În 1944, industriaşii au decis în favoarea Planului Bombay (oficios şi prea optimist) care prevedea investiţii largi prin rambursarea datoriilor contractate de Marea Britanie faţă de India în timpul celui de-al doilea război mondial. Proiectul a favorizat înţelegeri cu capitaliştii şi societăţile engleze (ca acordul Birla Nuffield pentru industria de automobile). De altfel, chiar şi astăzi, în pofida independenţei, capitaluri engleze rămîn investite în numeroase afaceri pe care le controlează băncile de pe *Cliver Street* din Calcutta...

Acest avînt nu a făcut decît să accelereze înaintarea sătenilor către oraşe. „După ruină, spune un proverb tamil, fugi la oraş." Puteau găsi de lucru în ateliere, în uzine, ca servitori (unde primeau o simbrie „ceva mai mare decît nimic"). Se stabilesc legături neaşteptate între unele caste din Peninsula Kathaviar şi recrutarea bucătarilor pentru marile case din Bombay, sau între clasele inferioare de pe coasta de sud-vest a Dekkanului şi lucrătorii care fac ţigări de mînă în uzinele din Bombay. Toate aceste legături se adaugă dezordinii generale de care este cuprinsă omenirea hindusă şi îi sporesc mobilitatea socială.

Încă înainte de independenţă, deci, India a avut oraşe moderne, populate, cu cartierele lor sordide de săraci — *bustees* la Calcutta, mult vestitele *chawls* din Bombay sau *cheris* la Madras —, cu ziduri din lut asemănătoare celor din sate.

• ***Anglia şi-a regîndit politica în India după violenta revoltă a cipailor, soldaţii săi indigeni, în 1857—1858.***

Pentru ea a fost momentul să-şi revizuiască întreaga atitudine, să pună capăt domniei celei ce pînă la 1 septembrie 1858 a fost East India Company, să o înlo-

cuiască, la Londra, cu puternicul minister *India Office*, în vreme ce la Calcutta un vicerege îl înlocuia pe fostul guvernator general al Companiei.

Oare nu procedase prea repede, de exemplu, la anexarea teritoriilor princiare ale Indiei? De atunci, Anglia promite să respecte autonomiile şi în 1881, revenirea la independenţă a sultanatului Maisūr, anexat anterior, are valoarea unui simbol al noii orientări. Dacă se renunţa la guvernarea directă, cel mai bine — în acest univers pestriţ al Indiei — era de a menţine cu grijă diviziunile existente, de a le utiliza, mai ales în locul de îmbinare a celor două mari mase umane, cea hindusă şi cea musulmană. Şi de a menţine mai întîi divizările în armată. În acest sens, lordul Elphinstone folosea în 1858 o metaforă semnificativă. Salvarea puterii engleze, spunea el, constă în vapoarele ei cu abur, a căror securitate este asigurată de stricta compartimentare a cocăi, graţie pereţilor etanşi. „Doresc să asigur securitatea Imperiului nostru din Indii construind armata din Indii după acelaşi principiu", cel al compartimentelor etanşe, hinduşii, musulmanii, sikhşii din Himalaya nemaiservind niciodată în aceleaşi unităţi.

Aceste calcule au fost rapid depăşite de evenimente. Din anii 1870, îndelungata criză economică, pe atunci mondială, atinge India, provocînd foamete, epidemii, răzmeriţe ţărăneşti. Oameni luminaţi consideră atunci că este necesară liberalizarea regimului, cooptarea unor hinduşi în administraţie, ba chiar în guvern. În orice caz, în 1885, cu „binecuvîntarea viceregelui" se formează partidul Congresul naţional care, cum am spune astăzi, va fi purtătorul de cuvînt al naţionalismului, deşi acesta nu reprezintă încă decît o minoritate foarte mică, dar activă.

Această minoritate se recrutează şi se va recruta tot mai mult din rîndul clasei mijlocii, care apare în oraşe şi în universităţi. Nu din clasa aristocratică şi princiară, sau din clasa moşierilor, profund ataşată trecutului tradiţional şi al cărei conservatorism social era de natură să facă plăcere stăpînilor Indiei, ci din clasa mijlocie, cu origini diverse, pe care viaţa nouă o împinge înainte: capitalişti ca pārsīi, marwarii, jainii, ba chiar şi

musulmanii ismaeliţi, sau membri ai castelor cu vocaţie politică ca panditii din Caşmir, legaţi de brahmani şi care furnizaseră numeroşi oameni politici pe vremea Mogulilor (şi din care provine Jawarharlal Nehru care conduce India astăzi)... Gandhi a provenit de asemenea dintr-o familie care, timp de generaţii, furnizase miniştrii prinţişorilor din Peninsula Kathawiar, în Gujarăt.

Aceşti oameni, atraşi de civilizaţia occidentală, i-au simţit binefacerile, i-au văzut avantajele şi pericolele. Gîndirea lui Gandhi, de exemplu, derivă atît din tradiţiile nonviolenţei Indiei, cît şi din pacifismul vehement al lui Tolstoi şi din Predica lui Isus pe Munte... Intelectualitatea Indiei navighează pe ape amestecate, visează la sincretismul religios, la epurarea hinduismului. Conştient sau nu, multe spirite se adapă de la sursele nenumăratelor erezii ale Indiei. Zece, douăzeci de nume ar fi de citat, de la Dayanand Sarasvatī (1824—1883), care întemeiază o sectă nouă a hinduismului, respinge Islamul ca şi creştinismul, dar îşi mărturiseşte atracţia faţă de Occident şi încearcă să regăsească în Vede modernitatea ştiinţifică, electricitatea ca şi maşina cu aburi — pînă la cel ce a fost model pentru Gandhi, Gopal Krishna Gokhale (1866—1915), sau Rabindranath Tagore (1861—1941) (cu nume anglicizat), pe care lumea întreagă îl cunoaşte pentru poeziile sale (Premiul Nobel, 1913) şi al cărui poem „Janna Gana Mana“ este astăzi imnul naţional al Indiei independente.

Multă agitaţie, proceduri interminabile vor duce în cele din urmă la independenţă şi la separarea din 15 august 1947. Prin pretenţiile unora, prudenţa, tergiversările şi ipocrizia altora, dialogul acestei decolonizări exemplare nu a avut nimic edificator (şi totuşi ea este superioară tuturor celorlalte!): raţiunea momentului ce devine nesăbuinţa zilei următoare, concesiile vin întotdeauna prea tîrziu. În plus, ceea ce îi satisface pe musulmani (separarea Bengalului în două provincii, cea din est unindu-se cu Assamul pentru a forma un ansamblu etnic în 1905) îi irită pe hinduşi şi reciproc; musulmanii se irită, la rîndul lor, cînd decizia este amînată în 1911. Una din dificultăţile fără soluţie pentru naţionalişti este astfel de a-i uni pe hinduşi şi

musulmani (aceştia se grupează în 1906 în Liga Musulmană).

Cealaltă dificultate majoră este de a ajunge la mase, ceea ce va reuşi intervenţia extraordinară a lui Gandhi (1869—1948). Student în Drept la Bombay şi Londra, Gandhi a fost avocat la Natal (1893—1914) unde şi-a apărat compatrioţii imigraţi în Africa de Sud. Revenit în India, în 1914, se impune rapid naţionaliştilor, îi domină, îi împinge înainte. Acţiunea lui: „utilizarea religioasă a forţelor politice". El va fi Mahatma (Nobilul, Reverendisimul). Singurele forţe, predică el, de care te poţi servi pentru a constrînge voinţa altuia sînt adevărul, nonviolenţa faţă de orice fiinţă vie, puritatea. Accentul religios al acţiunii lui îi însufleţeşte eficacitatea. Gandhi ridică masele. Acest lucru devine evident la 20 septembrie 1920, cu prilejul primei boicotări a constituţiei din 1919 pe care Anglia tocmai o recunoscuse, apoi în decembrie 1921, cînd declară campania de nesupunere. După ce, pe lîngă puternicele manifestări tăcute, izbucnesc tulburări grave şi sînt comise crime, Gandhi, fidel lui însuşi, opreşte mişcarea. A doua campanie va avea loc opt ani mai tîrziu, la 26 ianuarie 1930. Ea va duce la boicotarea sării (vîndută de guvern), apoi la acorduri, apoi la o nouă campanie de protest, foarte lungă de astă-dată (1932—1934), şi în sfîrşit la o nouă constituţie a Indiei (*India Act*, 1937).

• ***Independenţa Indiei ajunsese deci la maturitate înaintea izbucnirii celui de-al doilea război mondial, care o accelerează.***

La 8 august 1942, Congresul se raliază moţiunii lui Gandhi: „Englezii să părăsească India!" În 1942 şi 1943, o dată cu înaintarea japoneză în Birmania şi ameninţările asupra Assamului şi Bengalului, situaţia este foarte gravă: gări, edificii publice sînt distruse.

După instaurarea păcii, tensiunea sporeşte. La 11 iunie 1947, parlamentul britanic acordă în sfîrşit Indiei independenţa. Punţile sînt rupte. Dar India liberă este dezbinată în interior: la 15 august se separă în două

„dominioane", Uniunea indiană pe de o parte, Pakistanul de cealaltă (el însuşi despărţit în două). Separarea s-a făcut prost: în Uniunea indiană rămîne o minoritate de 44 milioane de musulmani, iar frontiera politică, la est, lasă zonele producătoare de iută în Pakistan şi fabricarea ţesăturilor de-a lungul văii Oughly în India. Refugieri ale oamenilor se produc în ambele sensuri, situaţia este dramatică, au loc nenumărate asasinate... În zadar încearcă Gandhi să găsească un teren de înţelegere cu Islamul. La 30 ianuarie 1948, un hindus fanatic, considerînd că acest fel de a acţiona trădează cauza hinduismului, îl asasinează pe Mahatma. Separarea are loc astfel într-o atmosferă de război civil şi de violenţe nemaiîntîlnite. Bilanţul: două sau trei milioane de morţi.

Politica britanică poartă răspunderea pentru această separare — se afirmă de obicei. Este însă oare just? Ar însemna să se acorde prea multă importanţă unor gesturi politice şi maşinaţiuni cusute cu aţă albă. Trecutul Indiei s-a impus prezentului o dată în plus, s-a răzbunat pe el. El este marele vinovat. La 4 februarie 1948, Ceylonul care cu civilizaţia lui originală este o lume aparte şi nu fusese ataşat niciodată Indiei britanice, devine la rîndul său un dominion independent.

Devenită liberă, India este deja ruptă în două, ba chiar în trei dacă luăm în considerare şi independenţa şi secesiunea Birmaniei (1947).

Îşi va făuri India economia după modelul revoluţiei de tip chinez?

După 1947, India a realizat progrese industriale considerabile, mai importante decît în cursul celor o sută cincizeci de ani precedenţi. Ea s-a adaptat mai bine decît Pakistanul secesiunii din 1947. A stabilit ordinea în interior (Franţa a renunţat printr-un acord la agenţiile sale comerciale), a ocupat şi lichidat statele princiare şi maharajahii, mai ales la Haiderabad (septembrie 1948), a luat cu forţa de la portughezi Goa (în 1962). Şi-a stabilit şi rezervat drepturile asupra Caşmirului, a rezistat

pretenţiilor chineze de-a lungul frontierei himalaiene neprecizate. Fără îndoială că brutalitatea ocupării teritoriului i-a decepţionat pe prietenii sinceri ai Indiei din întreaga lume, în măsura în care aceasta le părea a fi unul din rarele ţări din lume capabile de înţelepciune politică. Totuşi, prestigiul lui Pandit Nehru rămîne mare, el continuă să fie cel mai eminent apărător al lumii a treia.

Dacă adăugăm că regimul parlamentar funcţionează cu o anumită regularitate, cum demonstrează alegerile din 1962 pentru parlamentul central (Lok Sabha) precum şi pentru cele 14 adunări ale statelor, dacă înscriem la activul regimului împărţirea *rezonabilă* a Indiei în 14 state lingvistice, avem tot atîtea succese preţioase.

• ***Totuşi, nu aceasta este originalitatea Indiei faţă de lume şi de universul uman pe care singură îl reprezintă. Originalitatea constă în efortul răbdător al guvernului său, care sporeşte prin punerea în aplicare a celui de-al treilea plan cincinal 1961—1965 pentru a scoate din greutăţile-i îngrozitoare această omenire pe cale de a ajunge la o jumătate de miliard de fiinţe, şi aceasta fără violenţe, fără declaraţii sforăitoare, lăsînd natura, lucrurile, oamenii să acţioneze singuri, neforţînd cursul evenimentelor decît acolo unde este posibil, adică unde succesul este probabil.***

Preşedintele Nehru îi explica foarte clar (la 18 aprilie 1962) unui ziarist francez: „Nu sîntem doctrinari socialişti. Dorim doar să conducem această ţară la o prosperitate de lungă durată şi, în viitorul imediat, să ridicăm nivelul de trai şi să reducem dezacodurile sociale. Pentru aceasta, acţionăm asupra economiei, dar lăsînd mult loc iniţiativei private: o parte din marea industrie, întreaga industrie mică şi mijlocie şi agricultura în întregime nu intră în sectorul public. La ţară încurajăm cooperativele, dar nu intenţionăm să ajungem la colectivism. Mai spun o dată, nu sîntem doctrinari socialişti. Înaintăm pas cu pas, ne străduim

să rezolvăm în mod paşnic problemele. Nu uitaţi, de exemplu, că dacă i-am detronat pe maharajahi, le-am lăsat palatele, imunităţile, privilegiile şi le-am asigurat pînă la moarte o pensie adeseori considerabilă. După cum vedeţi, în toate ocaziile încercăm să urmăm calea democratică."

Mai degrabă *liberală* ar trebui spus, cu meritele, riscurile şi echivocul cuvîntului. În orice caz, problema se pune clar: universul indian a adoptat metodele şi punctele de vedere ale „lumii libere". Ea trebuie, doreşte să facă o revoluţie. Va reuşi să-şi edifice economia printr-o revoluţie de tip chinez?

• ***Care este miza? Încetarea, sau cel puţin atenuarea mizeriei evidente şi oribile. Această mizerie este trăsătura principală, neplăcută fără îndoială, dar reală, punctul de unde trebuie plecat.***

Spre deosebire de atîtea alte state, India are meritul de a nu-şi ascunde rănile, nici ei însăşi, nici faţă de alţii.

Această mizerie există dintotdeauna. O cunoaştem încă din primele mărturii care au semnalat, înaintea erei creştine, perioade de foamete apocaliptice. Mizeria se vede pretutindeni şi astăzi. Marile oraşe, monstruoasa Calcutta, enormul Bombay, chiar şi New Delhi, capitala, pe lîngă cartiere foarte frumoase oferă spectacole demne de curtea miracolelor: mizeria îmbrăcăminţii, trupurilor, locuinţelor, hranei.

Semnul cel mai manifest îl constituie forfota înfiorătoare a mîinii de lucru. Pe vremea Marelui Mogul existau atîţia copii vînduţi ca sclavi de părinţii lor încît a-i cumpăra însemna deja un act de caritate. „Diviziunea muncii este aici împinsă la infinit, nota în 1923 André Chevrillon. E nevoie de un vizitiu pentru trăsură, de un grom ca să deschidă uşa, de un *peon* ca să strige «fereşte». Europeanul trebuie să suporte acest aparat. Ar fi monstruos să meargă pe jos, să poarte un pachet: un ofiţer englez nu se poate muta fără a pune în mişcare în urma sa o grămadă de oameni şi bagaje. Anul trecut, la Londra, un simplu caporal îmi povestea că în India îşi

suna servitorul pentru a-i ridica batista... La fel şi la Roma patricianul avea armata lui de servitori, de clienţi şi liberţi."

Adevăruri de ieri, adevăruri de azi. Ce să crezi despre acele case burgheze, modeste, cu zece sau doisprezece servitori? Ce să crezi despre bărbaţii, femeile şi copiii mizerabili de pe marginea fluviului la Calcutta (1962) „care zac în duhoare... năpădiţi de muşte şi prea indiferenţi pentru a le alunga şi chiar a întinde mîna trecătorilor?" Ce poţi spune despre şantierele de construcţii rutiere care evocă Infernul: „Bărbaţi goi, femei în sari şi copii în zdrenţe întind aproape cu mîinile gudronul care fierbe pe foc de lemne în marmite uriaşe." Dacă şantierele s-ar moderniza, numărul şomerilor ar creşte de îndată. La Bengalore, în Dekkan, o uzină ultramodernă fabrică vagoane, „dar furnicile umane apar la sfîrşitul procesului de fabricaţie, cînd vopsirea este făcută de o mulţime de muncitori".

Aceste imagini triste ce constituie primele documente din dosarul Indiei actuale vin din India dintotdeauna. Cîteva cifre le rezumă: 438 milioane de locuitori, o mortalitate foarte ridicată, de 25—30 la mie, faţă de o natalitate „naturală" de 45 la mie, de unde o creştere de ordinul a 20 la mie — adică 8 milioane de fiinţe în plus în fiecare an. Cifrele sînt descurajatoare. Ele frînează din capul locului aproape orice progresie a venitului pe locuitor, chiar dacă venitul naţional sporeşte pe ansamblu, şi sporeşte vizibil. Iar acest venit pe locuitor este astăzi de 280 rupii pe an, adică mai puţin de 100 franci vechi pe zi.

Cum ar putea fi frînată creşterea demografică? S-ar putea face doar printr-o creştere a bunăstării, dar înseamnă a bănui problema rezolvată. Propagarea metodelor anticoncepţionale, sprijinită public, sterilizarea (1,5 milioane de sterilizări voluntare) nu pot stăvili inundaţia umană. India nu este Japonia disciplinată unde această luptă, mult mai eficace, nu este de altfel uşoară.

În plus, aceste probleme nu sînt singurele.

• ***Nu trebuie să fii economist pentru a înțelege măsurile celui de-al treilea plan cincinal (1961—1965).***

Ca şi în planurile precedente, ele se referă la punctele accesibile: îngrăşămintele destinate agriculturii, transporturile, industriile grele, industriile mecanice... — tot ce este relativ uşor de modificat, şi încă repede, cu speranţa, niciodată înşelată, că schimbările vor avea efecte. Intervenţiile au loc pe toate căile posibile, guvernul a ignorat recomandările prezentate în aprilie 1959 de un grup de experţi ai Fundaţiei Ford, care propuneau să transfere întregul efort al noului plan, pe atunci în curs de elaborare, asupra agriculturii şi să sporească la 100 milioane tone, ba chiar la 110, producţia de cereale a Indiei (estimarea pentru 1959 fiind de 73 milioane). A fost oare înţelept — cum cred alţi experţi şi cum a hotărît guvernul — să nu renunţe la efortul industrial şi la investiţiile pe care el le presupune şi de a aprecia că situaţia alimentară nu riscă să devină catastrofală în 1965? Ea va fi cu siguranţă dificilă în următorii ani, dar India a trecut şi prin alte încercări.

La aceste eforturi, o dată stabilite, se adaugă obişnuitele condiţii prealabile, aproape întotdeauna aceleaşi: rezervarea unei părţi însemnate din venitul naţional pentru investiţii necesare: 5% pentru primul plan, 11% pentru al doilea, 14% pentru al treilea. Această prelevare enormă este de natură să dezechilibreze balanţa de conturi deja deficitară, cu atît mai mult cu cît sînt necesare achiziţii masive din exterior şi de obicei acestea sînt contractate în condiţii nefavorabile. Se impune deci recurgerea la ajutoare din străinătate, unele private şi deloc gratuite, altele acordate ca donaţii sau semigratuit şi aflate, o dată în plus, sub semnul luptei spectaculoase dintre America şi U.R.S.S. (fiecare participă cu 5% din ajutorul extern prevăzut în al treilea cincinal, dar U.R.S.S. şi-a concentrat ajutorul pe realizări spectaculoase, cum este marea oţelărie de la Bhilai). Statele Unite, care în trecut

au donat de douăzeci de ori mai mult decît rivalii lor, şi-au dispersat intervenţiile. Dar puţin interesează această luptă monotonă a „greilor", puţin interesează şi detaliul implantărilor industriale, cursa oţelăriilor sau crearea unei uzine pentru fabricarea de pelicule cinematografice asigurată de o firmă franceză şi care aminteşte că, raportat la kilometrajul peliculei, India este al doilea producător din lume, după Statele Unite.

Interesant este ca demarajul Indiei să fie evident, ca ea să se afirme, după Japonia şi destul de aproape de China, drept una din marile puteri industriale din Asia. Nu trebuie uitat că ea a avut avantajul relativ, sub aspect industrial, de a demara devreme, cel puţin din 1920. Ea a beneficiat deci de un anumit avans. Astăzi, cursa dintre sporul demografic şi creşterea economică are în sfîrşit şansa de a se termina în favoarea celei din urmă. Nu este riscant să afirmăm că în 1970 venitul pe locuitor s-ar putea dubla, ceea ce nu înseamnă că India va fi ajuns atunci în ţara făgăduinţei; dar se va afla pe drumul cel bun.

• ***Numeroase alte obstacole se ridică pe această cale laborioasă, unele politice, altele sociale, culturale.***

Dificultăţi politice: dictatura morală a lui Pandit Nehru nu exclude redutabile probleme de succesiune, pentru că el are deja 72 de ani. Preeminenţa Partidului Congresului nu creează, singură, un sistem instituţional, nu permite jocul de opoziţii, fecund, rezonabil, constructiv. Dreapta reacţionară nu a acuzat oare stînga comunistă şi comunizantă de mîncatul cărnii de vacă? Argument înşelător. Această stîngă comunizantă nu a întrunit decît 10% din sufragii în alegerile din 1962, dar în guvernul local din Kerala, a dat dovadă de rare calităţi de probitate şi eficacitate, înainte de a fi scoasă destul de arbitrar din cabinet. La rîndul lor socialiştii îl acuză pe preşedintele Nehru că apără un „regim putred". Dar aceste opoziţii rămîn marginale — cine le aude?

Dificultăţi sociale: este mult mai uşor să vorbeşti despre o repartizare echitabilă a bogăţiilor decît s-o impui. La capitolul crucial al proprietăţii funciare, legile agrare care s-au înmulţit pe întrecute în cadrul diferitelor state sînt practic ineficiente. Deposedaţi de drept, marii proprietari şi-au redobîndit aproape pretutindeni avantajul asupra ţăranilor săraci. Aceştia sînt liberi, ceea ce constituie un progres imens, dar săraci şi prost echipaţi. O parte a solului arabil rămîne în paragină. Chiar şi vastele sisteme de irigaţii favorizează marii proprietari, care nu manifestă dorinţă de progres, nu urmăresc ameliorările tehnice. Din nefericire, trebuie spus că este vorba într-adevăr de un „regim putred", o situaţie prerevoluţionară.

În sfîrşit, civilizaţia tradiţională menţine în continuare masa indienilor în reţeaua ei multiplă şi strictă.

Pentru hindus, este necesară o trecere spre un alt univers decît al său pentru a se degaja de caste şi a accede la revoluţia socială pe care o reprezintă viaţa modernă. Hinduismul constituie obstacolul principal, dificultatea esenţială în calea oricărei evoluţii şi modernizări serioase. Puterea lui poate fi măsurată după cantităţile incredibile de ofrande alimentare pe care o populaţie subalimentată, la graniţa mizeriei fiziologice, le poate aduna în faţa templelor în anumite circumstanţe (de exemplu în 1962, cînd conjuncţiile astrale au anunţat Indiilor sfîrşitul iminent al lumii). Mulţimile de vaci pribege căutîndu-şi hrana pe unde apucă, stolurile de ciori ciugulind grînele, forfota de insecte niciodată combătute, chiar dacă ruinează recoltele — sînt tot atîtea consecinţe ale hinduismului: vacile sînt sacre şi viaţa tuturor fiinţelor trebuie respectată.

Dar cel mai rău aspect al hinduismului rămîne cu siguranţă sistemul castelor, care întemniţează populaţia în numeroasele lui celule etanşe. Imobilitatea socială nu este absolută, fireşte, şi totul indică că pe termen lung acest regim este condamnat. Dar el subzistă. Intangibilii

— harijanii, 50 milioane de ființe pe puțin —, în apărarea cărora s-a ridicat Gandhi, au devenit în fața legii oameni ca toți ceilalți. Constituția Indiei a abolit orice deosebire juridică între cetățeni. În plus, ea este laică. Dar de la teorie la practică distanța rămîne mare. În această privință evoluția este imperceptibilă și nu atinge decît elita intelectuală; ba mai mult, nu este revelator faptul că multe din luptele politice sînt, la fel ca și rivalitățile personale, afaceri de castă? Bineînțeles, este în curs de formare o clasă mijlocie care accede la îndestulare prin intermediul celor 46 de universități actuale, care furnizează cadre pentru administrație, avocați, medici, oameni politici.

Această clasă eterogenă este deschisă aparent tuturor castelor și în îmbrăcăminte sau comportament afișează public maniere britanice. Totuși, viața de familie este adeseori pentru acești oameni un refugiu unde, prin îmbrăcămintea și mîncarea tradiționale, își regăsesc o bună parte din spirit. Or, toate gesturile vieții moderne reprezintă o ruptură cu această tradiție religioasă. De pildă, să consideri că apa canalizărilor urbane este pură, nepoluată, deși a fost atinsă de atîtea mîini „impure"; sau, în pofida interzicerii peștelui, să accepți uleiul de ficat de morun prescris de doctor; ba chiar să consimți la o căsătorie mixtă sau să publici într-un jurnal un anunț de căsătorie cu mențiunea „indiferent casta"; sau să cazezi ingineri, cadre și muncitori în aceeași casă, lîngă o uzină nouă, fără să te preocupi de vecinătățile interzise pe care le impui și unora și altora.

Aceste fapte mărunte semnalează că au fost realizate progrese pe calea unei reforme a hinduismului, că formalismul său combătut dintotdeauna — de fapt de la Buddha — de cele mai vii curente ale gîndirii religioase indiene este cale de regres. Încă din 1800, Rammohan Ray, fondatorul unei secte noi (Brăhmă-Samăj) se străduia s-o împingă pe acest drum, și, de asemenea spre monoteism. Alții reformatori l-au urmat, alții vor mai veni.

Căci de acum înainte, India este conştientă de obstacolul pe care îl reprezintă tradiţia ei culturală. Această conştientizare s-a operat din vremea lui Gandhi, care a fost cu siguranţă marele „revelator“ al Indiei de azi, atît prin entuziasmul cît şi prin rezistenţa pe care le-a suscitat. Gandhi s-a sprijinit de fapt pe toate tradiţiile spirituale ale Indiei pentru a o împinge spre progres, aşa cum îl înţelegea, şi mîndrie naţională şi astfel, dintr-un instinct sigur, a ridicat masele indiene, a făurit o pasiune populară. Dar aceeaşi tradiţie pe care dorea s-o reînvie însemna, în numeroase privinţe, şi interdicţia pentru India de a atinge un anumit modernism.

Acesta este sensul conflictului semnificativ care-i va opune pe Gandhi şi pe socialistul Nehru în cadrul acţiunii lor comune. El poate fi rezumat prin cuvintele lui Nehru: „Un abis îi separă pe cei a căror psihologie este îndreptată spre viitor de cei ce se apleacă spre trecut.“ Principiile lui Gandhi îl îndepărtează fatalmente de orice revoluţie socială. Pentru el, revoluţia trebuia să aibă loc în suflete. Nu era vorba de a afecta ordinea existentă, ci de a obţine de la oameni, indiferent de bogăţia sau influenţa lor, ca ei să se dedice slujirii semenilor lor, să accepte, potrivit cuvintelor lui Gandhi, „să se pătrundă de arta şi frumuseţea abnegaţiei şi a sărăciei voluntare... să se dedice activităţilor care constituie fundamentul unei naţiuni... torcînd şi ţesînd cu mîinile lor... să alunge din inima lor orice prejudecată de castă, sub toate formele, să facă campanie pentru abstinenţă totală de la băuturile intoxicante şi de la droguri... şi, în general, să cultive puritatea fiinţei. Sînt moduri de a sluji care permit traiul la scara săracului“, de preferinţă în cadrul tradiţional al vieţii săteşti.

Pe scurt, conchide Nehru discutînd poziţia lui Gandhi în cartea *Ma vie et mes prisons* (Viaţa şi locuinţele mele triste), „pentru el, cei ce doreau să slujească masele nu trebuiau să se preocupe atît de ridicarea nivelului vieţii materiale cît să se coboare ei înşişi la nivelul maselor şi să se amestece cu ele pe un plan de egalitate. Aceasta era pentru el adevărata democraţie“. Oricîtă admiraţie

ar fi resimţit Nehru şi prietenii lui pentru unele aspecte ale acestei morale individuale şi pentru Gandhi însuşi, li se părea că a o transforma în ideal colectiv era contrar concepţiilor logice „ale oricărui democrat, ale oricărui socialist, ba chiar ale oricărui capitalist modern“, căci ea însemna revenirea la un spirit perimat de paternalist, inconştient reacţionar; şi mai ales însemna să eviţi să priveşti în faţă ruptura Indiei cu unele aspecte ale trecutului său, indispensabilă în momentul în care ea doreşte să scape de subdezvoltare şi de mizeria maselor.

Faptul că astăzi India se înclină mai mult spre Nehru decît spre Gandhi poate fi constatat prin eşecul acelui discipol al lui Gandhi, Vinoba Bhave, care fonda în 1947, înaintea morţii lui *bapu* („tatăl“), mişcarea Bhoodan. Scopul său era de a rezolva angoasanta problemă agrară prin donaţii de pămînt liber consimţite de proprietarii lui, pămîntul donat urmînd să fie redistribuit săracilor cu titlu individual sau colectiv.

Pentru a înţelege sensul acestei cruciade trebuie ştiut că Vinoba Bhave, de familie bună, cultivat, excelent matematician, îşi arsese în 1916 toate diplomele, în prezenţa mamei sale, pentru a se angaja pe calea „renunţătorilor“, a asceţilor hinduşi. Participase în primele rînduri (adică adesea în închisoare) la toate luptele lui Gandhi. Angajîndu-se în campania Bhoodan, el calculase că ar trebui 25 milioane de hectare pămînt arabil pentru a rezolva problema ţărănească. Zece ani mai tîrziu, el nu reuşise să strîngă decît 2 milioane. Eşecul este deci evident pe planul cifrelor.

Sfîntul şi-a desfăşurat campania mergînd pe jos din sat în sat, parcurgînd mii de kilometri, mîncînd pe apucate, torcînd în fiecare zi bumbac potrivit preceptelor lui Gandhi. Dar ce era posibil pe vremea lui Gandhi, pentru că era Gandhi şi pentru că erau alte vremuri, devine anacronic în India actuală. Vinoba Bhave a stîrnit un oarecare entuziasm, dar huiduielile cu care a fost întîmpinat în unele sate de mici proprietari din Gujarāt sînt semnul unei epoci noi, al unei conştientizări evidente. Eşecul sfîntului semnifică probabil pornirea

Indiei în căutarea de soluţii adevărate, rezonabile şi moderne împotriva unui vechi regim ros de carii.

„Astăzi, conchide Nehru, cultura antică a Indiei îşi supravieţuieşte sieşi. În tăcere, fără speranţă, ea luptă împotriva unui adversar nou şi atotputernic, civilizaţia Occidentului capitalist. Ea va fi răpusă, căci Vestul aduce ştiinţa; *iar ştiinţa înseamnă pîine pentru milioane de înfometaţi.* Dar Vestul aduce şi un antidot la toxinele unei civilizaţii care ţine de lupta fără scrupule a intereselor, şi acest antidot sînt principiile socialismului, ideea de cooperare în slujba comunităţii şi pentru binele tuturor. Ceea ce nu este atît de departe de vechiul ideal brahmanic al „îndatoririi": ceea ce înseamnă, de asemenea, şi „brahmanizarea" (în sens laic, desigur) tuturor claselor, tuturor grupurilor şi abolirea deosebirilor de clasă. Şi poate atunci cînd India îşi va schimba haina, după cum este inevitabil, pentru că cea veche a ajuns o zdreanţă, o va croi pe cea nouă după acest tipar, astfel ca ea să corespundă atît condiţiilor actuale cît şi gîndirii sale antice. Principiile la care va adera vor trebui să-şi aibă rădăcinile în solul ei."

CAPITOLUL V

UN EXTREM ORIENT MARITIM: INDOCHINA, INDONEZIA, FILIPINE, COREEA, JAPONIA

La prima vedere pare arbitrară plasarea alături a Indochinei, Filipinelor, Coreii, Japoniei. Dar aceste regiuni îndepărtate una de alta se află, *din punct de vedere istoric, în vecinătatea celor două mari oceane umane, China şi India,* care nu au încetat să iradieze mult dincolo de spaţiile lor proprii. Iar vecinătatea şi-a îndeplinit rolul datorită accesului facil permis de căile maritime. Mările din estul şi sud-estul asiatic — Marea Japoniei, Marea Galbenă, Marea Chinei Orientale, mările Banda şi Jolo — sînt adesea doar nişte pelicule de apă, *mări costiere,* prizonierele continentului apropiat. În afara vecinătăţii Filipinelor şi Japoniei, pentru a atinge marile adîncimi marine trebuie depăşite la est sau la sud şiragul de insule vulcanice care separă aceste mări strîmte de Oceanul Indian şi de Pacific. Sînt deci „Mediterane", spaţii maritime în mijlocul continentelor, presărate de insule: totul le civilizează, din vreme.

Vînturile, o altă trăsătură comună, le mătură periodic: *musonii,* care-şi schimbă brusc direcţia, cu 180 de grade, la începutul verii şi la începutul iernii. Pretutindeni apar taifunuri cu furtunile lor monstruoase. Dar aceste sezoane tragice nu durează mult. De obicei navigaţia este liniştită între insule, de-a lungul coastelor, cu vînt sigur. A naviga înseamnă a trece din insulă în insulă, a rămîne la adăpostul rafalelor de vînt, a nu pierde din vedere litoralul străjuit de păduri impenetra-

bile. Dacă marea este amenințătoare, ancora este coborîtă imediat şi se agaţă de fundul adeseori foarte aproape. Astfel ancorate în solul marin, micul vas cu pînze arab, jonca chineză sau corabia de transport olandeză pot face cu uşurinţă faţă schimbărilor de vreme, după cum aflăm din sute de povestiri. Apoi călătoria este reluată.

Acestea sînt avantajele, posibilităţile oferite de aceste mări interioare, familiare. Ele sînt pline de marinari care au plăcerea comerţului sau doar a cursei, a rutinei. La nevoie, ei părăsesc aceste ape: sînt cunoscute aventurile navigatorilor malaiezieni (pînă în Madagascar), ale polinezienilor îmbarcaţi pe pirogile lor cu balansieră (pînă în Hawai, Insula Paştelui, Noua Zeelandă). Reţinuţi de avantajele acestei vieţi sedentare, ei rămîn aici mai multă vreme, cum fac japonezii sau chinezii. „Chinezii, relata părintele de las Cortes în 1626, nu practică navigaţia în larg“, tip de navigaţie care-i va aduce pînă la aceste insule îndepărtate pe arabi, iar mai tîrziu pe portughezi, pe olandezi, pe englezi.

Aceste călătorii au civilizat foarte curînd spaţiile marine, le-au apropiat ţărmurile, au amestecat civilizaţii şi istorii. Aici trebuie să ţinem mereu seama de miracolele apei marine, care facilitează schimburi, asemănări, deşi fiecare casă îşi păstrează originalităţile de neşters.

Indochina

Indochina nu este cel mai bun exemplu al acestor destine aflate sub semnul mării. Ea este masiva Asie de sud-est căreia geograful danez Malte-Brun i-a dat numele de Indochina, care s-a impus. Această peninsulă lată, tăiată de munţi înalţi, este traversată totuşi, de la nord la sud de văi foarte largi, care amintesc degetele îndepărtate ale unei mîini; ea se subţiază spre sud cu lunga şi fragila peninsulă malaieziană; la est şi la vest este mărginită de mare. Chiar şi în masa continentală ea a fost, încă din preistorie, locul unor treceri continue, după cum atestă urmele tuturor raselor identificate de preistorici: australieni, melanezieni, mongoloizi (aceştia

provenind din China *protoistorică*). Aceste rase constituie fondul populaţiei actuale (tipul melanezian regăsindu-se la popoarele montane încă primitive).

O dată cu timpurile istorice, Indochina a fost atinsă de patru largi mişcări: una venită din China sub semnul forţei; alta paşnică, provenind, pe căile maritime, din India; şi încă două valuri, tot pe mare: islamic, care ocupă peninsula malaieziană, şi european (franco-englez), puternic accentuat în secolul al XIX-lea, care acoperă totul, apoi dispare astăzi în urma consecinţelor tumultuoase ale decolonizării.

• ***Civilizaţia veche a Indochinei se situează şi se explică fundamental între cele două arii uriaşe — China şi India.***

Civilizaţia chineză a apărut la Tonkin şi în Annam (Vietnamul de nord şi de centru) sub semnul forţei. A fost vorba, în urmă cu zece secole, de o cucerire, de un colonialism a cărui durată nu a fost hotărîtă imediat. Această lovitură militară, administrativă şi religioasă (confucianism, daoism, buddhism) în acelaşi timp a avut loc la marginea meridională a Chinei de Sud, fiind un eveniment major al istoriei chineze. Populaţii autohtone au fost fie alungate, fie subjugate. Astfel, s-a creat o sub-civilizaţie activă a populaţiilor *annamite* care se va extinde apoi prin propria-i vigoare spre sudul Indochinei.

Influenţa hindusă s-a datorat negustorilor întemeietori de puncte de escală şi stabilimente comerciale unde îşi desfăşurau activităţile, aliindu-se adesea cu conducerile locale. Graţie acestor alianţe, unele dintre aceste conduceri au profitat de superioritatea lor tehnică şi culturală, reuşind să iradieze, să se impună iar apoi să creeze regate din care s-au născut civilizaţii hinduizate, pronunţat metise, dar originale. Astfel s-a constituit regatul Champa, pe coasta Vietnamului central, sau, la extremitatea occidentală a Asiei de sud-est, regatul Monşilor, sau în delta Mekongului regatul Funan, absorbit mai tîrziu de Tchel-la, care a dat naştere imperiului khmer,

putere dominantă în întregul sud-est al secolului al IX-lea, pînă în al XIV-lea, şi ale cărui ruine de la Angkor îi atestă strălucirea.

Edificate cu prilejul invaziilor şi cuceririlor popoarelor birmane sau thai („popoarele libere"), regate mai indigene, dacă se poate spune aşa, apar în detrimentul khmerilor sau monşilor, între secolul al XI-lea şi al XIV-lea; ele vor da naştere viitorului stat birman al lui Lan-Xang, din care astăzi s-au păstrat partea orientală sub numele de Laos şi Siamul compact, sau Tailanda („ţara oamenilor liberi").

• ***Sosiţi în secolul al XIX-lea şi plecaţi la mijlocul secolului al XX-lea, europenii nu ocupă aceste ţări decît cu titlu provizoriu.***

Totuşi, sud-estul a fost profund marcat de această cucerire colonială viguroasă, engleză la vest şi franceză la est, cele două imperialisme lăsînd să subziste între ele Siamul independent, un fel de stat tampon recunoscut ca atare în 1896. Francezii au grupat în Uniunea indochineză (1887) Tonkinul, Annamul, Cochinchina, Cambodgia, Laosul. Englezii au anexat Birmania la Imperiul Indiilor. La extremitatea Peninsulei Malacca, ei şi-au impus dominaţia statelor malaeze şi au făcut din Singapore unul din cele mai importante porturi din Extremul Orient.

Al doilea război mondial, în care pentru un moment dominaţia japoneză s-a generalizat în întregul sud-est, a dărîmat dintr-o singură lovitură toate aceste construcţii coloniale ridicate în ajun. Dacă statele malaeze, Singapore şi Birmania şi-au obţinut independenţa fără luptă, graţie înţelepciunii britanice, un lung război i-a situat pe vietnamezi împotriva francezilor. Statele din Indochina orientală şi-au obţinut independenţa deplină abia la 21 iulie 1954, prin tratatul de la Geneva.

Fosta Indochină franceză este de atunci divizată în patru teritorii. Tratatul de la Geneva a împărţit Annamul în două, de o parte şi de alta a paralelei de 17 grade, nordul împreună cu Tonkinul formînd *Republica democratică Vietnam*, iar sudul, cu Cochinchina — *Republica*

Vietnam. În 1949, regatul *independent* Laos a fost recunoscut de Franţa (19 iulie), iar apoi şi cel al Cambodgiei (8 noiembrie). În general, Laos şi Cambodgia sînt neutre între cele două blocuri (S.U.A. şi U.R.S.S.) care-şi dispută lumea. Vietnamul de nord este încorporat lumii comuniste, este legat de China, care apasă greu asupra lui, de U.R.S.S., de Cehoslovacia industrializată şi îndepărtată. Vietnamul de sud a trecut sub controlul Statelor Unite.

Aceste state cvasiindependente au de făcut faţă unor probleme redutabile, aceleaşi care se ridică pentru toate ţările subdezvoltate: industria şi agricultura trebuie modernizate cît mai repede, balanţele de plăţi trebuie echilibrate, trebuie făcut faţă, sau combătut, sporul demografic omniprezent. Metodele socialiste practicate doar în Vietnamul de nord vor prevala oare asupra metodelor liberale practicate aproape pretutindeni în altă parte? Nimeni nu poate spune: politica şi eventualele conflicte împiedică o alegere liberă şi comparaţii oneste. De exemplu, nu se poate deduce nimic din faptul că Vietnamul de nord dispune de arme — vechiul armament clasic rus — sau că uzinele de montaj din Cambodgia exportă automobile Citroën de 2 CP...

Pentru nici unul din aceste tinere state situaţia nu este simplă. Micul Vietnam de nord — singura experienţă, de altfel viguroasă, pe care comunismul o încearcă în Sud-Est — are unele avantaje din această poziţie excepţională, dar el nu încetează să fie îngrijorat de puterea de absorbţie a Chinei vecine. Vietnamul de sud profită de pe urma alianţei cu Statele Unite, dar tot lor le datorează şi continuarea, pe teritoriul său, a unui război mocnit cu trupele comuniste care se infiltrează, nu fără complicitate locală: menţinerea unui semicolonialism occidental în stil american nu poate să nu întîmpine opoziţia unei părţi a populaţiei.

Echilibrul actual este deci precar, inclusiv neutralitatea Laosului, a Cambodgiei chiar... Interesele existente sînt atît de numeroase, atît de contradictorii încît nu se poate prevedea rezonabil evoluţia conflictelor în curs.

• ***Dincolo de aceste urgenţe, vechile probleme culturale rămîn în continuare valabile.***

Cîmpiile suprapopulate se opun întotdeauna zonelor muntoase pe jumătate depopulate. Se confruntă două epoci istorice: cîmpiile, cu rizicultura, au creat puternice densităţi umane în deltele fluviilor Roşu, Mekong, Menam, Irraouady... Civilizaţiile dominante se sprijină tocmai pe aceste agriculturi şi mulţimi. Annamiţii, fii ai civilizaţiei chineze, ocupă dintotdeauna ţinuturile joase din delta Fluviului Roşu; în secolul al XVII-lea, ei au ruinat regatul hinduizat Champa, iar în secolul al XVIII-lea au învins pe cambodgieni, obţinînd delta Mekongului — pe scurt, succese recente.

Spre est, civilizaţiile compacte de cîmpie — Cambodgia, Siam, Birmania, sînt puternic hinduizate iar buddhismul şi-a menţinut amprenta.

Totuşi, în zonele mai înalte ale acestor ţări, în munţi, populaţii primitive, semiindependente, animiste, puţin numeroase, fac agricultură pe terenuri defrişate. Ele supravieţuiesc.

În acest mozaic indochinez, misionarii creştini au obţinut succese destul de mari, aproape întotdeauna în afara ţărilor buddhiste şi islamice (Zona de culoare islamică fiind peninsula malaeză). Ţăranii creştini din nordul Vietnamului au fugit în masă, după 1954, spre sud (300 000 persoane), iar catolicii deţin astăzi puterea la Saigon. Este cît se poate de firesc că propaganda creştină a înregistrat cele mai mari succese pe lîngă populaţiile animiste. Astfel, în Uniunea birmană convertirea unei mari părţi a karenilor la protestantism a întărit unitatea grupului lor şi i-a ridicat împotriva puterii centrale, aflată în esenţă în mîinile birmanilor buddhişti.

Aceste amănunte nu domină destinul multiplu şi obscur al sud-estului, dar îl clarifică, la fel ca şi implantarea, ce continuă şi azi, a şcolilor franceze sau engleze. Sud-Estul rămîne o regiune de trecere; ea primeşte toate influenţele, le păstrează sau le respinge, dar în mod diferit, potrivit grupurilor etnice şi culturale care o compun.

Dincolo de peninsula malaeză, „Asia pătrunde în Pacific". Indonezia o prelungeşte spre est cu miile sale de insule, „cel mai mare arhipelag din lume". Dintotdeauna ea a fost şi rămîne o răspîntie multicoloră. Această diversitate nu împiedică o anumită unitate, acum ca şi deunăzi, ce trebuie mereu salvată, deseori restabilită.

• ***Arhipelagul indonezian se află în centrul unei imense roze a vînturilor, fiind mereu afectat de repercusiunile unor evenimente adesea îndepărtate.***

Aşa a fost încă din preistorie.

În primele secole ale erei noastre, cînd marinarii şi negustorii din Indii întemeiază aici colonii, ca în Birmania, în Siam sau în Cambodgia, aducînd hinduismul şi buddhismul care vor înflori împreună, se vor aclimatiza la „culturile" insulare şi vor servi drept suport noilor regate.

Primele regate apar în Sumatra, dar cele mai importante şi cele mai viguroase se dezvoltă în Jawa. Influenţa lor este mai mult sau mai puţin limitată, după cum este şi cea a civilizaţiei importate. Jawa are munţi înalţi, păduri virgine imense, o cultură ţărănească constituită în sate şi tradiţii vii suficiente prin ele însele. Drept urmare, civilizaţia indo-jawaneză rămîne o suprapunere discontinuă, fie că este vorba despre scriere, derivată din scrierea palhi din India, de poeme, de poveştile împrumutate de la modelele hinduse, sau de mormintele şi templele sale, acestea formînd ansamblul arhitectural care acoperă colina de la Borobudur (secolul al VIII-lea), „imaginea lumii potrivit buddhismului din Mahayana (Marele Vehicul)".

Între „regii" din *Kraton* se desfăşoară războaie neîncetate în urma cărora apare, la sfîrşitul secolului al XIII-lea, un imperiu hinduist „universal", Imperiul lui Maja-pahit care, începînd cu Jawa, îşi subordonează celelalte insule printr-o vastă reţea de vasalităţi şi dependenţe, în măsura în care dispune de o marină activă. El domină Singapore, „oraşul leilor" din Insula

Malacca, ajunge în est, în Noua Guinee, în nord în Filipine; în 1923 dezarmează o expediţie maritimă lansată împotriva lui de China mongolă.

Dar această măreţie nu a durat decît o vreme. În 1420 musulmanii ocupă Malacca. Începînd din 1450 înaintarea lor victorioasă dislocă definitiv imperiul, sau ce mai rămăsese din el. Politica şi războiul sfînt participă la demolarea iremediabilă a vastei construcţii, din care nu rămîn decît ruine şi amintiri cînd sosesc portughezii, la începutul secolului al XVI-lea. Doar Insula Bali va conserva, amestecată în propriile-i tradiţii, moştenirea brahmanică a vechilor epoci.

Portughezii ocupă Malacca în 1511; în 1512 — Molucele, unde sînt atraşi de mirodenii; în 1521 ajung în imensa Sumatra. Această pătrundere este facilitată de disputele politice care dezmembrează arhipelagul. De altfel ocupaţia portugheză este fragilă, mai mult schiţată decît solid implantată. Ea lasă neatinse vechea viaţă a arhipelagului şi multiplele-i curente; atît comerţul corăbiilor arabe la Achem, în vîrful vestic al Insulei Sumatra, unde sînt încărcate pentru Marea Roşie mirodeniile şi praful de aur, cît şi cursele regulate ale joncilor din porturile Chinei meridionale care, din vremea lui Marco Polo şi cu siguranţă cu mult înaintea lui (încă din secolul al VII-lea în ce priveşte nord-estul Insulei Borneo) frecventează insulele indoneziene, aducînd jucărioare, porţelan, mătase şi grelele monezi de cupru şi plumb, şi luînd în schimb de aici lemn preţios, piper, mirodenii şi praf de aur de la căutătorii din Borneo şi Celebes.

Pătrunderea portugheză reprezintă o exploatare forţată a acestor schimburi străvechi care se repercutează din Jawa pînă în Macao, în apropiere de Canton, şi mai departe, pînă în Japonia. În secolul al XVII-lea începe o nouă pătrundere, mult mai importantă, cea a olandezilor. În 1605 ei se află la Amboine, în Moluce, în 1607 ajung la Celebes, în 1619 întemeiază Batavia şi sînt stăpîni în Jawa, unde, pentru a domni, îi incită unii contra celorlalţi pe sultanii insulei, prinţi medievali ale căror *kraton* supravieţuiesc pe înălţimi, curţi princiare şi castele întărite totodată. Noii veniţi vor fi stăpînii

întregului arhipelag după ce-i vor alunga pe portughezi din Malacca (1641).

De atunci ei controlează cele două mari căi maritime: cea a Strîmtorii Malacca între Sumatra şi coasta malaeză, spre vest, Siamul şi India; cea a Strîmtorii Sondelor între Jawa şi Sumatra, poarta de intrare pentru puternicele corăbii cu pînze care vin drept de la Capul Bunei Speranţe, fără a face escală în Indii, sau care, pe această cale maritimă, revin în Europa cu bogatele lor încărcături. O exploatare comercială a înlocuit o altă exploatare comercială, ajungîndu-se încă de pe atunci, în pofida unei concurenţe engleze precoce, la Compania Olandeză a Indiilor Orientale, fondată în 1602 şi care multă vreme va constitui capodopera capitalismului occidental (pînă la acel fiasco tîrziu, din 1798, datorat fraudelor şi greşelilor pe care le-a comis, cît şi unor circumstanţe politice excepţionale). Indiile olandeze, ocupate un timp de englezi, vor reveni din nou Olandei în 1816, cînd ea se va instala din nou metodic, confortabil, pînă la debarcarea japoneză din 28 februarie 1942.

Atunci se va prăbuşi construcţia model. După înfrîngerea Japoniei, în 1945, naţionaliştii indonezieni, care colaboraseră cu invadatorul şi în acleaşi timp luptaseră feroce împotriva lui, au proclamat prin preşedintele Sukarno independenţa Indoneziei, în toiul unui entuziasm popular delirant, la 17 august 1945. „Cînd, o lună mai tîrziu, la 28 septembrie, generalul Christison, comandantul şef aliat, debarcă la Batavia cu trupe engleze şi indiene, el găseşte zidurile oraşului acoperite de inscripţii anti-olandeze".

Reacţia obstinată a guvernului olandez, eforturile pe care le-a desfăşurat pentru a restabili vechea ordine a lucrurilor, sau cel puţin pentru a salva ce mai putea fi salvat, va dezlănţui o dramă clasică a decolonizării despre care istoria franceză recentă oferă exemple paralele. Dacă „colonialiştii" au reuşit cu uşurinţă în insulele slab populate, la Celebes, la Borneo, pe scurt în Indonezia nepopulată, la Sumatra şi mai ales în Jawa au întîmpinat o opoziţie acerbă. Fosta armată colonială a luat parte insurgenţilor, unităţi de gherilă au imobilizat curînd trupele olandeze şi le-au anihilat succesele în jurul marilor oraşe. Vasta operaţiune, aşa-zisă de poliţie,

începută la 21 iunie 1947, a creat dificultăţi insurmontabile. Mai eficientă a fost blocada regiunilor insurgente din Jawa, care a provocat nenorociri de nedescris. Intervenţia Indiei, Australiei, Statelor Unite, a ONU a dus în cele din urmă la un acord imperfect, la 17 februarie 1948, care a fost urmat de o a doua „operaţiune de poliţie", la fel de inutilă ca şi prima. La 27 decembrie 1949, la Haga, regina Olandei abandonează suveranitatea asupra fostelor Indii olandeze, mai puţin pentru partea „olandeză" a Noii Guinei. La Batavia, devenită Djakarta, drapelul roşu cu alb al Indoneziei va înlocui drapelul olandez.

Aceste detalii care nu redau pe de-a-ntregul un îndelungat conflict dramatic, complicat, sînt indispensabile înţelegerii Indoneziei de azi. În inima ei, ea nu a încetat încă această luptă recentă pe care o trăieşte şi astăzi, ura faţă de Olanda servindu-i adesea drept leac şi scuză pentru propriile-i dificultăţi. Această ură este un liant de care noua republică are nevoie. Conflictul în ce priveşte „Irianul" (Noua Guinee olandeză) nu are alt motiv.

Este oare această ultimă bucată a Indoneziei reţinută arbitrar sau nu de foştii stăpîni? Este o insulă sălbatică, fără îndoială cu resurse, dar a căror punere în valoare ar depăşi posibilităţile Olandei şi Indoneziei. Iar locuitorii ei, primitivi — papuaşii —, nu au nimic comun nici cu indonezienii, nici cu olandezii. Dar cui îi pasă?

• ***Rase, religii, niveluri de viaţă, aspecte geografice, culturi se juxtapun într-o civilizaţie extrem de pestriţă.***

Toate insulele, chiar şi Jawa, îşi au popoarele lor primitive care trăiesc încă adesea în epoca de piatră, şi rasele lor diferite. La Jawa se disting cele trei grupuri malaeze: sundanezii, madurezii şi jawanezii propriu-zişi. În Sumatra — malaezii, foarte ciudaţii minangkabau, batakii, achinezii... Fără a pune la socoteală, în toate oraşele, negustorii chinezi, detestaţi şi indispensabili, colectori de mărfuri, creditori şi cămătari, revînzători paraziţi de care nimeni nu se poate lipsi şi care, din 1948, se sprijină pe puternica China comunistă...

Cîte popoare, tot atîtea limbi sau idiomuri. Pentru aceste lumi compartimentate este nevoie de o limbă comună, o „lingua franca": este rolul pe care l-a jucat din secolul al XVI-lea (şi fără îndoială mai de timpuriu) malayo-polineziana, malaeza dacă preferaţi. Ea a dat limba indoneziană, *bahasa indonesia*, devenită limba naţionaliştilor înainte chiar de a fi limba oficială a noii republici. Această limbă mai trebuie însă adaptată tuturor noilor cerinţe, îndeosebi celor ştiinţifice. Drept pentru care o comisie de terminologie i-a şi încorporat, dintr-odată, 37 795 de noi termeni!

Astfel încît se poate vorbi de o limbă nouă, al cărei rol nu poate fi însă comparat cu cel pe care hindi îl are în India. Cu atît mai mult cu cît hindi joacă rolul de limbă comună alături de engleză, rămasă foarte bine. Olandeza nu a avut un loc analog în Indonezia din numeroase motive, dar în esenţă pentru că olandezii, deunăzi, nu au dezvoltat (cu excepţia cîtorva realizări slabe şi tardive) învăţămîntul tehnicilor moderne, nici pe cel al propriei lor limbi. După cum afirmă un economist, „ei doreau să-şi stabilească superioritatea pe baza ignoranţei indigene. Folosirea olandezei ar fi redus prăpastia dintre inferior şi superior, ceea ce trebuia evitat cu orice preţ".

Diversitate de limbi, diversitate şi chiar confuzie de bunuri culturale. În arhipelag, marile religii vor cunoaşte aventuri stranii. Ele nu triumfă niciodată singure, ci coexistă cu credinţele populare care le completează sau uneori le schimbă cu o altă mare religie rivală.

Iată-i pe sătenii aflaţi la 25 kilometri depărtare de Djogdjakarta, care a fost pentru un moment capitala Jawei cînd olandezii au reocupat Batavia. Ei discută cu un călător european: „În Jawa noi sîntem cu toţii musulmani, declară Kardjodikromo, un ţăran, fără ezitări. — Atunci de ce spuneţi că aveţi zeii voştri? Musulmanii nu cred decît într-un singur dumnezeu. Kardjodikromo pare încurcat şi tatăl lui îi vine în ajutor. — Este dificil, spune el cu voce calmă... Nu-i putem neglija pe ceilalţi zei. Ei pot să ne ajute sau să ne facă rău. Orezul nostru depinde de Devi Chri, soţia lui Visnu." (Tibor Mende.)

În sate nu se află de altfel nici o moschee. Ţăranii

musulmani oferă fructe şi răcoritoare pe altarele lui Devi Chri, iar pentru a alunga duhurile rele ridică pe cîmpii trestii de bambus care fluieră la bătaia vîntului. De asemenea, este recomandabil să tai tijele de orez cu *ani-ani*, „o mică lamă pe care secerătorii o ascund în mînă“. Repede şi pe tăcute, pentru ca duhurile bune să nu-şi ia zborul.

Aceleaşi lucruri le întîlnim la Bali, insulă minunată unde s-au conservat — dar pentru cîtă vreme încă? — moştenirea marelui Imperiu indo-jawanez şi credinţele lui hinduiste. Aici morţii sînt incineraţi pentru a permite sufletelor lor să ajungă la lumină. Dar se menţin şi o sumedenie de credinţe animiste şi de practici legate de cultul persistent al strămoşilor.

• ***A menţine unite aceste popoare nu este o misiune uşoară.***

Ura faţă de olandezi nu este însă suficientă pentru tot ce se întîmplă. Şi nu este uşor să unifici cînd este o problemă să faci să progreseze o economie primitivă, săracă, sau cel puţin să convingi o populaţie formată în majoritate din ţărani abrutizaţi de muncă să aibă răbdare. Cel mai mare serviciu pe care colonizarea olandeză l-a adus noului guvern este acela de a fi exploatat acest popor rural cu o asemenea precizie încît nu a tolerat decît mici proprietari. Tînăra republică nu are deci de făcut faţă problemei redistribuirii marilor domenii funciare, şi nici nu are a se teme de vreo izbucnire ţărănească. Întreaga ţărănime este egală în sărăcie.

Ţărani săraci, într-adevăr, prizonieri în majoritatea timpului ai unei economii de subzistenţă. Orezul este de departe cel mai răspîndit faţă de celelalte culturi alimentare: porumb, taro, sago... El reprezintă baza alimentaţiei, creşterea bivolilor servind exclusiv muncii pămîntului şi transportului. Consumul cărnii este aproape necunoscut, iar cel al peştelui este foarte modest. Pe scurt, economia rămîne la marginea pieţei. Puţin orez, o pînză, o jucărie fabricată în casă, cîteva produse vîndute la oraş procură banii necesari doar pentru a face

mici cumpărături, inclusiv acele ţigări ieftine „cu miros de cuişoare şi de formă conică alungită".

În ce priveşte industria, aceasta rămîne în faza copilăriei, în afară de instalaţiile petroliere şi plantaţiile de cauciuc şi a fabricilor de produse brute, a minelor de cărbune şi cositor — şi unele şi altele în Sumatra (sau la Banca şi Billiton pentru cositor) —, aflate sub dependenţa companiilor anglo-americane pe care, după cum se spune, Sukarno tocmai le-a naţionalizat. Dar, fie ele europene, chineze sau naţionale, activităţile industriale ale arhipelagului nu sînt în măsură să accelereze creşterea economică a Indoneziei. În acelaşi timp, după ruperea legăturilor cu Olanda şi-au restrîns debuşeele şi marile produse de export — cauciucul, cafeaua, tutunul, copra, zahărul —, dezvoltate de olandezi pe seama vechilor culturi alimentare.

Astăzi, exporturile arhipelagului sînt asigurate încă, în proporţie de 75 la sută, de materii prime — cauciuc, petrol, cositor.

Deşi independent, acesta rămîne deci în situaţia economică tipic colonială, sub dependenţa periculoasă a fluctuaţiilor pieţei internaţionale. Astfel, în 1951, încetarea războiului din Coreea şi creşterea cursului materiilor prime a fost catastrofală pentru bugetul Indoneziei.

În condiţiile unei inflaţii monetare galopante şi ale unei creşteri a populaţiei într-un ritm de un milion de fiinţe pe an, situaţia nu încetează să se deterioreze. Jawa s-ar prăbuşi fără importurile masive de orez din străinătate. La aceasta se adaugă lipsa de cadre calificate, umflarea personalului administrativ, insecuritatea endemică a ţării, dezvoltarea dezordonată a armatei. Ar trebui oare să conchidem citînd opinia unui politician al opoziţiei indoneziene: este momentul sloganelor, al mişcărilor de opinie, al campaniilor spectaculoase ca cea privind Irianul, şi nu al planurilor sistematice?

Or, aceste planuri sînt de o extremă urgenţă. Nu încape îndoială că libertatea cucerită şi euforia subsecventă animă populaţia pentru a depune eforturi uriaşe; numai că aceste eforturi mai trebuie şi întreprinse. Trebuie făurită însăşi unitatea Indoneziei. Ce înseamnă unitatea maritimă fără o marină naţională, fără o aviaţie naţională?

Ponderea umană excepţională a Jawei plasează insula drept centru al unui sistem solar: ea avea 5 milioane de locuitori în 1815, 50 în 1945, 60 în 1962 şi reuneşte două treimi din locuitorii şi trei sferturi din resursele arhipelagului. Dar densitatea pe kilometru pătrat (400) a ajuns la limita posibilului. Nici vorbă nu poate fi să se obţină noi terenuri pe seama unei păduri reduse la minimum. A merge mai departe ar însemna „să se depăşească cota de alarmă". Insula speranţei este de acum înainte Sumatra (30 locuitori pe kmp) cu resursele ei minerale, cu terenurile întinse. Totuşi, acestea nu sînt atît de fertile ca în Jawa şi ar necesita mijloace de cultură pe care o expansiune ţărănească obişnuită nu le posedă.

Centralismul „jawanez" exasperează, alimentează separatisme viguroase, numeroase mişcări în favoarea unei federaţii efective. În ultimii ani, răbufnirile separatiste s-au înmulţit (Republica Molucelor la Amboine, Dar ul Islam în vestul Sumatrei, Pansudan în Jawa, mişcarea doctorului Hatte în regiunea Padang din Sumatra, secesiunea „coloneilor" la Celebes). Ultimul din aceşti colonei, M. Simbolon, s-a predat la 27 iulie 1961.

Alte dificultăţi: a trebuit să se pună capăt libertăţii partidelor comunist, socialist şi musulman liberal. „Sukarnismul" devine deci partid unic, iar programul său vizează o „democraţie dirijată".

Libertăţile desfiinţate, oamenii scoşi din joc, iertaţi, ce-i drept, dar eliminaţi — totul îl obligă pe „omul forte" — „Bang (fratele) Karno", să ducă o politică spectaculoasă. Aşa s-a întîmplat deunăzi la conferinţa statelor neutre din Lumea a Treia reunite prin grija lui la Bandung (1955). De aceea el se încăpăţînează azi să obţină Guineea olandeză, Irianul. Această satisfacţie naţionalistă ar fi un sprijin pentru un guvern care nu are în faţa lui — în toate domeniile şi pentru următorii ani — decît sarcini grele, cu adevărat ingrate.

Filipinele

Cazul Filipinelor, care nu este înscris în programa voastră, nu face excepţie de la regulile de ansamblu ale

Asiei de sud-est. Şi aceste insule au fost un loc de întîlnire uimitor.

Oamenii sînt prezenţi aici încă din neolitic; industria fierului este cunoscută cu mai multe secole înaintea erei noastre. Din secolul al V-lea *p.H.* arhipelagul este cuprins în reţeaua civilizaţiei indo-malaeziene care radiază din Jawa; este integrat atunci strălucirii Imperiului Madjapahit. Pe de altă parte, este foarte devreme în contact cu comerţul chinez. Rezultă dezvoltarea unei clase de negustori şi navigatori care se afirmă pretutindeni şi îşi supun autorităţii ţăranii insulari, şerbi legaţi de glie.

În secolul al XV-lea se naşte Islamul în marea insulă Mindanao. În secolul al XVI-lea, spaniolii descoperă arhipelagul prin Magellan, care-şi va găsi aici moartea (1521), apoi ei se instalează la Luzon, marea insulă din nord, în 1565. Creştinătatea va reîncepe astfel în Extremul Orient lupta dintotdeauna împotriva necredincioşilor, *moros*..

Adeseori cuprinse de revoltă, prost întreţinute în orice caz de stăpînii de la Manila, insulele vor rămîne sub dependenţă spaniolă pînă în 1898, cînd au loc în acelaşi timp, o insurecţie internă şi intervenţia flotei Statelor Unite. Insulele nu vor fi însă imediat independente, ci vor fi plasate, la sfîrşitul războiului hispano-american, sub autoritatea Statelor Unite (tratatul de la Paris, 10 decembrie 1898), spre marea indignare a naţionaliştilor filipinezi. Pentru a-şi linişti conştiinţa încărcată, preşedintele american McKinley şi-a luat ca sarcină „să-i instruiască, să-i civilizeze pe filipinezi ca oameni pentru care Christos a murit pe cruce"...

Abia în 1946 insulele vor deveni independente, teoretic cel puţin.

Astăzi, după un trecut atît de frămîntat, ele cuprind o populaţie foarte numeroasă (25 milioane de locuitori, cu un spor anual de 700 000, la o suprafaţă de 300 000 kmp, adică ceva mai mult de jumătate din suprafaţa Franţei). Populaţia este pestriţă: elementelor malaeze foarte metisate, reprezentînd 95 la sută din populaţie, li se adaugă 400 pînă la 500 000 primitivi greu de clasat, 200 000 chinezi imigraţi, plus micul grup de negritos (70 000).

Filipinele numără aproximativ 20 milioane de

catolici (este singura comunitate creştină compactă din Extremul Orient), 2 milioane de disidenţi catolici (aglipieni, după numele fondatorului sectei lor, Aglypya, fost preot, artizan al Revoluţiei din 1898), 500 000 protestanţi, 2 milioane de musulmani, 500 000 păgîni... Să mai adăugăm că din 1898 pînă în zilele noastre engleza a înlocuit brusc spaniola, rămasă limba vechilor familii. În plus, *tagala*, dialect malaez, a fost repusă în drepturi. Mai subzistă o mulţime de dialecte la o populaţie din care cel puţin 50% sînt analfabeţi.

Ţara este săracă, ba chiar mizeră, esenţialmente rurală. Iar marea proprietate nu încetează să crească în detrimentul micii ţărănimi. O structură „parazito-feudală“ (termenul aparţine unui observator american) face zadarnice reformele sau ajutoarele externe. Moneda nu circulă în realitate decît la Manila; restul ţării nu cunoaşte decît trocul. Mizeria ţărănească explică larga insurecţie comunistă a *bukilor*, salvatoare în timpul dominaţiei japoneze, dar care a fost reprimată cu sălbăticie de autorităţile filipineze după eliberare. Dar focul mocneşte sub cenuşă: exemplul chinez şi soluţia cubaneză a lui Fidel Castro înfierbînta imaginaţia. Nici măcar cu ajutorul american (şi sub controlul său) ţara nu progresează deloc. Cu atît mai mult cu cît creşterea demografică distruge cu anticipaţie slabele îmbunătăţiri obţinute.

Coreea

Între 1950 şi 1953 Coreea a jucat un rol dramatic, căruia i-a fost şi-i rămîne victimă. Războiul din Coreea a fost în primul rînd războiul marilor puteri, o ciocnire sîngeroasă, între Est şi Vest.

În timpul celui de-al doilea război mondial, în februarie 1945, la Yalta, apoi la Moscova în decembrie acelaşi an, independenţa Coreei părea să vină de la sine. Ea fusese eliberată la nord de trupele sovietice, la sud de trupele americane venite din Japonia, iar cele două zone de ocupaţie nu erau separate decît de linia convenţională a paralelei de 38 grade nord. În pofida intervenţiei Naţiunilor Unite, Coreea va rămîne divizată.

de această linie arbitrară; în sud se organizează o Republică independentă Coreea, la 15 august 1948, iar în nord o republică democratică de obedienţă comunistă. În 1950, trupele comuniste ale Coreei de Nord invadează Coreea de Sud. Urmează o ripostă armată a Statelor Unite şi aliaţilor lor. Intervenţia voluntarilor chinezi de partea comuniştilor coreeni va echilibra forţele. Armistiţiul din iulie 1953 va restabili linia de separaţie de-a lungul paralelei de 38 de grade. Această diviziune nu a uşurat viaţa nici la nordul, nici la sudul unei rupturi absurde în sine.

- ***Geografie mai întîi.***

Coreea a fost victima poziţiei sale strategice singulare, între arhipelagul nipon, Manciuria, Siberia şi China. Ea constituie exemplul pericolelor care ameninţă micile state aflate în vecinătatea celor mari, care cred că totul le este permis în zona lor, ca şi astăzi ca şi ieri.

Vastă peninsulă (220.000 kmp), orientată de la nord la sud, Coreea nu este separată de Manciuria decît de văile înguste ale fluviilor Yalu şi Tumen, care curg paralel cu înalţii Munţi Albi, al căror ecran a protejat de fapt, ba chiar a creat independenţa Coreii. De la paralela de 43 de grade la cea de 34 de grade, Coreea este un dig de 800 pînă la 900 kilometri, la prima vedere destul de asemănător Peninsulei italiene.

Ca şi Italia, ea are neşansa de a fi o cale naturală. China o consideră drept una din porţile ei; ea crede că trebuie să o supravegheze, cu acelaşi drept ca pe Turkestan sau Vietnamul de nord; Japonia este pierdută în mările sale dacă nu dispune, cu voie sau cu forţa, de un acces la acest dig căruia geografia pare că i-a amarat insulele, puţin cam prea departe, ce-i drept. În aşa măsură încît atunci cînd Japonia se simte deosebit de puternică, sau cînd se simte ameninţată sau în amîndouă cazurile deodată, Coreea resimte loviturile. Le-a simţit de mai multe ori, de la expediţiile — zadarnice de altfel — întreprinse de Hideyoshi din 1592 pînă în 1598 pentru a ocupa peninsula, pînă la victoria care a permis instaurarea ocupaţiei japoneze din 1910 pînă în 1945.

Culmea ghinionului, Coreea constituie de asemenea „poarta de salvare sovietică atunci cînd Vladivostokul este blocat de gheţuri". Or, Marea Japoniei îngheaţă spre sud pînă la paralela de 38 de grade. Încă de la începutul secolului, Rusia ţaristă se interesa de această rută decisivă. Cînd japonezii l-au ameninţat pe împăratul-rege al Coreii, el a căutat refugiul, deunăzi, la ambasada rusă.

Ţară săracă, rece în pofida prezenţei pînă dincolo de Seul a orezăriilor şi plantaţiilor de bambus, acoperită spre nord de întinse păduri de conifere, Coreea nu are coaste animate şi cîmpii întinse decît spre vest şi sud. Aceste cîmpii hrănesc prost o populaţie numeroasă de 31 milioane de locuitori (adică mai mult de 140 la kilometru pătrat). Partea sudică a peninsulei pătrunde adînc în mare şi se prelungeşte cu o serie de insule; cea mai celebră dintre ele, Insula Tsushima, taie în două Strîmtoarea Coreii: între peninsulă şi Japonia, distanţa în linie dreaptă este ceva mai mare de 100 km. Şi numai 500 km despart Coreea de gurile Yan-Tse-Kiang.

Coreea trăieşte astfel adînc înfiptă în mare; ea nu este doar un popor de ţărani, trăind din culturile, din pădurile şi minele sale, ci şi un popor de pescari, de navigatori, de comercianţi. De foarte timpuriu ea a organizat legături fructuoase între China şi Japonia şi, începînd din Evul Mediu, a servit ca legătură între China meridională, în contact cu comerţul arab şi persan, şi regiunile nordice. Loc de trecere, ea este o ţară de emigranţi şi negustori.

• ***Coreea este aproape o insulă, închisă de bunăvoie spre ea însăşi, dar şi deschisă — de voie sau de nevoie — spre lumea din afară, de unde şi-a luat hrana culturală.***

Istoria îndepărtată a celor Trei Regate (secolul I *a.H.* — secolul al VII-lea *p.H.*) este şi cea a cuceririi peninsulei prin răspîndirea civilizaţiei chineze. Cele trei regate apar unul după altul, în mai puţin de cincizeci de ani: regatul Silla în 57 *a.H.*; regatul Kokurro în 37; fragilul regat Paekche, sprijinit de Japonia, în 18. Ele sînt, deci în mare

contemporane unele cu altele, dar civilizaţia chineză le va afecta rînd pe rînd: buddhismul se stabileşte mai întîi în Kokuryo, apoi în Paekche în 384, şi în sfîrşit în Silla în 527.

Silla, cel mai brutal din cele trei regate, le domină pe celelalte şi din 668 pînă în 935 ţine întreaga Coree sub autoritatea sa. Acest regat lărgit se va bucura de o mare prosperitate comercială cîtă vreme în China se va menţine vie strălucirea Imperiului dinastiei Chang (618—907), şi va trăi mai ales graţie acestei lumini reflectate.

După destrămarea marelui Silla, unitatea se reface în favoarea unui nou stat unitar, Koryo (913—1392), care va da numele său Coreii. Civilizaţia coreeană cunoaşte atunci un admirabil avînt susţinut de dezvoltarea imprimeriei (dar venit din partea Chinei, care-l inventase în secolul al IX-lea, coreenii fiind însă cei care au descoperit, în 1234, caracterele metalice). Buddhismul s-a răspîndit atunci atît în rîndul ştiutorilor de carte, cît şi al maselor, sub forma simplificată *Segn* (*chen* în chineză; *Zen* în japoneză); în acelaşi timp şi cu şi mai multă forţă se instalează şi prosperă confucianismul; apar sculpturile în fontă, apoi statuile ireversibile şi o ceramică strălucitoate „în care se regăseşte gustul coreean tradiţional al orfevrului".

Acest avînt este cu siguranţă legat de dezvoltarea generală a întregului Extrem Orient. În plus, Coreea are şansa de a fi ferită de vîrtejul barbarilor care domină China şi care, multă vreme, nu vor face decît s-o atingă în treacăt. Dar în cele din urmă China mongolilor, care a încercat să deschidă toate porţile Imperiului de Mijloc şi a eşuat în faţa Japoniei, reuşeşte împotriva Coreei pe care o supune din 1259 pînă în 1368, timp de peste un secol.

Redobîndindu-şi independenţa, Coreea intră sub domnia ultimei sale dinastii, Yi, care va dura pînă la dominaţia japoneză din 1910. Cu excepţia cîtorva ani tumultuoşi, cum este perioada cuprinsă între 1592 şi 1635, cînd Coreea este prinsă între China dinastiei Ming şi Japonia agresivă, domnia dinastiei Yi se desfăşoară sub dublul semn fructuos al păcii şi independenţei.

Caracteristica majoră a acestor secole o constituie,

fără îndoială, apariţia unei clase mijlocii şi, în consecinţă, avîntul unei civilizaţii ale cărei surse de inspiraţie se datorează în parte inepuizabilei imaginaţii populare. Schimbarea scrierii favorizează acest gen de încorporare a unei „culturi“ populare. „Pînă atunci scrierea chineză nu permitea decît ştiutorilor de carte să gîndească şi să scrie în limba vorbită. Romanele, redactate mai întîi în chineză, au fost după aceea scrise în coreeană şi o întreagă pătură nouă a societăţii a putut participa la cultură. Această îmbogăţire spirituală se traduce în secolul al XVIII-lea printr-o efervescenţă comparabilă cu Secolul nostru al Luminilor“ (Vadime Elisseeff).

Dar la cel mai înalt nivel al societăţii coreene se menţine civilizaţia aristocratică şi preţioasă, caracterizată prin triumful unui neoconfucianism sub semnul unui raţionalism evident şi al unui anumit stoicism. Atunci se înrădăcinează definitiv culturile familiale şi morala care formează baza neoconfucianismului şi cărora, şi astăzi, în mijlocul necazurilor lor, coreenii le rămîn neîndoielnic „cei mai fideli reprezentanţi“.

• *Astăzi*

În ce priveşte prezentul, nu se poate spune nimic rezonabil. Dintr-o ţară pe care natura o predispune la unitate şi pe care istoria a unificat-o temeinic în cursul secolelor, actualitatea a făcut două ţări, doi fraţi duşmani. Vechea capitală Han-Yang, numită în mod obişnuit Seul (însemnînd capitala), care revine Coreei de sud, nu mai poate dispune de linia transversală esenţială Seul-Gen-san. Închipuiţi-vă o Italie tăiată în două şi Roma privată de drumul ce duce la Ancona. Nordul are industria, oţelul, fonta, electricitatea; Sudul — orezul, marile domenii funciare şi marea liberă.

Două marionete nemişcate, abandonate de altfel, pentru că din 1953 nu se mai trage de sforile lor, chiar dacă nu au fost lăsate din mînă.

CAPITOLUL VI

JAPONIA

Japonia se află la capătul lumii. Prin Insula Yeso ea se înfundă în singurătatea rece a Nordului. Spre est, unde sînt cele mai bune porturi, ea dă spre golul fantastic al Pacificului. Spre vest şi sud, mări pe jumătate primitoare, adeseori acoperite de ceaţă, se îngustează un moment la nivelul Coreii şi insulei meridionale Kiu Siu.

Arhipelagul japonez a fost adesea comparat cu insulele britanice, dar acestea sînt literalmente sudate de continentul european apropiat. Japonia este mai izolată decît ele, închisă în ea însăşi, abandonată soartei sale. Pentru a rupe această izolare, Japonia a trebuit adesea să vrea acest lucru, în mod explicit. Pentru ea, lăuntrul, endemismul, predomină firesc asupra exotismului. Un istoric japonez afirmă totuşi: „Tot ce pare a fi esenţialmente japonez în civilizaţia noastră a venit din afară."

Într-adevăr, foarte de timpuriu a existat o Japonie chineză, începînd din secolul al VI-lea, iar din 1868 — o Japonie occidentală care se afirmă cu foarte mare succes. Dar fiecare din aceste experienţe esenţiale s-a dizolvat într-o Japonie „japoneză" a cărei originalitate insulară este neîndoielnică. În ţara grădinilor miniaturale, a ceremoniilor ceaiului, a cireşilor în floare chiar şi religia buddhistă, transmisă prin intermediul Chinei, a fost refabricată în stil japonez. Iar versiunea niponă a buddhismului este cu siguranţă mult mai depărtată de surse decît cea chineză.

Atît de maleabilă în aparenţă, Japonia a făcut din numeroasele-i împrumuturi o civilizaţie foarte particularizată. Ea rămîne credincioasă tuturor tradiţiilor ei, care coexistă cu o occidentalizare foarte avansată, primită în urmă cu aproape un secol fără reticenţe, cu grabă chiar, ca un mijloc de putere. Această dualitate stranie explică remarca unui ziarist (1961): „Cel mai extraordinar lucru pe care îl poate oferi Japonia sînt japonezii."

Japonia primitivă înaintea civilizaţiei chineze

De la originile foarte îndepărtate (începînd cu mileniul al V-lea *a.H.*) şi pînă în secolul al VI-lea *p.H.* (cînd soseşte primul aport notabil al civilizaţiei chineze), Japonia cunoaşte o „cultură" sobră dar viguroasă, care se elaborează cu încetineală. Această Japonie de început este atît de puţin cunoscută încît specialiştii preferă să afirme că nu există istorie japoneză înaintea sosirii buddhismului, în 552 *p.H.*... Se pare că destinul ei s-a derulat cam aşa: sub şocul invaziilor, al inovaţiilor externe, Japonia s-a creat mereu, sau s-a recreat după imaginea altcuiva.

• *De la stilul Jomon la strada Yayoi şi la orez.*

Din mileniul al V-lea pînă la începutul erei creştine nu se întrezăreşte decît o regiune privilegiată — cîmpia mediană ocupată, la nord, de actualul oraş Kyoto şi pe care documentele vechi o numesc regiunea Kinki sau, spre sud-est, Yamoto. Este inima marii insule Hondo, nu departe de îngusta şi minunata Mediterană japoneză — Seto no Uchi, care o leagă de insulele meridionale Sikok şi Kiu Siu.

Pe această scenă privilegiată, se semnalează rînd pe rînd trei mari schimbări:

a) Este aproape sigur că primii locuitori ai arhipelagului au fost acei *aini* primitivi ale căror urme se regăsesc în

13. Japonia, țară a soarelui și a mării.
Japonia este Orientul Chinei. De aici își trage denumirea: „Țara Soarelui Răsare", în chineză: „Je-Pen".

insulele Riu Kiu, stabiliţi astăzi în Yeso şi Sahalin. Or, prima cultură pe care o identifică arheologii foloseşte elemente (îndeosebi o ceramică primitivă decorată cu modele de frînghii imprimate pe lutul încă moale — de unde şi numele de cultura *Jomon*, adică desen de frînghie) venite din Coreea, Manciuria, de la îndepărtatul lac Baikal din Siberia. Se poate deduce de aici sosirea foarte timpurie a oamenilor de pe continent şi o dată cu aceştia începutul luptei împotriva ainilor, care a făcut multă vreme ravagii în Japonia.

b) În secolele al III-lea şi al II-lea *a.H.* este evidentă o nouă invazie, din direcţia Chinei (mai ales meridionale) şi a foarte îndepărtatei Indonezii. Apar o serie de bunuri şi obiecte noi: roata olarului, bronzul, oglinzile din bronz, clopotele, fierul, monezile chinezeşti din dinastia Han, *orezul* şi casa meridională, deschisă şi aerată... este civilizaţia numită a străzii Yayoi, după ce la Tokio săpăturile au scos la lumină, pe această stradă, obiecte caracteristice din epoca respectivă.

Printre aceste noi bunuri, orezul care a înlocuit vechiul mei constituie el singur o revoluţie.

Ideea regelui ca zeu în viaţă, care traversează întreaga istorie a Japoniei, a fost oare şi ea adusă de protomalaezii veniţi din sud? La această întrebare nu se poate da un răspuns sigur.

c) În secolele al II-lea şi al III-lea *p.H.*, în epoca caracterizată de mormintele senioriale conservate pînă în zilele noastre, se conturează o serie de clanuri — cavaleri, ţărani, meşteşugari, şi unii şi alţii semiliberi, acestora adăugîndu-li-se un număr important de şerbi. Seniorii se pretind fii ai divinităţilor locale. Corporaţiile meşteşugăreşti vor primi, sub influenţa coreeană, numele de *be* (grup, secţiune) precedat de numele ocupaţiei lor (scribii — *fuma-be*; ţesătorii — *ori-be*; şelarii — *Kuratsu-kuribe*; trubadurii — *katari-be*... Aceştia din urmă transmit legendele eroice).

S-a instalat deja un sistem politic şi religios, mai ales o regiune primitivă ce zeifică forţele multiple ale naturii, de care Japonia pătimaş conservatoare nu se va

mai despărţi şi care va fi numită, mult mai tîrziu, în secolul al XIX-lea, *Shinto* (calea zeilor). În Occident vorbim adeseori de *shintoism*.

• ***În această vreme prinde contur, pornind din ţinuturile ainilor şi de la vechea regiune Yamoto, prima eboşă a Imperiului Japoniei.***

Acest imperiu este legat de originile legendare ale dinastiei imperiale japoneze, provenită din divinitatea solară Amaterasu, potrivit unei tradiţii religioase vii celebrate încă în templele shintoiste pînă la înfrîngerea din 1945. Sub presiunea ocupantului american, actualul împărat al Japoniei a recunoscut atunci oficial că nu este de origine divină.

Acest imperiu se va stabili lent. În secolul al VIII-lea, cînd sînt redactate primele cronici japoneze, Japonia nu este încă complet unită. Este într-adevăr un proces foarte lent, care asociază dinastiei imperiale clanurile (*uji*) din vecinătate, fiecare cu şeful său, cu pămînturile, ţăranii, meşteşugarii săi, ca şi dinastia imperială însăşi. Cu atît mai mult cu cît aceşti seniori sînt adesea de origine străină (coreeni şi chinezi). Se pare că asocierea şi aducerea la ordine au fost facilitate de necesitatea luptei comune împotriva barbarilor aini „de dincolo de bariera din Est".

Această regalitate flancată de o feudalitate activă, îşi desăvîrşeşte fizionomia în momentul în care coreenii îi aduc în acelaşi timp caracterele chineze, confucianismul şi buddhismul, în secolul al VI-lea. Influenţa ideilor confucianiste este evidentă deja în redactarea ordonanţelor prinţului Shotoku (604), care proclamă drepturile unei autorităţi centrale indivizibile: „ţara nu are doi seniori, poporul nu are doi stăpîni..."

Acum începe Japonia istorică, cu ierarhia ei, cu scribii, cu cronicile, cu ambasadele ei la curtea împăraţilor Chinei (prima, în 607). O nobilime de curte (*kuge*) se formează pe lîngă prinţul care împarte pămînturi, „beneficii" (*shoen*) pe care fiecare încearcă să le transforme în „fiefuri", cum am spune noi în Occident.

Această Japonie imperială se va dezvolta curînd într-o lumină nouă: cea a influenţei crescînde, apoi atotputernice a civilizaţiei chineze. China va da chiar numele arhipelagului, botezîndu-l „Ţara Soarelui Răsare", în chineză — Je-pen (de unde „Japonia"), iar în japoneză — Nippon, potrivit pronunţiei japoneze a aceloraşi ideograme.

Japonia la şcoala civilizaţiei chineze

Timp de secole, civilizaţia chineză radiază asupra arhipelagului japonez. Ea va înflori aici în mod neprevăzut, cînd deformînd un aport pînă la a-l face de nerecunoscut (cum va fi cazul buddhismului care, sub forma *Zen*, printr-un avatar singular, va deveni doctrina „sîngeroşilor samurai" începînd din secolul al XII-lea), cînd, dimpotrivă, conservînd un alt aport în forme arhaice uitate deja chiar în China (astfel, un gen muzical chinez, pierdut în China, se păstrează în Japonia); dar întotdeauna transformînd întregul sub influenţa unor oameni, unei societăţi, unor tradiţii foarte diferite de cele ale modelului chinezesc. Cu atît mai mult cu cît acesta din urmă se prezintă adesea în Japonia sub forma sa coreeană, care nu reproduce întotdeauna cu fidelitate originalul.

• ***Prima civilizaţie nipono-chineză este vîrsta de aur a Japoniei vechi. În cursul acestei îndelungate aculturaţii, totul este obiect de transfer: clasicii chinezi, caligrafia, pictura, arhitectura, instituţiile, dreptul (cel din dinastia Tang).***

Astfel, ca şi China, Japonia va fi împărţită în provincii, care bineînţeles nu vor avea întinderea vastelor provincii chineze. Cînd, în 710, va fi construită capitala Nara („capitala", în coreeană), oraşul va fi dispus potrivit modelului chinez al oraşului Lo Yang din Coreea, în formă de eşichier, cu palatul imperial la nord. Cînd capitala va fi transferată în 994 la Heiankyo („capitala

păcii") sau Kyoto (în japoneză însemnînd „capitală"), oraşul va fi construit din nou după acelaşi model. Din acest moment ea va înceta să se mai deplaseze ca pînă acum, cînd fiecare împărat îşi construia propria lui capitală. Din epoca Nara curtea şi birourile deveniseră deja prea voluminoase pentru a fi mutate atît de des, la fiecare domnie. Începînd cu Kyoto capitala va rămîne pe loc timp de secole.

Influenţa chineză se simte pretutindeni iar cronicile scribilor care relatează această istorie sînt scrise după modelul mandarinilor (utilizînd de altfel ideogramele chineze pentru a transcrie japoneza). Totuşi, aceste împrumuturi numeroase nu trebuie să ne înşele. Curtea de la Kyoto este un centru îngust care se impregnează de cultură chineză, pe care apoi o difuzează, destul de prost, în restul ţării. Este o pată de lumină violentă, cu multe umbre încă în jurul ei.

Pe această scenă îngustă, acumulările duc la o vîrstă de aur precoce care durează, în mare, de la sfîrşitul secolului al X-lea pînă în secolul al XII-lea. Pe fundalul acestor splendori evidente, a avut loc oare şi o îmbunătăţire a vieţii materiale? Se pare că da, iar refluxul economic care va urma atestă că această vîrstă de aur nu a durat mult — după ea vor veni secole întunecate.

Frumoasa epocă Kyoto se regăseşte într-o literatură poetică strălucită, preţioasă, în *monogatari*, scrieri poetice pe jumătate poveşti pe jumătate romane (*ochikubo monogatari*, „Învăţătura din pivniţă", este aproape povestea Cenuşăresei); şi mai multă încă în *nikki*, jurnale poetice pe care doamnele de la curte le scriau în *japoneză* iar bărbaţii în *chineză*. Această literatură feminină foarte vie ne face cunoştinţă cu serbările de la curte — concerte, dansuri, concursuri de poezie, ieşirile imperiale în satele din jur, „plăceri supuse unei etichete stricte care face din viaţa la palat o veşnică reprezentaţie, reglată ca un balet"; ea dezvăluie şi o serie de intrigi politice sau sentimentale, cu „inevitabila promiscuitate care bîntuie în aceste reşedinţe cu încăperile prea strîmte".

O lume frivolă, trîndavă, „infestată de literatură". O doamnă de la curte căreia nu-i cunoaştem decît pseu-

donimul, Sei Shonagon, care a trăit pe la anul 1000, ne-a lăsat „scrieri din vîrful penelului", adesea nemiloase, întotdeauna amuzante. Pentru a da un exemplu, să vedem care sînt deosebirile pe care autoarea le face între lucrurile plăcute şi cele neplăcute: acestea din urmă, spune ea, sînt bineînţeles mai numeroase decît primele: „Un fir de păr pe truse de scris; sau un grăunte de nisip în bastonaşul de cerneală care scîrţîie cînd scrii...; un personaj insignifiant care vorbeşte mult şi rîde tare... Un sugar care plînge chiar în momentul în care doreşti să asculţi ceva... Un cîine care începe să latre la un bărbat care vine la tine noaptea în secret... Bărbatul care, după ce l-ai ascuns cum ai putut mai bine, începe să sforăie. Sau cel care, venind să te vadă pe ascuns, îşi pune o pălărie înaltă foarte vizibilă, iar în momentul cînd pleacă, cu grija de a nu fi văzut, se agaţă de vreun obiect care se prăbuşeşte cu mare zgomot..." (după R. Sieffert).

Iar în vreme ce privilegiaţii îşi petrec astfel timpul, buddhismul cucereşte încet Japonia, sfîrşind prin a se democratiza aici. Un cler de inspiraţie nouă ia contact cu „clasele mijlocii", cu meşteşugarii, micii proprietari. Devoţiunea, foarte simplificată, este îndreptată exclusiv asupra lui Buddha salvatorul, Buddha Amida care garantează credinciosului accesul în Cerul din Vest. Urmînd o evoluţie similară cu cea din China, cunoaşterea ideilor şi credinţelor buddhismului autentic devine curînd privilegiul cîtorva rari teologi sau oameni de elită, în vreme ce un buddhism popular îşi asumă totul, inclusiv vechile credinţe *shinto*, ajungînd să formeze o adevărată religie comună. Este vorba despre *Shingon*, pentru care zeii locali devin manifestări particulare şi temporare ale divinităţilor buddhiste.

Sanctuarele shintoiste trec atunci sub controlul acestei secte noi, numită *shintoism dualist*. Cu apariţia lui Amida ia avînt o nouă iconografie buddhistă. Pe minunatele „suluri" ale acestei epoci apar în egală măsură peisajul japonez, imaginile, gesturile diferitelor clase sociale, în scene adesea pline de umor.

O altă răspîndire o va cunoaşte scrisul, sub forma unui alfabet simplificat (numai 47 de silabe).

Din secolul al XII-lea, această ordine imperială naufragiază. De multă vreme ea dădea semne de slăbiciune. Ea a copiat instituţiile Chinei strălucite a dinastiei Tang, dar nu a ştiut sau nu a putut să creeze clasa literaţilor în serviciul statului, care i-ar fi permis să înfrîngă forţele şi ambiţiile vechii aristocraţii. Ea va ceda locul regimului Shogunatului, de-a lungul unui interminabil Ev Mediu (1191—1868).

De la sfîrşitul secolului al VIII-lea în 1186, deci timp de patru secole, clanurile feudale blochează puterea imperială. Împăraţii domnesc, dar nu guvernează. Ei sînt prizonierii şi jucăriile clanului atotputernic Fujiwara. Membrii acestuia se află în funcţiile de comandă, ei furnizează împăratului soţiile, concubinele, alese exclusiv din vasta lor familie; ei îi dau jos pe suverani, ei le aleg succesorii. Un istoric constată pe bună dreptate: „Puterea Mikadoului este o cutie goală căreia Fujiwara îi păstrează cu înverşunare cheia."

Sfîrşitul îndelungatei domnii a clanului Fujiwara este cel care deschide interminabila perioadă numită a Shogunatului. Această experienţă neaşteptată oficializează într-un fel, în persoana shogunului, dominarea împăratului de către clanurile senioriale, de către marile familii provenite adesea din numeroşii copii ai împăratului şi care constituie un fel de nobilime cu apanaj. Shogunatul reprezintă domnia lui continuă, în timpul căreia clanurile se ciocnesc, se înlocuiesc, dar se înţeleg. Cel puţin pentru a zdrobi restul populaţiei împărţite în caste: seniorii, ţăranii, meşteşugarii, negustorii. Doar primii trăiesc cum le place. În josul scării sociale, cei mai nefericiţi, mai ales lucrătorii în piele, sînt *paria*, este drept că mult mai puţin numeroşi decît în India.

Favorizat de regresul vieţii economice, Shogunatul ia naştere avînd aspectele unei *reacţii feudale şi militare*, sub semnul reculului material general. Dar şi sub semnul unei aristocraţii beliçoase care, departe de curte, şi-a constituit domenii foarte întinse în ţinuturile noi şi „coloniale", prost pacificate, din nordul şi estul insulei Hondo, „dincolo de barieră", unde se ocupă în principal cu creşterea cailor. Faţă de Kyoto, de curtenii săi

efeminaţi, filfizoni şi detestaţi, noul regim se doreşte a fi un guvern egalitar de soldaţi (*bakofu*: guvernul cortului). În fruntea lui se află un şef militar, shogunul. A fost comparat cu primarii palatului din perioada decadenţei merovingiene, cu deosebirea însă că în Japonia regele trîntor nu va fi totuşi niciodată suprimat. Mikadoul va continua să domnească, fără a guverna, alături de shogun, căruia îi dă învestitura în numele caracterului său divin, ca papa împăraţilor.

Primii shoguni s-au instalat la extremitatea insulei Tokaido (pe drumul de la Kyoto la Yedo), la Kamakura. Capitala efectivă va rămîne aici pînă în 1332, apoi se va muta din nou într-un cartier din Kyoto, la Muromachi, din 1393 pînă în 1576, pentru a se situa în cele din urmă la Yedo, pînă atunci un port pescăresc (1598), unde va rămîne pînă în 1868. Istoricii vorbesc despre epocile Kamakura, Muromachi, Yedo: puse cap la cap, ele acoperă aproape întreaga durată imensă a Shogunatului (1192—1868).

Indiferent care ar fi perioada luată în discuţie, avanscena aparţine războinicilor, cavalerilor, *bushi*. Castă dominantă, ei îşi vor impune cu uşurinţă modul de interpretare, gusturile, brutalitatea, dar şi, foarte vizibil, mai ales la început, o anumită simplitate în guvernare, ca şi în îmbrăcăminte sau în dispunerea caselor: *Suikan*, *hitatara*, veşminte simple înlocuiesc veşmintele umflate şi stînjenitoare *noshi* sau *sokutai*, care corespundeau exigenţelor vechii etichete. Vînătoarea, turnirele, cursele de cai înlocuiesc plăcerile preţioase de odinioară.

Aceste moravuri de obicei violente nu se vor atenua decît în vremea îndelungatei şederi a shogunilor la Kyoto (1393—1576), bătrînul oraş recăpătîndu-şi atunci drepturile şi rolul, astfel încît vîrsta de aur clasică nu se va pierde cu totul în secolul soldaţilor şi cavalerilor.

Ultimii ani ai secolului al XVI-lea şi primii ani ai celui de-al XVII-lea despart violent în două lunga perioadă a Shogunatului. Revoluţia clanului Tokugawa va izola, pentru mai bine de două secole, Japonia de restul lumii şi va înăspri instituţiile şi moravurile feudale.

După dictatura de facto a unui fiu de ţăran, Hideyoshi — care, fără a purta titlul de shogun, a ştiut să restabilească ordinea în arhipelag şi a întreprins împotriva Coreei un lung război, puţin raţional de altfel (1592—1598), pe care doar moartea lui l-a întrerupt — s-a impus clanul Tokugawa, prin genialul şi foarte chibzuitul Hideyori. Numit shogun de către împărat, el a hotărît să se stabilească la Yedo, considerînd nu fără temei că de aici, din aceste ţinuturi turburente şi nu de la Kyoto trebuia şi putea fi guvernată Japonia. Abdicînd în favoarea fiului său, Hideyori a reuşit să facă Shogunatul ereditar în familia lui, care a „domnit" astfel pînă în 1868.

Marea hotărîre a acestui guvern de la Yedo (în prezent Tokio) va fi aceea de *a închide, în 1639, Japonia străinilor*. De-acum înainte nu vor mai pătrunde decît vasele autorizate din China şi Olanda, acestea din urmă neavînd dreptul să importe decît muniţii, arme, lunete, tutun. În rest, arhipelagul putea trăi, şi a trăit, prin propriile-i resurse. Interdicţia viza în egală măsură vasele japoneze cît şi pe celelalte. Cu acestea din urmă s-a şi început chiar (1633). Poate fi oare explicată această acţiune cu consecinţe de anvergură?

Se pare că stăpînilor Japoniei li se făcuse frică de occidentali. Portughezii, sosiţi primii, acostaseră la Kiu Siu în 1543. Tunurile, archebuzele, corăbiile imense i-au impresionat pe insulari; mai mult chiar, au avut loc numeroase convertiri la creştinism obţinute aproape imediat de noii veniţi. Va favoriza această religie revoltele marilor seniori şi ţăranilor, cum aproape s-a întîmplat în 1638?

Pe de altă parte, este adevărat că la mijlocul secolului al XVII-lea se conturează un regres economic de o amploare extremă, tonul fiind dat de China, dar şi de îndepărtata Indie. Japonia, cuprinsă în acest reflux general, a fost deci oare obligată să se pună la adăpost şi să oprească mai ales exportul de metale preţioase? Din timpurile eroice ale lui Hideyoshi, agresivitatea împotriva Coreei, împotriva Chinei, nenumăratele acţiuni pirateşti maritime împotriva acesteia din urmă indică o repliere a Japoniei asupra ei însăşi (astfel, strălucirea

Chinei dinastiei Ming nu radiază asupra arhipelagului). În fine, a fost mare şi dorinţa de a imobiliza o societate gata s-o ia din loc şi ţăranii prea dornici de libertate, aduşi adesea la disperare. Închiderea Japoniei a „pietrificat" instituţiile pînă la sosirea, în 1853, a „corăbiilor negre" ale amiralului Perry.

Pînă atunci, Japonia va trăi închisă în sine, îşi va conserva clanurile, nobilimea arhaică şi va subordona totul acestei clase esenţiale, ceea ce demonstrează, în felul său, succesul prelungit al *dhyana*, al *zen*, această formă denaturată a buddhismului.

Dar, deşi închisă în sine cu trei lacăte, Japonia a fost poate mai puţin nefericită, mai puţin lipsită de mijloace decît s-ar crede la prima vedere. Ea a fost condamnată să-şi pună în valoare bogăţiile, cele materiale cît şi celelalte. O bogăţie evidentă, un semn de sănătate îl constituie înflorirea din secolul al XVI-lea, a unei literaturi în limba vulgară, apoi afirmarea ei în timpul „secolului Osaka", 1650—1750. Acest lung Ev Mediu va crea, alături de teatrul tradiţional *No*, pe jumătate cîntat pe jumătate dansat, *kabuki*. În timpul Shogunatului noaptea nu a fost totală.

Experienţa Shogunatului nu este, evident, de conceput decît în cadrul unei *discipline stricte şi a ceea ce s-ar putea numi poliţie de stat.*

Marii seniori, şefi de clanuri şi de districte, *daimyo* (aproximativ 270), au în slujba lor o mulţime de „fideli", *samuraii*, care-i slujesc cu devotament pentru bani sau în schimbul unor prestaţii în natură, dar niciodată, ca în Occident, în schimbul unor pămînturi date o dată pentru totdeauna şi care le-ar asigura o anumită independenţă. *Roninul*, samuraiul care şi-a pierdut sau (dacă este posibil!) şi-a părăsit seniorul este condamnat fie să moară de foame, fie să se apuce de tîlhării.

Să fie devotat trup şi suflet — o spune, o repetă şi o proclamă religia de onoare a samuraiului, codul oral *Bushido*. Legea celor 47 de *ronini* al căror stăpîn s-a sinucis făcîndu-şi *harakiri* şi care-l răzbună pe mort iar apoi se sinucid la rîndul lor pe mormîntul lui în timpul iernii anului 1703, a fost adesea povestită. Acest cod

aspru al onoarei a fost modelat de şcoala fără milă a războaielor civile în lanţ.

Căci japonezii se luptă mai ales între ei, împotriva lor înşişi. Despre aini nu se mai aude nimic. China mongolilor a încercat în două rînduri, în 1274 şi 1281, să arunce o armadă asupra Japoniei, dar un „vînt divin" (Kamize) a dezlănţuit furtuna şi l-a distrus pe invadator. După cum am văzut, războiul împotriva Coreei nu a durat decît şase ani. Deci împotriva lor au folosit japonezii sabia sau lancea. Acest război continuu a format, a sădit în ei respectul faţă de o ierarhie stabilită o dată pentru totdeauna. În aşa măsură încît în limba japoneză, în anul 1868, cuvintele, verbele „precizează poziţia subiectului şi obiectului". De exemplu, folosirea auxiliarului *ageru* indică „că acţiunea exprimată de verbul principal este îndeplinită de un inferior în beneficiul unui superior".

Rezultatul? O Japonie extraordinar de disciplinată, împărţită în caste, ţinută strîns, fastuoasă şi mizeră în acelaşi timp. Această imagine dublă, splendoarea unora şi mizeria absolută a altora, apare în plenitudinea ei în cursul călătoriei pe care medicul Kämpfer din Westphalia a întreprins-o în serviciul Companiei olandeze a Indiilor şi a cărui carte este un tezaur de observaţii (1690). După ce ai citit-o nu mai poţi uita călătoriile anevoioase, rîurile pe care trebuie să le treci protejat împotriva şuvoiului de apă de şirurile lungi de podari care, dîndu-şi mîna prin vadul adînc, sparg curentul şi înlesnesc trecerea periculoasă; nici satele cu case mizerabile; nici ţăranii care îngenunchează pe cîmp, pe drum, cînd trec cortegiile fastuoase ale marilor seniori. Aceste drumuri mult umblate, de la Kyoto la Yedo unde stă shogunul, sînt însufleţite de cortegiile ce-i însoţesc pe *daimyo*, care au obligaţia de a-l vizita cu regularitate pe shogun. Suitele lor formează adevărate armate de halebardieri, de archebuzieri, de servitori care-şi însoţesc stăpînul în călătoria spre capitală.

Aceşti feudali bogaţi trebuie să locuiască în palatele lor din Yedo timp de şase luni pe an. Casele princiare, ale căror faţade sînt decorate cu armoarii extrem de bogate pe care le admira Rodrigo Vivero (1609) sînt

grupate aparte, în apropierea palatului prinţului. La urma urmelor, ele nu sînt decît închisori, oricît de frumoase ar fi. Marii seniori sînt astfel supravegheaţi, lăsîndu-şi aici familiile ca ostatici ori de cîte ori pleacă. Ei nu pot scăpa în nici un caz, nimeni nu scapă mulţimii de judecători, de observatori, de controlori aflaţi pe drumuri, în hanuri, în oraşe. Aici fiecare stradă formează o unitate, în gen chinezesc, închisă la cele două extremităţi de porţi ce se închid de îndată ce se produce un incident: furt sau crimă. Atunci vinovatul, sau vinovatul prezumat, este imediat deferit justiţiei şi pedeapsa nu întîrzie, aceasta fiind, în general, condamnarea la moarte.

Acelaşi control sever şi minuţios se aplică singurului trafic acceptat de restricţiile de după 1639: cel al chinezilor, cel al olandezilor (aceştia din urmă şi-au folosit cu neruşinare vasele şi tunurile pentru a zdrobi răscoalele japonezilor creştini în 1638). De fiecare dată cînd sosesc, vasele Companiei olandeze a Indiilor sînt supuse carantinei în insula Deshima, chiar în interiorul portului din Nagasaki: mărfuri, marinari, negustori, agenţi, lucrurile şi oamenii Companiei sînt controlaţi cu atenţie. Mărturiile lasă impresia unui regim suspicios, vigilent, a unei ţări presărate cu fortăreţe, copleşite de soldaţi. Mai mult decît în Occident, unde totuşi justiţia este inflexibilă, orice călător întîlneşte aici spectacolul spînzurătorilor, al trupurilor torturate. În apropiere de Kyoto, una din coline se numeşte dealul „urechilor tăiate".

Pe plan cultural, cît şi pe plan religios, Japonia feudală a evoluat de asemenea. Buddhismul, ca şi în Coreea sau în China, a cunoscut aici forme diverse (cum este cea, fanatică, a Lotusului Credinţei Adevărate care susţinea că Japonia este singura ţară a adevăratului Buddha, ca şi cea a lui *Zen*). Popularitatea pe care a cunoscut-o *Zen*, venit şi el din China, se va datora samurailor, începînd din secolul al XII-lea. În vreme ce neoconfucianismul raţionalist se afirmă drept o doctrină comodă a Shogunatului, acest buddhism particular devine o religie a soldaţilor, sensibil deviată astfel de la sensul primar de

religie a dragostei şi nonviolenţei. Dar această transformare este revelatoare pentru o epocă şi o societate.

Sfaturile pe care le dă *Zen* sînt exprimate în fraze foarte scurte, *koan*, cu o moralitate neaşteptată, voit absurdă. Acest învăţămînt vrea să elibereze cu orice preţ fiinţa inconştientă, instinctivă, de obicei pe jumătate adormită. „Părăseşte-ţi spiritul şi fii ca un balon într-un torent de munte." Straniu efort asupra sinelui, de a-şi dezlănţui instinctele, de a le trezi şi apoi de a te încrede în elanul lor." Acest limbaj ne apare retrospectiv a fi cel al unei adevărate medicaţii psihanalitice. Fără „complexe", pare să afirme răspicat aceasta. „Cînd mergi, să mergi; cînd stai aşezat, să stai aşezat; şi mai ales să nu eziţi!" Să nu eziţi în faţa a nimic, iată sfatul cel mai frecvent, evident bun pentru un soldat: „Eliberează-ţi drumul de toate piedicile. Dacă, în drumul tău, îl vei întîlni pe Buddha, ucide-l pe Buddha. Dacă îţi vei întîlni strămoşul, ucide-ţi strămoşul. Dacă-ţi vei întîlni tatăl şi mama, ucide-ţi tatăl şi mama. Dacă vei întîlni o rudă, ucide-ţi ruda. Numai aşa vei putea ajunge la eliberare. Numai aşa vei scăpa de lanţuri şi vei fi liber."

Bineînţeles, frazele nu trebuie luate *ad litteram*. Buddha, strămoşul, părinţii sînt simbolul tuturor constrîngerilor unei societăţi cu etichetă obsedantă, în care din cea mai fragedă copilărie fiecare fată, fiecare băiat este prins în corsetul de fier al unei educaţii stricte. O adevărată dresură îl obligă să respecte un cod care reglementează modul de a mînca, de a vorbi, de a se aşeza, chiar poziţia în timpul somnului, cînd trebuie păstrată imobilitatea, cu capul aşezat pe un rulou de lemn. Totul este „să nu-ţi pierzi niciodată controlul asupra spiritului sau al trupului" prin intermediul unei condiţionări care încearcă să biruie reflexele cele mai fireşti, aşa cum grădina-miniatură împiedică creşterea naturală a plantelor şi arborilor. Se pare că întreaga învăţătură *Zen*, rezervată soldaţilor, este îndreptată împotriva inhibiţiilor şi constrîngerilor impuse de ceea ce se cheamă „codul de politeţe" japonez. La fel ca în orice societate, viaţa atenuează, coreleazā contrariile. Japonia

este în acelaşi timp rigoare şi supleţe, „elasticitate". *Zen* este o revanşă necesară, vitală.

Japonia modernă

Ruptura Japoniei cu lumea exterioară va dura peste două secole, pînă la revoluţia care deschide era Meiji (1868), urmată curînd de industrializarea intensă a ţării. Această industrializare se prezintă ca un fenomen aparte, un miracol; ea aruncă asupra civilizaţiei japoneze lumini vii. Căci spontaneitatea şi mai ales reuşita ei extraordinară nu se explică numai prin obişnuitele considerente ale economiştilor, fireşte nu inutile, dar insuficiente singure.

● ***Rolul secolelor de recluziune: din 1639 pînă în 1868, în pofida închiderii aproape totale, Japonia a făcut progrese foarte mari.***

Ele sînt vizibile începînd cu secolul al XVIII-lea, cînd au loc o creştere a populaţiei, sporirea evidentă a producţiei de orez, introducerea de noi culturi... Oraşele se extind. În secolul al XVIII-lea, Yedo numără cel puţin un milion de locuitori. Accelerarea generală a economiei nu ar fi posibilă fără un excedent al producţiei agricole, îndeosebi de orez, care să poată fi adus pe piaţa urbană, fără facilităţile pentru păstrarea şi transportul grînelor, fără posibilitatea de a pune la dispoziţia oraşelor combustibil — cărbune din lemn — în cantităţi suficiente.

Societatea însăşi favorizează evoluţia. Acei *daimyo* pe care guvernul suspicios îi dezrădăcinează şi-i obligă să trăiască la Yedo sînt sistematic ruinaţi de aceste deplasări continue şi costisitoare. Începînd din secolul al XVII-lea se instaurează o economie monetară, mai intensă de la bun început decît în imensa Chină, iar luxul urban reclamă, implică cheltuieli în bani; el îi obligă pe marii seniori să comercializeze o parte din

bogatele recolte de orez, să împrumute cu atît mai ușor cu cît instrumentele de credit, cunoscute de multă vreme, se generalizează (bilete de diferite feluri, scrisori de schimb). Lor, ca și samurailor, le este interzis să facă comerț, astfel încît au intermediari. O clasă de negustori se instalează, prosperă, dă bani cu împrumut pentru *daimyo*, se strecoară în anturajul lor și, într-o țară în care mai mult ca oriunde haina face pe om, se îmbracă curînd după moda lor, își plasează copiii în familiile înalte, se infiltrează în ele prin căsătorii și adopțiuni. Totuși, potoliți de unele execuții spectaculoase, pretexte pentru guvern de a proceda la confiscări avantajoase, de obicei acești negustori trăiesc în umbră.

Importanța lor este deosebit de mare la Osaka, centru economic al Japoniei de atunci, și în acest oraș toți cei care își amanetează lucruri, seniori și oameni de afaceri, se întîlnesc în „Cartierul florilor", oraș al plăcerilor în interiorul orașului propriu-zis, unde curtezanele, „educate cu mare cheltuială", *gheișele*, joacă „rolul pe care-l avuseseră nobilele doamne de la curtea din Eian (Kyoto)". Cronica Cartierului florilor, scandalurile, sinuciderile sau asasinatele sale alimentează o literatură amuzantă, caustică, spre marea bucurie a publicului necultivat, pentru că adevărații literați preferă acestor jocuri literare comune „deliciile scolasticii confucianiste".

Toate acestea dezvăluie, înainte de 1868, o mișcare vie a vieții japoneze, o relansare economică ce a creat, încă din secolul al XVIII-lea, un precapitalism activ, gata să se dezvolte. În secolul al XIX-lea mișcarea se accelerează și mai mult; era Meiji ar fi de neînțeles fără aceste transferuri și instalări anterioare, fără această acumulare prealabilă de mijloace economice și capitaluri, fără miile de tensiuni sociale care rezultă din acestea.

Prea mulți *daimyo* au fost ruinați de politică sau de lux. Japonia se umple treptat de samurai fără stăpîn, de *ronini*, de cavaleri fără avere: seamănă întrucîtva cu Germania secolului al XV-lea și cu „dreptul pumnului". În orice caz, acești declasați vor fi cei care vor asigura succesul imediat al Revoluției. Sosirea flotei americane (1853) a fost „scînteia care a aprins pulberea". Iar cînd

împăratul Mutso Hito va prelua puterea, în 1868; el va răsturna fără dificultate vechiul regim feudal şi castele lui tradiţionale. Pentru că nu se va răsturna decît un decor.

• *Industrializarea nu este doar un fenomen economic, ea înseamnă întotdeauna şi o anumită mutaţie socială, al cărei proces frînează sau facilitează procesul economic. În cazul Japoniei, societatea nu a acţionat ca frînă.*

Chestiunea este cu atît mai demnă de a fi subliniată cu cît în general procesul de industrializare zdruncină toate structurile sociale. În Occident, potrivit procesului analizat de Marx, el a produs, prin masele proletarizate, lupta de clasă şi revoluţia muncitorească socialistă.

Japonia este un caz particular. De neînţeles la prima vedere, ea şi-a realizat Revoluţia industrială şi transformarea activităţilor pe care aceasta o presupune fără ca structurile sociale să sufere rupturi revoluţionare. „Această transformare imensă... a fost încorporată unei culturi în marş şi a urmat o cale care, la o privire atentă, s-ar putea dovedi pe de-a-ntregul nouă."

Şi motivele acestei transformări sînt, poate, următoarele: era vorba de o societate disciplinată şi care, în experienţa nouă care i-a fost impusă după 1868, şi-a păstrat disciplina veche. Această societate supusă, respectuoasă faţă de ierarhie, acceptase întotdeauna fără murmur ca luxul să fie rezervat cîtorva; ea a acceptat de asemenea, fără a-şi da întotdeauna seama, ca un capitalism modern să se edifice în mijlocul unor legături încă feudale. Să ne gîndim la industriaşii ruşi din secolul al XVIII-lea instalaţi în Urali în mijlocul iobagilor lor... *Mutatis mutandis*, aproape aceeaşi imagine este oferită de marile organizaţii industriale japoneze, cele care în secolul al XIX-lea au asigurat succesul operaţiunii şi au scos din ea beneficii, fără a provoca reacţia maselor muncitoare.

Înainte de războiul din 1942, peste 80% din capitalurile Japoniei se aflau în mîinile a cel mult cincisprezece

familii. Argoul le desemnează sub numele devenit astăzi clasic de *zaibatsu*: sînt foarte celebrele Mitsui, Mitsubishi, Sumitovo Jasuda, Casa imperială fiind de departe — afirmă experţii — cea mai bogată din aceste familii foarte bogate... Pe planul ierarhiei sociale, aceşti seniori ai *big business*-ului sînt echivalentul acelor *daimyo* de odinioară şi al clanurilor lor, muncitorii sînt şerbii lor, contramaiştrii — agenţii stăpînirii, iar inginerii — samuraii timpurilor noi. Întreprinderile rămîn familiale, amestec de feudalism şi paternalism, în acest mediu în care „libera întreprindere, comunismul sînt resimţite drept idei stranii şi străine, distrugătoare a *Kodo*, calea imperială a Japoniei". Din acest popor docil, îndemînatic, de o cumpătare stoică, acceptînd salarii foarte scăzute, conducătorii au făcut ieri şi fac şi azi ce vor.

Aşa se explică miracolul, schimbarea radicală de direcţie din 1868. Atunci, shogunul a cedat locul împăratului, în principiu forţa cea mai tradiţională a ţării (la scara Occidentului ne putem imagina cum suveranul pontif ia în mînă guvernul laic al oamenilor şi bunurilor occidentale). Or, această forţă tradiţională decide să aleagă revoluţia, aboleşte cadrele feudale, decretează implantarea industriei, degajează investiţiile necesare şi creează ea însăşi uzinele. După care, destul de des, cedează întreprinderile astfel create unor persoane private pe care le alege cum consideră de cuviinţă, întrucîtva la fel cum ar ceda vaste fiefuri de un gen inedit. În acelaşi timp, ea impune naţionalismului japonez un imens program de muncă. Şi acesta va fi executat. Fiul Soarelui, venerat în temple pentru originea lui divină, a dat ordinul industrializării. Pentru a-l executa, Japonia nu a avut nevoie de vreo ideologie sau de vreo mistică oarecare, mistica nu trebuia creată, ea exista şi a permis ca o ţară să fie manevrată ca un singur om.

În aceste condiţii nu trebuie să mire dualitatea unei Japonii foarte moderne şi în acelaşi timp foarte tradiţionale. „Caracterul mistic al autorităţii împăratului a servit în acelaşi timp *statu quo*-ul şi revoluţia", ceea ce putem traduce prin: imobilitatea socială şi Revoluţia economică.

Nu este o explicaţie abuzivă, după cum dovedeşte

repunerea în drepturi *conştientă*, în secolul al XVIII-lea şi mai ales în secolul al XIX-lea, a credinţelor naţionale foarte vechi ce au fost organizate în sistem sub numele de *shinto*. *Shinto* înseamnă calea Domnului (*kami*), dar sensul de *kami* ar fi mai curînd cel de *mana* care, în îndepărtata Mare a Sudului, semnalează acea putere supranaturală, impersonală ce se încorporează în lucruri şi în fiinţe. *Kami* suprem aparţine lui Ameratsu, zeiţa Soarelui, şi după ea el s-a transmis întregii descendenţe a fiilor ei.

• ***Japonia după dezastrul din 1945: capitularea Japoniei după bombele atomice de la Hiroshima (5 august 1945) şi Nagasaki (8 august) a fost urmată de o prăbuşire fără precedent. Sud-estul asiatic abia cucerit îi scapă. Mai rău încă, se află la pămînt întreaga operă de construcţie întreprinsă de la începutul erei Meiji (1868) şi care făcuse din Japonia această extraordinară anomalie în Extremul Orient de la începutul secolului al XX-lea.***

Miracolul japonez după 1945 (al doilea miracol), ca şi în cazul Germaniei, Italiei şi Franţei, este acela că a reconstruit bazele prosperităţii sale şi a atins prin acest elan un nivel de dezvoltare niciodată realizat anterior. Este vorba de un succes vertiginos. Japonia nu mai este puterea militară dinainte de 1942, dar ea este o mare putere economică.

Planul de perspectivă pe perioada 1961—1970 prevede, pentru ultimul an, dublarea venitului naţional cu rate spectaculoase de creştere. Dacă 100 reprezintă baza în 1955, producţia industrială şi minieră pentru „anul obiectiv" va fi de 648; pe aceeaşi scară, siderurgia va atinge 296; industria constructoare de maşini — 448, industriile chimice — 344... Aceste perspective nu sînt sigure, fireşte, dar ele nu sînt exagerate; trecutul recent le conferă legitimitate.

De la sfîrşitul secolului al XIX-lea pînă la al doilea război mondial, Japonia a cunoscut o rată de creştere medie de 4% pe an; din 1946 în 1956 rata a fost de 10,6% (în Franţa — 4,3%); din 1957 pînă în 1959, de

9,2%; din 1959 pînă în 1962, rata ce rămîne încă să fie calculată este foarte ridicată. Sînt cifre record de care se mai apropie doar Germania de vest şi U.R.S.S. Planul de perspectivă pe 1961–1970 scontează o progresie medie de 8,3%.

Cauzele acestei creşteri nu constituie un mister. Cea mai eficientă, fără îndoială, este autorizaţia pe care autorităţile americane de ocupaţie au dat-o pentru reconstituirea, într-o oarecare măsură, a trusturilor, care la început păreau condamnate. Vechile *zaibatsu* patriarhale desfiinţate de ocupant nu au reapărut toate, în pofida unor renaşteri notorii, dar s-au constituit întreprinderi foarte mari, printre cele mai importante din lumea de azi. Capitalismul japonez care triumfă şi determină această creştere nemaivăzută pînă în prezent înseamnă, ca şi în Statele Unite, triumful unui capitalism cu „unităţi" imense, care reuşesc să utilizeze mai bine mîna de lucru şi capitalurile decît micile întreprinderi artizanale ce supravieţuiesc foarte greu, graţie doar muncii în familie sau mîinii de lucru foarte ieftine.

Pe de altă parte, cum finanţarea întreprinderilor nu mai înseamnă, ca înainte de 1941, autofinanţare, succesul industrial implică introducerea, cu protecţia Băncii Japoniei, a unui întreg sistem de mari întreprinderi bancare şi de societăţi de investiţii, care dispun de o libertate de mişcare mult mai mare decît în Franţa. Acestea drenează de fapt micile economii prin toate mijloacele de publicitate şi de propagandă în stil american. Rezultatul a fost o adevărată goană după achiziţiile bursiere, chiar şi în mediile ţărăneşti, prudente prin natură, totul fiind facilitat de beneficiile fabuloase realizate la Bursa din Tokio în perioadele de *boom* (de 400 de ori mai multe afaceri decît înainte de război). Începînd din iunie 1961, refluxul bursier a temperat totuşi această nebunie şi a readus economiile în depozitele bancare şi la casele de economii.

Un asemenea sistem explică nivelul foarte ridicat al investiţiilor (peste 20% din cheltuielile naţionale în 1962) şi interesul pe care-l nutreşte faţă de întreprinderile japoneze capitalismul străin, în frunte cu cel american, interes destul de platonic pînă acum întrucît Japonia nu şi-a „liberalizat" încă în întregime schimburile, astfel încît beneficiile capitalurilor investite nu se repatriază cu uşurinţă. Un ziar elveţian (12 aprilie 1961), luînd în

considerare eventualitatea unei liberalizări totale, scrie totuşi: „Una peste alta, preferăm Japonia Africii de Sud, unde dormitează încă numeroase capitaluri europene. Nu încape nici o îndoială că această ţară... se află în plină fază de ascensiune, că mîna de lucru abundentă are o îndemînare mult deasupra mediei şi că liderii ei au nu numai o credinţă de nezdruncinat în succes, dar şi, îndeosebi, capacităţi uimitoare." În cazul în care capitalismul străin va interveni în mod serios, ritmul creşterii japoneze va cunoaşte zile frumoase.

Pot fi sesizate *elementele motrice* ale unei asemenea creşteri? Bilanţul unei economii în mişcare se face întotdeauna cu greutate. Cifrele se învechesc rapid şi înşală observaţia. Este totuşi sigur că mîna de lucru supraabundentă (pînă în ultimele luni) a constituit un ajutor puternic. Conform planului, populaţia arhipelagului este estimată la 94 milioane în 1961; la 104 milioane peste zece ani, în 1970, adică o creştere medie de un milion pe an.

Această evoluţie nu influenţează creşterea economică, pentru că se intenţionează — să mai spunem o dată — dublarea venitului naţional în 1970, iar pe de altă parte *birth control*-ul limitează încă de pe acum creşterea populaţiei. În plus, în 1962, o dată cu sosirea pe piaţa muncii a contingentelor reduse numericeşte din ultimul război, ofertele de serviciu (mai ales pentru mîna de lucru calificată) depăşesc cererile, astfel încît rezultă o creştere a salariilor inginerilor şi profesorilor.

Fără îndoială, salariile şi nivelul de trai rămîn net inferioare celor din Occident sau din Statele Unite. Totuşi, ţinînd seama de deosebirile de obiceiuri şi de nevoi, situaţia este departe de a fi catastrofală. Osaka şi Tokio (a cărui populaţie creşte cu 400 000 pe an, dintre care 300 000 sînt imigranţi) sînt înconjurate de maghernițe. Însă raţia medie este în mare de 2 100 calorii, iar venitul în dolari se situează între 200 şi 300, adică de patru ori mai mare decît cel din India. Enorma dezvoltare a pescuitului, care plasează Japonia în fruntea tuturor ţărilor (pînă în Atlantic şi în Caraibe, 6 milioane tone de peşte pe an), ameliorarea randamentului agriculturii unde, prin decizia americană, orice proprietate de peste 2,5 hectare a fost suprimată şi vîndută (în vreme ce cultura în sere, în timpul iernii, permite obţinerea unei

recolte suplimentare și accelerează recolta orezului înaintea taifunurilor de vară), începerea — lentă, ce-i drept — a valorificării marii insule reci Yeso — totul concură la un echilibru aproape asigurat astăzi.

Piața internă sprijină în egală măsură creșterea industrială. Creșterea nivelului de trai este marcată printr-o serie de achiziții noi, mașini de spălat, tranzistoare, aparate de televiziune, de fotografiat (giganticele uzine japoneze inundă mai întîi piața internă). Indicii consumului atestă apariția de noi preferințe, pentru carne, pește, patiserii de tip occidental, produse alimentare în conserve, produse farmaceutice (mai ales tranchilizante); alcoolul fabricat din orez este înlăturat de bere, iar ceaiul verde (77 000 tone producția anuală) de ceaiul de tip Ceylon. Îmbrăcămintea, interioarele caselor se inspiră tot mai mult din stilul european. Desigur, japonezul — potrivit jurnalistului Robert Guillain — rămîne un „bicivilizat", capabil să se îmbrace după moda occidentală pe stradă și să-și reia seara costumul și obiceiurile japoneze. Dar este evident că el este tot mai influențat, tot mai atras de modele occidentale, că cedează acestora.

Dar obstacolele nu lipsesc, nu totul merge perfect în economia japoneză; ea este un miracol al efortului, al muncii pline de răbdare, inteligente. Ea are limitele sale, fragilitățile, punctele sale slabe. Nu trebuie uitat aici că reforma agrară a creat o mulțime de micro-proprietari, cei mai mici aserviți celor mai puțin defavorizați, toți fiind incapabili să se grupeze și mai ales să lase locul liber unei agriculturi cu adevărat moderne și științifice. „Doar socialismul ar reuși aici", spune un reporter. Ca să vezi! Experiențele socialiste s-au împotmolit tocmai în agricultură. De altfel, toate încercările de reformă agrară, în orice timp și pretutindeni, au provocat numai decepții atunci cînd s-au dorit rapide și radicale: structurile agricole se află printre cele mai rezistente structuri.

În plus, Japonia, care are o populație aproape dublă față de a Franței pe un teritoriu aproximativ pe jumătate de întins (300 000 față de 550 000 kmp) și unde terenul arabil reprezintă 15% din suprafață față de 84% la noi, Japonia nu are decît minuscule resurse naturale. Industria nu lucrează decît pe bază de importuri de lînă, bumbac,

cărbune, minereu de fier, petrol. Or, creşterea antrenează şi achiziţii importante de maşini şi echipamente străine. Aceste achiziţii au dus, în septembrie 1961, la apariţia unor semne îngrijorătoare ale dezechilibrului balanţei comerciale, în ciuda optimismului afişat de guvernul Ikeda. Dintr-un calcul raţional rezultă chiar că această balanţă nu va putea fi echilibrată fără cheltuielile oportune ale armatei americane de ocupaţie. Descoperim astfel întreaga fragilitate a acestei reuşite...

Pentru Japonia, legată de prosperitatea ei industrială, se pune problema de a produce, dar şi mai mult de a vinde. Din acest punct de vedere, situaţia rămîne precară, pentru că ea trăieşte, nu poate trăi decît pe baza schimburilor cu „lumea liberă", a prosperităţii şi a bunăvoinţei acesteia. Or această bunăvoinţă este îndoielnică. Amintirea unei Japonii ce practica, înainte de 1939, un *dumping* comercial fără menajamente, realitatea unei Japonii industriale puternice, favorizată, în competiţia preţurilor, de salarii scăzute — totul determină Occidentul (şi mai ales o Franţă prea prudentă în aceste domenii) să adopte o rezervă semnalată de încetineala unor acorduri comerciale nedesăvîrşite, reluate fără încetare.

Toate acestea sînt destul de îngrijorătoare pentru ca Japonia să fie tentată să fie „neutră ca Nehru", ceea ce i-ar permite să intre temeinic în competiţie cu economia Chinei şi Asiei de sud-est. Pe de altă parte, socialiştii şi comuniştii japonezi sînt obligaţi să se gîndească la ziua în care prezenţa americană va lua sfîrşit, cînd unele cuceriri sociale riscă să fie repuse în discuţie; în special constituţia parlamentară din 1951 şi, mai mult chiar, organizaţiile sindicale, care s-au născut greu în această ţară docilă, cu atît mai mult cu cît marele capitalism le tolerează cu puţină plăcere. Aceste preocupări contradictorii explică alegerile din 1961, care nu au oferit decît o „victorie de rutină" „liberalilor moderaţi", adică *big business*-ului care, potrivit observatorilor informaţi, ar fi cheltuit peste cinci miliarde de yeni (100 yeni echivalează aproape cu un franc) pentru „a salva această ultimă şansă" şi a bara calea socialiştilor.

Dar problema nu va putea fi eludată multă vreme, cu atît mai mult cu cît o asemenea prosperitate este o tensiune continuă, cu cît ea impune sarcini supraomeneşti. Tokio (10 milioane de locuitori), primul

oraş din lume din punct de vedere al populaţiei, a crescut în aşa măsură în locul prea strîmt în care se sufocă, încît se gîndeşte deja să-şi astupe în parte golful pentru a construi cartiere noi. Este ceea ce Osaka a făcut deja pentru a adăposti aici industriile grele pe care le-a instalat în apropierea imensului său rezervor de mînă de lucru. Aceste detalii sînt suficiente pentru a constata în ce măsură precarul şi grandiosul se întrepătrund în experienţa japoneză.

Incertitudinile cele mai nete se conturează pe planul politicii şi, cu un cuvînt mai amplu, pe cel al civilizaţiei. Faptul că Japonia nu a devenit peste noapte, prin decret american, o democraţie parlamentară, este indicat şi de mici detalii semnificative, totul făcînd-o să se teamă de la bun început. Paternalismul industriaşilor este mereu prezent, la pîndă. Agresivităţile naţionaliste de ieri nu s-au stins defel. Japonia are partidele sale, violenţele ei fanatice de dreapta, sprijinite de tradiţionalismul mereu fervent al ţării. Astfel, împăratul care s-a umilit în faţa învingătorului rămîne împăratul: oricine se ridică împotriva lui sau a familiei sale riscă să fie de îndată lovit de moarte. Japonia de ieri şi dintotdeauna se apără.

La 12 noiembrie 1960, liderul socialist Inegiro Asanuma, acel „Mirabeau japonez" vorbeşte la televiziune. El denunţă „felonia pretinsului pact de securitate nipono-american, instrument de agresiune al imperialismului yankeu". Milioane de oameni îl pot auzi, îl pot vedea pe micul ecran. Atunci ei văd cum este înjunghiat de un licean de nici şaptesprezece ani, cu mîinile încrucişate pe pumnal aşa cum face un *judoka* pentru ca lovitura să nu devieze. Apoi, peste douăzeci de zile, se sinucide în celula lui. Crima şi sinuciderea au stîrnit o imensă emoţie. Japonia nu se poate împiedica să admire pe cel care ştie să moară pentru ideile lui, chiar dacă crima o indignează sau o revoltă. Să nu vedem în această atitudine, şi în altele, rezultatul credinţelor religioase. Japonia, la scara măsurilor noastre obişnuite, este puţin religioasă, puţin preocupată de lumea de apoi, la antipozii Indiei. În Japonia, ceea ce comandă este un anumit cod al societăţii, educaţiei, onoarei şi de ce să nu spunem — civilizaţia *sa*.

CUPRINS

Redactor: DOINA MARIAN
Tehnoredactor: ELENA DINULESCU
Bun de tipar: martie 1994 Apărut: 1994
Coli de tipar 14,5

Tipărit la
Editura și Atelierele Tipografice
METROPOL

Biblioteca de artă

555

Arte. Civilizații. Mentalități

gramatica civilizațiilor

Scriind acest manual, Fernand Braudel se angajează personal, fără iluzii excesive în ce privește opozițiile de care se va lovi. El optează pentru dificultate. Își rezervă partea centrală, cea a „marilor civilizații", cea mai contestată și criticată. [...] Plasând la începutul volumului câteva pagini de introducere, „Istoria și epoca prezentă", [...] el reafirmă fără să ezite unitatea profundă a acestei lecturi globale a lumii actuale. În momentul în care apare, acest manual nu este deci un manual printre altele: este o carte de luptă. [...] În felul său provocator, F. Braudel va ține să reafirme până la capăt credința sa intimă în adevăratul proiect pedagogic care va da istoriei un loc central și o va folosi ca instrument privilegiat de decodificare și înțelegere a lumii, de fapt a trecutului și prezentului în ansamblu.

MAURICE AYMARD